

Міністерство освіти і науки України
Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка

На правах рукопису

Галушко Олександр Євгенович

УДК 904: 94 (477.51) “16/17”

**ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII ст.**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Коваленко Олександр Борисович,
кандидат історичних наук,
професор

Чернігів – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми	7
1.2. Джерельна база дослідження	11
РОЗДІЛ 2. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ	
2.1. Історико-географічна характеристика регіону	16
2.2. Адміністративно-територіальний устрій.....	22
2.3. Чисельність і соціальний склад населення полку.....	38
2.4. Особливості соціально-економічного розвитку.....	60
РОЗДІЛ 3. СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ПОЛКОМ	
3.1. Структура місцевих органів влади	75
3.2. Основні напрями діяльності козацької адміністрації.....	102
3.3. Становище міст та їх відносини з козацькою адміністрацією.....	115
3.4. Взаємини козацької адміністрації з представниками російського уряду.....	126
РОЗДІЛ 4. УЧАСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ У ВІЙСЬКОВИХ ДІЯХ ТА БУДІВНИЦТВІ ОБ'ЄКТІВ СТРАТЕГІЧНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	133
ВИСНОВКИ.....	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	164
ДОДАТКИ	214

ВСТУП

Актуальність теми. Розгортання державотворчого процесу в Україні на сучасному етапі зумовлює зростання інтересу до його першовитоків за доби середньовіччя та раннього нового часу. Відтак особливого значення набуває поглиблене вивчення особливостей адміністративно-територіального устрою та механізмів функціонування Української козацької держави другої половини XVII – XVIII ст, яка відіграла виключно важливу роль у вітчизняній історії. Всебічне висвітлення цієї проблеми неможливе без спеціального дослідження історії окремих адміністративно-територіальних і військових структур – полків та сотень, з яких складалося державне “тіло” Гетьманщини. У цьому напрямі в українській історіографії сформувалась поважна дослідницька традиція, започаткована М. О. Максимовичем, О. М. Лазаревським, М. П. Василенком, М. Є. Слабченком, але історія Чернігівського полку досі не була об’єктом спеціального вивчення, що й зумовлює актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відповідності з планами науково-дослідної роботи кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Мета дослідження. Представлена до захисту дисертація має на меті відтворити історію Чернігівського полку в усіх аспектах його існування. На підставі архівних документів, опублікованих джерел та досліджень істориків в роботі проаналізовано функціонування Чернігівського полку як складової частини Української козацької держави. Для досягнення визначеної мети необхідно вирішити наступні дослідницькі завдання:

- проаналізувати історіографію проблеми та джерельну базу дослідження;
- схарактеризувати адміністративно-територіальний устрій полку;

- з'ясувати чисельність та соціальну структуру населення, особливості економічного розвитку регіону;
- визначити основні напрями діяльності полкової та сотенної адміністрації;
- схарактеризувати взаємини полкової адміністрації з органами міського самоврядування та представниками російського уряду;
- висвітлити участь полку у військових діях та будівництві об'єктів стратегічного призначення.

Об'єктом дослідження є Чернігівський полк як адміністративно-територіальна та військова одиниця Української козацької держави.

Предметом дослідження є адміністративно-територіальний устрій, соціальний склад населення полку, діяльність полкової та сотенної адміністрації, взаємовідносини козацької управи з органами міського самоврядування та представниками російського уряду, а також участь полку у військових кампаніях та будівництві об'єктів стратегічного призначення.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період існування полково-сотенного устрою на терені Лівобережної України з часу його утворення у ході Української національної революції середини XVII ст. до ліквідації на початку 80-х рр. XVIII ст.

Територіальні межі дисертаційного дослідження визначаються обширом Чернігівського полку, що включав частину території Північного Лівобережжя, яка у 1782 р. увійшла до складу Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, згодом – Чернігівської губернії, а в 30-х рр. XX ст. – Чернігівської області.

Методологічну основу дисертації становлять загальнонаукові принципи об'єктивності та історизму. У дисертації використані також загальнонаукові й спеціальні методи – аналізу і синтезу, історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-статистичний. Це дозволило розглянути досліджуване явище в динаміці, застосувати комплексний підхід до вивчення усього спектра питань, пов'язаних з історією Чернігівського полку.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що в ній на підставі широкого кола джерел, значна частина яких уперше запроваджується до наукового обігу, всебічно висвітлено історію Чернігівського полку, досліджено його адміністративно-територіальний устрій, соціальний склад населення, особливості економічного розвитку регіону, діяльність полкової та сотенної адміністрації у цивільній та військовій сферах.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що наведені в ній факти, висновки та спостереження можуть бути використані у подальших студіях з історії Української козацької держави, при підготовці навчальних посібників та узагальнюючих праць з історії України. Матеріали дисертації також можуть бути застосовані у процесі викладання історії України й історичного краєзнавства у середній та вищій школі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації були оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: Ювілейній науковій конференції, присвяченій 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка (Чернігів, 1996), Міжнародній науковій конференції “Визвольна війна українського народу середини XVII ст.” (Київ, 1998), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії” (Чернігів, 1999), Наукових конференціях молодих учених та студентів історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (Чернігів, 1997 – 1999), Історичних читаннях, присвячених 360-й річниці початку Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття (Чернігів, 2008), IV Міжнародній науковій конференції “Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі” (Ніжин, 2008).

Публікації. Основні результати дослідження відображені у 8 публікаціях, з них 4 побачили світ у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом у відповідності з метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, які, у свою чергу, поділяються на підрозділи, списку використаних джерел та літератури й додатків. Обсяг рукопису становить 323 сторінки (з них 163 сторінки основного тексту).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Загалом наукову літературу з обраної теми можна умовно розподілити на три групи. *Першу* з них складають праці з історії адміністративно-територіального устрою та владних інститутів Української козацької держави. Окремих аспектів цієї проблеми принагідно торкалися М. А. Маркевич, Д. М. Бантиш-Каменський, М. І. Костомаров [204; 311; 352], але її цілеспрямоване вивчення у середині XIX ст. започаткував М. Максимович. Його студія “Обозрение городовых полков и сотен, бывших в Украине со времени Б. Хмельницкого” містила систематизовані (хоча й неповні) відомості про адміністративно-територіальний устрій, запроваджений у середині XVII ст. [351]

Значний внесок у дослідження полково-сотенного устрою належить О. Лазаревському, який поставив за мету впорядкувати багатотомне “Описание Старой Малороссии”, але встиг видати лише три томи цього серіалу [339; 340; 341]. Ґрунтовну працю з історії адміністративно-територіального устрою Лівобережної України за козацької доби створив М. Слабченко, який здійснив спробу схарактеризувати полк як основну структурну одиницю Гетьманщини [403], хоча й висловив чимало спірних тверджень, що викликали заперечення з боку інших фахівців. Одним з дискутантів був автор низки публікацій з цієї проблематики М. Василенко, який висловив цікаві думки щодо юридичного статусу та адміністративно-територіальної структури Гетьманщини [214]. Значний інтерес у контексті

нашого дослідження становлять праці М. Владимирського-Буданова, Д. Багалія, В. Барвінського, Г. Максимовича, в яких висвітлено особливості соціального складу населення Лівобережної України другої половини XVII – XVIII ст., фінансового управління Гетьманщини та взаємини між козацькою адміністрацією і міщанськими громадами [203; 205; 217; 350; 350a]. Відомості, наведені в історико-генеалогічних працях В. Модзалевського, значною мірою уможливають реконструкцію персонального складу урядовців Української козацької держави [362].

Дослідження з історії Гетьманщини помітно пожвавились за умов національно-культурного відродження 20-х рр. XX ст. У цей час з'явилися студії М. Василенка, Л. Окіншевича, П. Клименка, М. Петровського, І. Крип'якевича, в яких було розглянуто діяльність козацької адміністрації на різних рівнях державного управління [215; 216; 295; 296; 329; 379; 380]. З відомих причин у 30-х рр. XX ст. дослідження адміністративно-територіального устрою Лівобережної України практично припинилось, оскільки, як слушно зазначив Я. Дашкевич, полковий лад був однією з ознак української державності, а “згадувати українську державність у часи, коли усі пропагандистські рупори кричали про бездержавність української нації у минулому, означало не просто ламати табу, а коїти мало не політичний злочин” [259]. Тим не менше, у післявоєнний період побачила світ ґрунтовна праця В. Дядиченка, який здійснив спробу цілісного аналізу суспільно-політичного устрою Лівобережної України у другій половині XVII – на початку XVIII ст. [273] Окремі аспекти діяльності державних інститутів Гетьманщини були з'ясовані в дослідженнях Ф. Шевченка, І. Крип'якевича, О. Компан, О. Апанович, В. Сергійчука [200; 306; 327; 400; 401; 423].

У дисертації також використані праці В. Борисенка, В. Голобуцького, О. Гуржія, В. Кулаковського, О. Пономарьова, О. Путра, В. Романовського, в яких висвітлено широке коло питань, пов'язаних з

діяльністю адміністрації Гетьманату в усіх сферах соціально-економічного і політичного життя [209; 237; 238; 254; 255; 332; 333; 385; 386; 394; 395; 396]. Значний інтерес становить дослідження К. Софроненко, яка з'ясувала механізм взаємодії представників московського уряду і козацької адміністрації у другій половині XVII – на початку XVIII ст. [410] Історики української діаспори Д. Гаєцький і З. Когут узагальнили відомості про посадових осіб Гетьманщини, схарактеризували процес остаточної інкорпорації Лівобережної України до складу Російської імперії [303; 430].

На сучасному етапі історію Української козацької держави загалом та її адміністративно-територіального устрою зокрема з нових методологічних позицій плідно досліджують В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик, О. Гуржій, В. Горобець, О. Путро, В. Панашенко, С. Павленко, В. Заруба [241; 257; 277; 360; 369; 371; 373; 387; 406; 407]. Певні підсумки вивчення цієї проблеми підведено у фундаментальних “Нарисах історії українського козацтва” [293]. Значний фактичний матеріал про козацьких урядовців Гетьманщини систематизовано в історико-генеалогічних працях В. Кривошеї, І. Кривошеї та О. Кривошеї [312; 313; 314; 316; 317; 318; 319; 323; 324; 325]. Участь козацького війська у російсько-турецьких війнах другої половини XVII – XVIII ст. та пов’язані з цим заходи владних структур Гетьманщини висвітлено у дослідженнях В. Заруби й О. Репана [277а; 390].

Другу групу становлять студії з історії Чернігівського полку. У праці О. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание” було уперше наведено перелік чернігівських полковників, російських воєвод та комендантів, вказано населені пункти, в яких перебували сотенні канцелярії Чернігівського полку, вміщено інформацію щодо чисельності та соціального стану населення полку, економічного розвитку регіону тощо [199]. М. Маркевич у своєму “Историческом и статистическом описании Чернигова” приділив певну увагу військово-

політичній історії Чернігівського полку й уточнив відомості про його керівників [353]. Становлення на терені Чернігівського полку нової панівної верстви – козацької старшини, яка поступово зосередила в своїх руках владні повноваження і земельну власність, докладно висвітлив О. Лазаревський [336; 337; 338; 342; 343].

Після досить тривалої перерви до вивчення історії Чернігівського полку фахівці звернулися тільки в наш час. Насамперед слід відзначити студії О. Коваленка, який досліджував діяльність чернігівських полковників Мартина Небаби та Павла Полуботка [298; 299; 300; 301]. Військово-політичні події на Чернігово-Сіверщині на початковому етапі Української національної революції знайшли відображення у студіях Ю. Мицика [173; 174; 175]. Окремі аспекти соціально-економічної історії та політико-адміністративного устрою Чернігівщини другої половини XVII ст. висвітлив П. Пиріг [382; 383; 384]. Генеалогію козацько-старшинських родин, а також історію сотенних містечок Чернігівського полку плідно вивчають І. Кондратьєв, В. Кривошея, І. Кривошея, С. Горобець [242; 243; 244; 245; 246; 247; 307; 308; 309; 310; 315; 320; 321; 322; 326]. Діяльність Чернігівського магістрату та його взаємини з місцевою козацькою адміністрацією висвітлено у студіях Г. Швидько та Г. Доманової [262; 263; 264; 265; 266; 267; 268; 419; 420; 421; 422]. Особливості аграрних відносин на території Чернігівського полку на підставі матеріалів Генерального слідства про маєтності 1729 – 1730 рр. з'ясував Я. Волерт [218; 219; 220; 221; 222; 223]. У науково-популярному нарисі Л. Студьонової стисло схарактеризовано основні події в історії Чернігівського полку [414].

До *третьої групи* належать студії з історії інших полків Гетьманщини. Це, передусім, ґрунтовні праці О. Лазаревського про Стародубський, Ніжинський та Прилуцький полки, які містять інформацію щодо історії заселення, землеволодіння та системи управління [339; 340;

341]. У роботі використано також студії сучасних дослідників С. Степенькіна, А. Іваненка, Ю. Бодрова, В. Сокола та В. Мокляка з історії Корсунського, Переяславського, Уманського, Кальницького і Полтавського полків [207; 281; 364; 408].

Загалом аналіз використаної літератури засвідчує, що історія Чернігівського полку другої половини XVII – XVIII ст. відображена в ній фрагментарно. Дослідники лише окреслили контури цієї проблеми й у загальних рисах висвітлили окремі її аспекти. Відтак, досі відсутнє цілісне уявлення Чернігівський полк як адміністративно-територіальну й військову одиницю Української козацької держави.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дисертації становить комплекс писемних джерел, значна частина яких уперше запроваджується до наукового обігу. Під час підготовки дисертаційного дослідження було використано документи 14 фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (Ф. 51. Генеральна військова канцелярія, Ф. 53. Перша Малоросійська колегія, Ф. 54. Друга Малоросійська колегія, Ф. 57. Рум'янцевський Генеральний опис Малоросії, Ф. 64. Сотенні канцелярії Лівобережної України, Ф. 108. Чернігівська полкова канцелярія, Ф. 120. Сорокошицька прикордонна митна застава, Ф. 269. Канцелярія гетьмана К. Розумовського, Ф. 1501. Похідна генеральна військова канцелярія, Ф. 1673. Чернігівський магістрат), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (Ф. 1. Літературні матеріали, Ф. 2. Історичні матеріали), Державного архіву Чернігівської області (Ф. 65. Чернігівський земський суд, Ф. 675. Бакуринський П. Я.) та Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського.

Використані у процесі підготовки дисертації джерела за видовою ознакою можна умовно розподілити на кілька груп. Першу з них становлять *законодавчі та публічно-правові акти* – універсали гетьманів та листи полковників, царські грамоти, документи Генеральної військової, Чернігівської полкової та сотенних канцелярій, гетьманської та російської адміністрації, в яких йдеться про організацію військових походів, сторожової служби, надання земельних володінь і дозволів на заснування слобід, будівництво млинів та ін. Універсали гетьманів, що стосуються Чернігівського полку, із зібрання О. Лазаревського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського та відділу фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського нещодавно були опубліковані у фаховій періодиці [152; 153; 154; 155; 156; 157] та археографічних збірниках [190; 191; 192; 193]. Значний інтерес становить також комплекс документів, пов'язаних з роботою Законодавчої комісії 1767 р., до якого увійшли й “накази” депутатам від різних верств населення Чернігівського полку [171].

До другої групи джерел належать *приватно-правові акти* – дарчі, купчі, скарги та чолобитні. У дослідженні, зокрема, використано приватно-правові акти, виявлені у фондах Канцелярії гетьмана К. Розумовського (Ф. 269) та Чернігівського магістрату (Ф. 1673) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, а також у фонді 1. (Літературні матеріали) в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. З-поміж них на особливу увагу заслуговують добірки документів під №№ 51960 – 52194 (“Универсалы гетманов и полковников на маестности. Купчие записи, уступные, заменочные, накладные, разделочные письма и тестаменты; реестры проданных владений, письма собственников о приобретенных ими маестностях”), 52810 – 52883 (“Фамильные акты Полуботок. Универсалы гетманов на маестности. Указы, челобитные, доношения, суплеки о захвате

и неправильном завладении имуществом. Документы о принуждении казаков к подданству; о доходах и сборах в Малороссии; о деятельности Малороссийской коллегии”), 53378 – 53579 (“Фамильные акты Андрея Лизогуба. Купчие письма и крепости. Реестры купчих. Долговые и обликовые письма. Отдельные, заставные, менчие, делчие, уступные, дарчие и др.”) та ін.

Третю групу джерел становить *діловодна документація* Генеральної військової, Чернігівської полкової та сотенних канцелярій – протоколи, звіти, накази, донесення, ордери, рапорти, преморії, службове листування тощо. Вони містять відомості про адміністративно-територіальний устрій, механізми управління полком і сотнями, соціально-економічне становище, відносини полкової канцелярії з Чернігівським магістратом і представниками російського уряду, участь полку у військових діях. Переважна більшість цих документів виявлено у фондах Генеральної військової канцелярії (Ф. 51), Другої Малоросійської колегії (Ф. 54) і Чернігівської полкової канцелярії (Ф. 108) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, а також у зібранні О. Лазаревського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

До четвертої групи можна віднести *описово-статистичні джерела* – реєстри, компути, переписи та ревізії населення. Це, передусім, Реєстр Війська Запорозького 1649 р., в якому вперше фігурує Чернігівський полк [185]. Переписна книга Чернігівського полку 1666 р., що зберігається у Російському державному архіві давніх актів у Москві, являє собою перепис селянських і міщанських дворів Чернігова, Любеча, Седнева, Слабина та навколишніх сіл [183]. Значний інтерес становлять козацькі компути Чернігівського полку. Зокрема, у фонді Генеральної військової канцелярії (Ф. 51) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві виявлено реєстри козаків Сосницької, Понорницької та

Волинської сотень 1724 р., а також реєстр Чернігівського полку 1737 р., які містять відомості про козаків, полкову і сотенну старшину.

До цієї ж категорії джерел належить так звана “Мазепина книга” – комплекс документів 1725 – 1726 рр., в яких висвітлено стан колишніх маєтків І. Мазепи, розташованих, зокрема, на території Чернігівського полку [170].

Значний інформаційний потенціал мають опубліковані М. Василенком матеріали Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр., в яких відображено шляхи формування та перерозподілу земельної власності, що мало вирішальне значення для формування місцевої еліти [151].

Ширше коло питань дозволяють висвітлити матеріали ревізій, що регулярно проводились протягом XVIII ст. і відклались у фондах Чернігівської полкової канцелярії (Ф. 108) та Генеральної військової канцелярії (Ф. 51) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Там же зберігається комплекс матеріалів Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. (Ф. 57), що містить детальні відомості про адміністративно-територіальний устрій, чисельність і соціальний склад населення полку, козацьку адміністрацію та органи міського самоврядування [161; 164; 177; 180].

Важливе значення мають впорядковані в останній чверті XVIII ст. описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, до складу яких увійшла територія полку після ліквідації Гетьманщини [125; 162; 179; 181; 188].

До п'ятої групи віднесено *наративні джерела, передусім епістолярію* козацько-старшинських родин Чернігівського полку, яка проливає світло на взаємини в середовищі нової соціально-політичної еліти та її повсякденне життя [109; 169].

Шосту групу становлять так звані *козацькі літописи* Самовидця, Григорія Граб'янки й Самійла Величка, а також пам'ятки місцевого літописання – Чернігівський літопис, Лизогубівський літопис, Хроніка Павла Полуботка, які містять цінну інформацію про військово-політичні події на терені Чернігівському полку [146; 147; 166; 167; 196; 197; 198].

Таким чином, незважаючи на прикрі втрати значної частини документів з історії Чернігівського полку (особливо другої половини XVII ст.), актуалізована джерельна база дозволяє розв'язати поставлені завдання і досягнути мети дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ

2.1. Історико-географічна характеристика регіону

Після розпаду Київської Русі на терені Північного Лівобережжя України утворилось два незалежних князівства – Чернігівське і Новгород-Сіверське, які напередодні навали монголо-татар розпалися на більш дрібні державні утворення. У жовтні 1239 р. Чернігів, Новгород-Сіверський та інші міста Чернігово-Сіверщини були захоплені монголо-татарами. Це явище сприяло проникненню у Чернігово-Сіверщину литовських феодалів. Так, у 1362 р. Велике князівство Литовське оволоділо південною частиною Чернігово-Сіверщини з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ і Курськ [398, с. 73], а протягом останньої чверті XIV ст. – рештою Сіверщини.

Останні десятиліття XV ст. пройшли під знаком посилення військово-політичної активності Московської держави, яка була зацікавлена у приєднанні Чернігово-Сіверщини. В результаті російсько-литовської війни 1500 – 1503 рр. вся Чернігово-Сіверщина перейшла до складу Московського царства. Намагання Литви повернути ці землі не мали успіху: наслідком чергової російсько-литовської війни 1512 – 1522 рр. стало перемир'я, за яким Російська держава закріпила Чернігово-Сіверщину за собою.

На початку XVII ст. активну експансію в регіоні розгорнула Річ Посполита, утворена у 1569 р. внаслідок унії Польщі й Литви. Об'єктом її зазіхань стала і Чернігово-Сіверщина. Частина її – Остерщина і Любеччина – після Люблінської унії 1569 р. увійшла до складу Речі Посполитої. У 1604 р. королівський уряд підтримав Лжедмитрія, який прагнув захопити

владу в Росії. Восени його військо вступило на територію Чернігово-Сіверщини, взяло Чернігів і рушило на Москву, але вбивство Лжедмитрія 27 травня 1606 р. зірвало ці плани [288, с. 21]. У липні 1607 р. з Польщі до Стародуба прибуло військо Лжедмитрія II, яке у червні 1608 р. рушило на Москву, а у березні 1609 р. Польща офіційно вступила у війну з Московським царством [290, с. 105]. Польські війська під керівництвом С. Горностая у 1611 р. захопили, пограбували і спалили Чернігів [195, с. 17]. Згодом, внаслідок переможного повстання у Москві під керівництвом К. Мініна і Д. Пожарського, поляки відступили, але війна з Польщею ще не була закінчена. Коли у 1613 р. земський собор у Москві обрав царем Михайла Романова, розпочалися переговори з Сигізмундом III, але він відмовився йти на поступки: росіяни вимагали повернення Смоленська і звільнення полонених, а Польща відкидала ці вимоги і відмовлялася визнати Михайла царем. У 1617 – 1618 рр. війська Речі Посполитої на чолі з королевичем Владиславом здійснили ще один похід на Москву і у жовтні 1618 р. стали табором біля Тушина. Разом з поляками туди прийшли й козаки під керівництвом гетьмана Петра Сагайдачного [270, с. 204]. Спроба взяти Москву штурмом була відбита, і уряд Сигізмунда III продовжив переговори.

1 грудня 1618 р. у с. Деуліно між Росією і Річчю Посполитою було укладено перемир'я на чотирнадцять з половиною років. Деулінська угода закріпила входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої [257, с. 13 – 14]. Згідно з другим параграфом договору до Речі Посполитої відходили Чернігів, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський та інші міста Північного Лівобережжя України “з повітами” [291, с. 407].

Шостий параграф Деулінського трактату передбачав встановлення кордону між Росією і Річчю Посполитою. З приводу розв'язання цього питання виникло чимало суперечок, внаслідок чого кордон на сході Північного Лівобережжя України не був остаточно встановлений аж до

1632 р., коли Московська держава розпочала нову війну з Річчю Посполитою. Згідно з умовами підписаного у 1634 р. так званого “Вічного миру” Річ Посполита і надалі зберігала за собою Північне Лівобережжя України. Росія відступила їй “городища Монастыревска и Моравска с волостями, города Чернигова с волостями, города Новгородка-Северского с волостями, города Почепа с волостями” [144, с. 29]. Однак, незважаючи на це, між Річчю Посполитою і Росією тривалий час вирішувалось питання з приводу визначення остаточного кордону між державами. Гарячі суперечки точилися, передусім, у процесі розмежування Новгород-Сіверських волостей від Комарницьких, Чернігівських і Новгород-Сіверських – від Путивльських і Рильських [216, с. 115–16].

У 1635 р. було утворене Чернігівське воєводство, яке поділялось на два повіти – Чернігівський та Новгород-Сіверський [383, с. 71]. Загалом площа Чернігівського воєводства становила понад 500 кв. миль: 225 кв. миль займав Чернігівський повіт, 275 – Новгород-Сіверський [427, с. 370].

Територія Чернігівського воєводства була достатньо заселеною. Так, в середині XVII ст. на терені Чернігівського та Київського воєводств проживало 1 750 000 чол., що становило 10 – 12 чол. на 1 кв. км [257, с. 82].

Важливе значення для подальшого розвитку регіону мало надання містам Північного Лівобережжя України магдебурзького права. Виходячи передусім з міркувань оборонного та економічного характеру, польський уряд сподівався також збільшити чисельність міського населення взагалі й ремісників та купців зокрема [203, с. 4]. У Чернігові спочатку існувало замкове управління на чолі з комендантом, але невдовзі місто було наділене привілеями та пільгами, що надавались магдебурзьким правом, яке Чернігів одержав від польського короля Сигізмунда III у 1623 р. [99, арк. 26; 427, с. 371]. Але, незважаючи на те, що Чернігову було надане

магдебурзьке право, яке мало гарантувати широку внутрішню автономію міста, службовці місцевого органу самоуправління – магістрату на чолі з війтом не обирались, а призначались королівською адміністрацією. Першим чернігівським війтом був шляхтич Ян Куновський, який водночас виконував обов'язки коменданта фортеці. Повноваження магістрату не розповсюджувались на вояків місцевого гарнізону, козаків, духовенство, шляхту. Деякі феодали мали на терені Чернігова непідвладні магістрату земельні володіння – так звані юридики. Крім міст, наділених магдебурзьким правом, існували містечка, в яких становище міщан мало чим відрізнялось від становища селян-кріпаків [307, с. 34].

На початковому етапі Української національної революції, влітку 1648 р. козацьке військо звільнило територію Північного Лівобережжя від польської шляхти. Так, у відписці севських воєвод З. Леонтєва та І. Кобильського від 19 червня 1648 р. зазначено, що “запорозкие ... козаки Чернегов ... и многие города поимали и засели” [149, с. 48]. За іншими даними, у липні 1648 р. “козаки взяли Чернигов; а ляхов и жидов и всяких литовских людей, которые сидели в осаде в Чернигове, всех побиили” [282, с. 76]. На звільнених територіях створювалися козацькі полки, які були водночас військовими й адміністративними одиницями новоствореної держави. Саме до липня 1648 р. відносяться перші відомості про Чернігівський полк, який був створений на основі Чернігівського повіту Чернігівського воєводства та Любецького староства, яке до 1646 р. входило до складу Київського, а потім – Смоленського воєводства Речі Посполитої, і займав територію по річках Десні та Сейму. Літопис С. Величка свідчить: “на початку війни Хмельницького з поляками у 1648 р. учинилися ... Чернігівський полк” [146, с. 214; 215, с. 87]. Активну участь у визвольній боротьбі українського народу взяла, зокрема, так звана любецька шляхта. Приєднавшись до Війська Запорізького, вона досить

успішно перевтілилась у козацьку старшину, повернула свої колишні володіння та набула нових [309, с. 31–33].

Чернігівський повіт, територія якого стала основою для утворення Чернігівського полку, поділявся на Городенський, Седнівський, Слабинський, Вересоцький, Менський, Борзнянський округи та Чернігівське і Ніжинське староства. Слід відзначити, що Ніжинське староство увійшло до складу Ніжинського полку. Натомість до Чернігівського полку відійшли два округи Новгород-Сіверського повіту – Сосницький і частково Батуринський.

Територія Чернігівського полку знаходилась у межах Придніпровської низовини. Суттєвий вплив на рельєф регіону здійснювали річки [334, с. 15], передусім Дніпро, Десна, Стрижень, Снов, Білоус та Смяч. “Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году” засвідчує, що на терені Полкової сотні протікали 2 річки, Білоуської – 10, Слабинської – 9, Ройської – 8, Любецької – 16, Седнівської – 3, Городнянської – 12, Березнянської – 10, Синявської – 3, Стольненської – 4, Менської – 9, Киселівської – 8, Сосницької – 4, Волинської – 6 та Понорницької – 4 [178, с. 16–52]. Береги річок були вкриті лісами, між якими знаходилися сінокоси. Зокрема, “Дело по описанию лесов, пущ и урочищ в Черниговском полку в 1752 г.” містить детальний опис лісових угідь регіону [113, арк. 7–79].

Територія полку знаходилась у поліській агрокліматичній зоні, де домінували супіщані ґрунти. Переважну більшість території займали суглинкові ґрунти (сіроземи). На північному заході (біля болота Замглай) знаходились непридатні для землеробства піщані ґрунти. Інколи серед сіроземів траплялися ділянки чорнозему, зокрема на правому березі Убеді біля Сосниці [334, с. 27]. Серед корисних копалин переважали болотяна залізна руда, торф, піски та глини, придатні для виробництва заліза, скла та кераміки.

По території регіону проходив Кролевецький тракт, який мав велике значення для економічних стосунків України з країнами Західної Європи, особливо на рубежі XVII – XVIII ст., коли традиційні шляхи через Польщу були практично перекриті. Тракт проходив “з Чернігова ... земною дорогою до Лосва, тут перевіз через Дніпро до Річиці” [147, с. 601]. На терені полку пролягали ще 5 шляхів – важливих торговельних артерій. Глухівський шлях проходив з Чернігова по р. Десні через села Бобровицю, Яцево, Киселівку, Брусилів, містечко Березну, с. Волосківці, місто Мену, с. Бабу, містечко Сосницю, с. Спаське, урочище Глибоку Долину, с. Конятин, хутір Гутище, с. Оболоння, с. Савинки та Миколаївський Рихлівський монастир до кордону Ніжинського полку. Ніжинський шлях вів з Чернігова на Московську дорогу з Києва й далі – на Полтаву, Переяслав та Прилуки (Ніжинський та Московський шляхи перетиналися поблизу с. Куликівка Дівицької сотні Ніжинського полку). Київський шлях з Чернігова пролягав через села Количівка, Янівка, Красне до кордону Київського полку. Могилівський шлях ішов з Чернігова через села Халявин, Роїще, Велику Вісь, Маслаківку, Бурівку, Невклю, Олександрівку, слободу Добрянку до Білорусі. Стародубський шлях вів з Чернігова через села Черниш, Лопатин, містечко Седнів, села Смичин, Дубровне, Пекурівку, Политиченську Рудню, містечко Городня, села Бутівка та Жабчичі до Стародубського полку [123, арк. 1–20].

Таким чином, напередодні утворення Української козацької держави територія майбутнього Чернігівського полку входила до складу Чернігівського та Новгород-Сіверського повітів Чернігівського воєводства, а також Любецького староства Смоленського воєводства Речі Посполитої.

2.2. Адміністративно-територіальний устрій

Під час Української національної революції середини XVII ст. на території, звільненій від польсько-шляхетського панування, було започатковано утворення національної держави. Важливою складовою частиною цього процесу стало запровадження нового адміністративно-територіального устрою. За основу для поділу території було взято колишні повіти. Так виникли порівняно невеликі й зручні для організації управління полки. У липні 1648 р. на території Чернігівського повіту Чернігівського воєводства та Любецького староства Смоленського воєводства Речі Посполитої було утворено Чернігівський полк, що займав територію по річках Десні, Снову та Сейму [215, с. 297; 408, с. 128]. До складу Чернігівського полку увійшли Чернігівська полкова, Седнівська, Слабинська та Любецька сотні. Є також відомості про існування у перший період Визвольної війни Стольненської, Ройської та Менської сотень [401, с. 92]. В. Кривошея стверджує, що влітку 1649 р. існувала Лоївська сотня, але під час складання реєстру 1649 р. її вже не було, оскільки ця територія відійшла до Великого князівства Литовського [316, с. 113]. Коли після Зборівського договору відбулась реорганізація полків, Чернігівський полк згідно реєстру 1649 р. складався з 7 сотень: Батуринської, Бахмацької, Борзнянської, Івангородської, Конотопської, Сосницької та Чернігівської полкової й межував з Київським, Переяславським, Ніжинським і Прилуцьким полками [327, с. 147]. Щоправда, М. Грушевський нарахував у складі Чернігівського полку 10 сотень, розділивши на три Чернігівську полкову сотню і виділивши так звану сотню “загорівців” у Борзнянській. На думку М. Костомарова, Чернігівський полк у 1650 р. складався з 6 сотень [217, с. 100]. Слід зауважити, що, на думку В. Сергійчука, на початку Визвольної війни існував Борзенський полк, до складу якого входили Батуринська, Бахмацька, Сосницька, Борзнянська, Глухівська, Конотопська, Бахмацька, Івангородська, Новгород-Сіверська сотні та

Стародубщина [401, с. 92]. У 1654 р. Батуринська, Бахмацька, Борзнянська, Івангородська, Конотопська та Сосницька сотні увійшли до складу Ніжинського полку, але натомість, як зазначає Я. Дашкевич, були утворені Любецька, Седнівська, Слабинська, а у 1656 р. – Вибельська сотні [258, с. 3; 370, с. 59]. Д. Гаєцький відносить появу Любецької сотні також до 1656 р., Седнівської – до 1658 р., а Ройської – до 1659 р. [430, с. 95, 103, 105]. У 1663 р. у складі полку згадуються Киселівська та Понорницька сотні, виділені з Ніжинського полку [218, с. 59]. З того ж таки полку у 1669 р. до складу Чернігівського перейшли Волинська, Синявська, Сосницька сотні, а зі складу Чернігівської полкової сотні виокремилась Стольненська. Протягом короткого часу, вирогідно з 1669 до 1672 рр., існувала Сиберізька сотня [147, с. 93; 315, с. 44]. У 60-х рр. XVII ст. вперше у складі полку згадується Білоуська сотня. З 1672 р. на терені Чернігівського полку існували Березинська, Менська та Городнянська сотні [258, с. 3]. Щоправда, Л. Окіншевич відносить появу Березинської сотні до 1671 р. [368, с. 295]. Дані про існування Березинської сотні з 1654 р. не знаходять підтвердження у джерелах. Територія Городнянської сотні у 1703 – 1721 рр. входила до складу Седнівської сотні. Згідно з умовами Бахчисарайського мирного договору між Росією і Туреччиною від 13 січня 1681 р. до Росії перейшли поселення по берегах р. Сож, приєднані до Стародубського і Чернігівського полків, проте вже у квітні 1686 р. вони були повернуті Речі Посполитій [257, с. 50]. За даними “Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” Чернігівський полк складався з 16 сотень: Березинської, Білоуської, Вибельської, Волинської, Городнянської, Киселівської, Любецької, Менської, Понорницької, Ройської, Седнівської, Синявської, Слабинської, Сосницької, Столинської та Чернігівської полкової [151, с. 1–149]. Ці ж сотні фігурують на терені Чернігівського полку й у податкових реєстрах 1752 – 1753 рр. [4, арк. 508–534 зв., 623–663]. За деякими

відомостями, у 1752 – 1768 рр. існувала 2-а Сосницька сотня, але податкові реєстри 1752 – 1753 рр. та Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. про неї не згадують [4, арк. 508–534 зв., 623–663; 235, с. 124–136; 315, с. 45]. Також трапляються згадки про існування у 1762 р. Смолинської сотні [72, арк. 18]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. на терені полку згадано 18 сотень: Березинську, Білоуську, Вибельську, Волинську, Городнянську, Киселівську, Конотопську, Любецьку, Менську, Понорницьку, Ройську, Седнівську, Синявську, Слабинську, Сосницьку, Столинську, Чернігівську полкову та Невідому [30–46, 235, с. 124–136]. Термін існування Конотопської сотні, що зосереджувалась лише в одному селі – Соснівка, та Невідомої сотні, що складалась з 3 хуторів, остаточно не встановлений [34, арк. 914]. Можливо, дані сотні були частинами сотень, що входили до складу інших полків. Про це перш за все свідчить їхній мізерний склад, відсутність населених пунктів сотень у всіх попередніх реєстрах Чернігівського полку та навіть відсутність назви у однієї з них. Село Хлоп'яники Понорницької сотні згадане у складі Сосницької сотні, а села Мезин та Кирилівка Понорницької сотні – Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку [44, арк. 438; 46, арк. 876–894, 1547–1550].

Згідно реєстру 1649 р. *Чернігівська полкова сотня* була найбільшою у полку, відтак згодом її було розподілено на 4 окремі сотні: Чернігівську полкову, Білоуську, Вибельську та Волинську [430, с. 84]. Канцелярія Чернігівської полкової сотні знаходилась у Чернігові, але сотенні хоругви зберігались у селі Масани. Зокрема, про це свідчить рапорт чернігівського полкового сотника П. Посудевського до Чернігівської полкової канцелярії від 4 жовтня 1762 р. [72, арк. 2]. Згідно ревізії 1713 р. до складу Чернігівської полкової сотні входили місто Чернігів і 8 сіл [62, арк. 1–9 зв.]. Ревізії 1723 і 1729 рр. зафіксували у цій сотні 13 населених пунктів: місто Чернігів, 10 сіл і 2 слободи [61, арк. 4]. У “Генеральному слідстві про

маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Чернігівської полкової сотні згадано 9 сіл [151, с. 1–5]. У 1732 – 1734 рр. у сотні налічувався 31 населений пункт: місто Чернігів, 8 сіл та 22 хутори [78, арк. 15–18 зв.]. У 1752 – 1753 рр. до складу сотні входили 20 населених пунктів: місто Чернігів, 13 сіл, 1 слобода та 5 хуторів [4, арк. 508–509, 623–625]. Згідно Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Чернігівська полкова сотня складалася з 16 населених пунктів – міста Чернігова та 15 сіл [235, с. 136], а за даними 1780 р. – з 18 населених пунктів – міста Чернігова, 13 сіл, 2 слобід і 2 хуторів [77, арк. 27–32 зв.]. У 1781 р. на терені сотні також знаходилося 18 населених пунктів: місто Чернігів, 10 сіл, 3 слободи та 4 хутори [120, арк. 65–65 зв.].

За даними ревізії 1741 р. у Чернігові діяли 6 шкіл та шпиталів, згідно ревізії 1743 р. їх було вже 8, а за ревізією 1750 р. – 9 [11, арк. 4; 12, арк. 12; 14, арк. 13]. Наприкінці XVIII ст. Чернігів займав територію площею 5,9 кв. км [378, с. 588].

Центром *Березинської сотні* було містечко Березне [62, арк. 81–92 зв.]. До її складу згідно з ревізіями 1723 і 1729 рр. входили 4 села [61, арк. 7 зв.]. У “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Березинської сотні згадуються містечко Березне і 5 сіл [151, с. 99–102]. У 1732 – 1734 рр. у Березинській сотні знаходилися містечко Березне і 3 села [78, арк. 23–24 зв.]. У 1752 – 1753 рр. до складу Березинської сотні належали 7 населених пунктів – містечко Березне та 6 сіл [4, арк. 526–527, 650–651 зв.]. За даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. на терені Березинської сотні знаходилися 18 населених пунктів: містечко Березне, 10 сіл, 3 урочища, 3 хутори та Домницький монастир [235, с. 124], розбудований наприкінці XVII ст. неподалік від Березни на березі

р. Домниці [418, с. 238]. У 1781 р. сотня налічувала вже 30 населених пунктів: містечко Березне, 5 сіл та 24 хутори [120, арк. 77–77 зв.].

Канцелярія *Білоуської сотні* спершу знаходилась у с. Старий Білоус, а у XVIII ст. її було переведено до с. Євтухів Білоус, оскільки, на думку Д. Гаєцького, Старий Білоус знаходився занадто близько від Чернігова – усього за 10 км на захід від полкового міста [430, с. 89]. Так, у рапорті білоуського сотника Георгія Дзвонкевича до Чернігівської полкової канцелярії від 11 жовтня 1762 р. зазначено, що “сотенное белоусское правление в селе Евтухов Белоус” [72, арк. 3]. Євтухів Білоус був заснований у першій половині XVII ст. Станіславом Кохановським, який під час Української національної революції приєднався до Війська Запорозького. У XVII ст. Євтухів Білоус мав назву Ляховий Білоус (зокрема, під такою назвою село згадується в актах 1690 р.), а у XIX ст. його було перейменовано у Новий Білоус [276, с. 7; 336, с. 11]. У с. Євтухів Білоус знаходилась церква св. Трійці, збудована у першій половині XVIII ст. [164, с. 17; 418, с. 55]. Згідно ревізії 1713 р. до складу Білоуської сотні входили 25 сіл і 1 слобода [62, арк. 9 зв.–20]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у Білоуській сотні знаходились 33 села [61, арк. 7–7 зв.]. У “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Білоуської сотні згадуються 32 села [151, с. 34–48]. У списку дворів козацької старшини та духовенства Чернігівського полку 1732 – 1734 рр. у Білоуській сотні згадуються лише 15 сіл [78, арк. 42–43]. У 1752 – 1753 рр. на терені Білоуської сотні було 39 населених пунктів: 35 сіл, 1 слобода, 2 хутори та млин [4, арк. 509–511 зв., 625–628 зв.]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Білоуській сотні згадано 48 населених пунктів – 46 сіл, слободу та хутір [235, с. 124–126]. За даними 1780 р. на терені Білоуської сотні знаходилося 49 населених пунктів: 40 сіл, 3 хутори і 6 млинів [77, арк. 35 зв.–42 зв.]. За

іншими даними у 1781 р. Білоуська сотня складалась з 56 населених пунктів: 34 сіл, 1 слободи і 21 хутора [120, арк. 68–69 зв., 74 зв.].

Канцелярія *Вибельської сотні* знаходилось у с. Виблі [72, арк. 4; 199, с. 218]. У ревізії 1713 р. у складі Вибельської сотні згадано 9 сіл [62, арк. 20 зв.–25 зв.]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у цій сотні налічувалось 10 сіл [61, арк. 8 зв.]. За даними “Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” до складу Вибельської сотні входили ті ж 10 сіл [151, с. 7–11]. У 1732 – 1734 рр. у Вибельській сотні знаходились 7 сіл і 2 хутори [78, арк. 48–49]. У 1752 – 1753 р. Вибельська сотня налічувала 12 населених пунктів – 10 сіл та 2 хутори [4, арк. 511 зв., 512, 629–630 зв.]. За даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Вибельській сотні знаходились 13 населених пунктів – 10 сіл та 3 хутори [235, с. 125], у 1780 р. – 9 сіл та хутір [77, арк. 42 зв.–48 зв.], у 1781 р. – 10 сіл та 2 хутори [120, арк. 68, 79 зв.]. У с. Виблі існувала церква св. Трійці [164, с. 33; 199, с. 218].

Центром *Волинської сотні* було село Волинка, де знаходилось сотенне правління [179, с. 354]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у Волинській сотні налічувалось 12 населених пунктів: 6 сіл, 4 слободи та 2 гуті [61, арк. 8]. У “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Волинської сотні згадано 7 сіл та 3 слободи [151, с. 134–139]. У 1732 – 1734 рр. у Волинській сотні було 6 сіл [78, арк. 32–32 зв.]. За даними податкових реєстрів 1752 – 1753 рр. Волинська сотня налічувала 14 населених пунктів – 10 сіл та 4 хутори [4, арк. 531 зв.–532 зв., 659 зв.–661]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Волинській сотні згадувались лише 10 населених пунктів: 7 сіл і 3 хутори [235, с. 126]. У 1781 р. на терені Волинської сотні знаходились 15 населених пунктів: 8 сіл, 2 слободи та 5 хуторів [120, арк. 3, 43]. У 60-х рр. XVIII ст. у с. Волинка діяли 2 церкви [164, с. 136].

Центром *Городнянської сотні* було містечко Городня [72, арк. 10; 181, с. 34; 199, с. 338]. Відповідно до ревізії 1713 р. до складу Городнянської сотні входили 18 населених пунктів: містечко Городня, 16 сіл і рудня [62, арк. 71–80]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у Городнянській сотні знаходились вже 42 населені пункти: містечко Городня, 32 села, 8 слобід і рудня [61, арк. 6–6 зв.]. У “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Городнянської сотні згадані 45 населених пунктів, у тому числі містечко Городня, 38 сіл та 6 слобід [151, с. 78–99]. У 1732 – 1734 рр. у Городнянській сотні налічувалось 30 населених пунктів: містечко Городня, 27 сіл, слобода та хутір [78, арк. 20 зв.–22 зв.]. У 1752 – 1753 рр. у складі Городнянської сотні згадуються вже 54 населених пункти: містечко Городня, 35 сіл, 6 слобід, 2 хутори, 2 млини, 3 гути, 4 рудні та папірня [4, арк. 523 зв.–526, 647–649 зв.]. За даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Городнянська сотня складалась з 56 населених пунктів: містечка Городні, 38 сіл, 8 слобід, 6 хуторів та 3 гут [235, с. 126–128]. У джерелах 1780 р. у Городнянській сотні згадуються 24 населені пункти: містечко Городня, 14 сіл, 3 слободи, хутір, рудня і 4 млини [77, арк. 84 зв.–92 зв.]. У 1781 р. на терені Городнянської сотні знаходилося 75 населених пунктів: містечко Городня, 39 сіл, 9 слобід та 26 хуторів [120, арк. 71–72 зв.]. У Городні діяли 2, за іншими даними – 3 церкви, споруджені у XVIII ст. [199, с. 337; 418, с. 185].

Канцелярія *Киселівської сотні* знаходилося у селі Киселівка [72, арк. 16]. У ревізії 1713 р. у складі Киселівської сотні згадуються 14 сіл та 2 слободи [62, арк. 116–122 зв.]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у Киселівській сотні знаходились 18 сіл та 6 слобід [61, арк. 9]. У “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Киселівської сотні згадуються 16 сіл та 5 слобід [151, с. 117–125]. У 1732 – 1734 рр. у Киселівській сотні було 8 сіл

[78, арк. 43 зв.–44]. У 1752 – 1753 рр. у Киселівській сотні налічувалось вже 40 населених пунктів: містечка Олександрівка та Синявка, 29 сіл, 2 слободи, 4 хутори, 2 гути та рудня [4, арк. 528–529, 625, 655–656 зв.]. За даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Киселівській сотні було 36 населених пунктів: містечко Синявка, 27 сіл, 4 слободи, 3 хутори та Бречицький Андрониківський Троїцький монастир [235, с. 128]. У 1781 р. на терені Киселівської сотні знаходились 58 населених пунктів: містечко Олександрівка, 22 села, 4 слободи та 31 хутір [120, арк. 41 зв.–43]. У 60-х рр. XVIII ст. у Киселівці діяла церква з 3 престолами [164, с. 119].

Канцелярія *Любецької сотні* знаходилась у містечку Любеч [72, арк. 7; 199, с. 315]. Г. Милорадович, зокрема, слушно стверджував, що “местечко Любеч составляло сотню Любецкую Черниговского малороссийского полка, и в нем было сотенное правление” [356, с. 19]. Любеч досить довгий час був ранговою маєтністю чернігівських полковників Івана Абрамовича, Трохима Миколаєнка, Івана Самойловича, Тихона Красної Башти, Дем’яна Многогрішного, Івана Лисенка, Якова та Юхима Лизогубів, а потім гетьмана Івана Мазепи [357, с. 9]. У 1708 р. Петро I пожалував Любеч П. Полуботку, від спадкоємців якого містечко перейшло до останнього чернігівського полковника П. Милорадовича [358, с. 3]. Згідно ревізії 1713 р. до складу Любецької сотні входили 53 населені пункти: містечко Любеч, 47 сіл, 2 слободи і 3 хутори [62, арк. 40–58]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у Любецькій сотні знаходились 84 населені пункти: містечко Любеч, 76 сіл, 6 слобід і рудня [61, арк. 2–3]. У “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Любецької сотні згадувались 82 населені пункти: містечко Любеч, 75 сіл, 5 слобід і рудня [151, с. 48–64]. У 1732 – 1734 рр. у Любецькій сотні було зафіксовано 26 населених пунктів: містечко Любеч, 20 сіл і 5 хуторів [78, арк. 38–41 зв.]. У 1752 – 1753 рр. у

Любецькій сотні знаходились 129 населених пунктів: містечко Любеч, 88 сіл, 6 слобід, 6 хуторів, 10 гут, 8 рудень, 8 млинів та 2 папірні [4, арк. 516–521 зв., 636–644 зв.]. Любецька сотня була найбільшою з усіх 16 сотень Чернігівського полку. За даними 1764 р. тут налічувалось 185 поселень, що становило приблизно 24% від загальної кількості населених пунктів полку (729) [308, с. 79–80]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. на терені Любецької сотні згадано 136 населених пунктів: містечко Любеч, 99 сіл, 6 слобід, 17 хуторів, 6 рудень, 3 гуті, винокурний, папірний, рудокопний і цегельний заводи [235, с. 128–131]. За даними 1780 р. у Любецькій сотні було 111 населених пунктів: містечко Любеч, 72 села, 6 слобід, 9 хуторів, 2 папірні, 10 рудень, 4 гуті і 7 млинів [77, арк. 54 зв.–74]. У 1781 р. у Любецькій сотні налічувалось 135 населених пунктів: містечко Любеч, 70 сел, 3 слободи та 61 хутір [120, арк. 66–68, 72 зв.–74 зв.]. У Любечі знаходились 3 церкви: Воскресенська, збудована у 1694 р., Троїцька, зведена 1704 р., Покровська, збудована 1779 р., та Антоніївський монастир. Протягом XVIII ст. у Любечі при сотенній канцелярії діяла козацька школа, де навчалися письму і військової справи [199, с. 315; 418, с. 419]. На терені Любецької сотні знаходилась слобода Радуль, заселена російськими старообрядцями, які, зокрема, у 1766 р. взяли участь у впорядкуванні “Наказу от государевых раскольнических слобод Стародубского и Черниговского полков” [171, с. 110].

Центром *Менської сотні* було містечко Мена [72, арк. 14]. У 1713 р. у складі Менської сотні було 15 населених пунктів: містечко Мена, 13 сіл та слобода [62, арк. 100–111]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у Менській сотні знаходились 22 населених пункти: містечко Мена, 17 сіл та 4 слободи [61, арк. 1]. У “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Менської сотні згадано 18 населених пунктів: містечко Мену, 13 сіл та 4 слободи [151, с. 105–112]. У 1732 – 1734 рр. у

складі сотні згадуються 17 населених пунктів: містечко Мена, 11 сіл, слобода та 4 хутори [78, арк. 26–28]. У 1752 – 1753 рр. на терені Менської сотні знаходились 27 населених пунктів: містечко Мена, 20 сіл, 4 слободи та 2 хутори [4, арк. 529–530 зв., 652 зв.–654 зв.]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. на терені Менської сотні згадано 36 населених пунктів: містечко Мена, 18 сіл, 2 слободи, 14 хуторів та Макошинський Миколаївський монастир [235, с. 131–132]. У 1781 р. у Менській сотні налічувалось вже 64 населені пункти: містечко Мену, 17 сіл, 3 слободи та 43 хутори [120, арк. 38, 40–40 зв., 79]. У 1779 – 1781 рр. у Мені діяли 4 церкви [179, с. 320]. Михайлівська церква була збудована у 1689 р., Миколаївська – у 1707 р., а Троїцька – у 1780 р. [418, с. 443]. На терені Менської сотні на правому березі Десни розташовувався Макошинський Миколаївський монастир. Збудований на початку XVII ст., а потім відновлений 1660 р., монастир був закритий у 1786 р. [418, с. 238]. На терені сотні діяли також Максаківський Спаський та жіночий Макошинський Покровський монастирі [151, с. 195; 179, с. 326].

Канцелярія *Понорницької сотні* знаходилась у селі Покошичі. У рапорті понорницького сотника Б. Брежинського до Чернігівської полкової канцелярії від 15 жовтня 1762 р. є згадка про сотенну канцелярію “в селе Покошичах состоящую” [72, арк. 19]. Скоріше за все, сотенна канцелярія знаходилась у с. Покошичі тимчасово. Крім того, в “Опису Новгород-Сіверського намісництва” 1779 – 1781 рр. будинок понорницького сотенного правління згаданий вже у с. Хлоп’яники [179, с. 22]. У ревізії 1713 р. на території сотні було зафіксовано лише 6 сіл [62, арк. 131–142]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. до складу Понорницької сотні входили 26 сіл та 2 слободи [61, арк. 9 зв.–10]. У “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Понорницької сотні згадані 29 населених пунктів: 25 сіл, 3 слободи та хутір [151, с. 139–149].

У 1732 – 1734 рр. у складі Понорницької сотні знаходились містечка Понорниця та Орлівка і 16 сіл [78, арк. 35 зв.–37]. У 1752 – 1753 рр. у сотні було вже 46 населених пунктів: містечко Понорниця, 34 села, 4 слободи, 4 хутори, гута та 2 млини [4, арк. 499–501, 533–534 зв., 661–663]. У 1781 р. на терені Понорницької сотні знаходились 58 населених пунктів: містечка Понорниця та Орлівка, 30 сіл, 4 слободи та 22 хутори [120, арк. 3 зв.–4 зв., 31 зв.–32, 39 зв.]. У 1779 – 1781 рр. у містечку Понорниця було 3 церкви. На терені Понорницької сотні знаходився Пустинно-Рихлівський монастир [179, с. 22, 28, 30; 418, с. 639].

Ройська сотня вперше згадується в універсалі І. Виговського від 11 лютого 1659 р. сотнику Хомі Рашенку про надання йому млина на р. Стрижень [244, с. 61; 347, с. 28]. Місцезнаходження сотенного правління Ройської сотні остаточно не з'ясовано, можливо це була слобода Ройська, заснована в середині XVII ст. [336, с. 31]. Існує також версія, що назва сотні походить від села Роїще, де і знаходилося сотенне правління. О. Шафонський, описуючи село Роїще, зазначав: “в нём до сего было сотенное правление и от него Ройская сотня полку Черниговского своё название имела”. Знайти остаточно відповідь на це питання важко: обидва населені пункти мали майже ідентичну назву і знаходились поряд ба навіть були з'єднані між собою. Так, О. Шафонський повідомляв, що “с сим же селом Роищем соединена особливая слобода, которая называется слобода Ройская” [199, с. 221]. Це засвідчив і Опис Чернігівського намісництва 1781 р.: “село Роище ... смежно с слободой Ройскою” [181, с. 34]. Існують відомості, що деякий час сотенне правління перебувало у с. Сибереж. Зокрема, в “Историко-статистическом описании Черниговской епархии” зазначено: “В грамоте 1660 г. упомянута слободка Ройская: она и остается деревнею “села Роища”, которое с 1700 г. было местом сотенного правления вместо Сибережа” [282, с. 144–145]. У 1664 р. замість Роїської сотні у джерелах з'являються відомості про Сиберізьку сотню. Так,

“Глухівські статті” Д. Многогрішного 1669 р. підписав сиберізький сотник Філон Святський. Ройські сотники знову фігурують у документах 1672 – 1786 рр. Крім того, трапляються згадки і про Осняківську сотню [347, с. 29]. Річ у тім, що сотенні правління часом знаходились не у номінальному центрі сотні, а за місцем проживання сотників. Вірогідно, що згодом сотенне правління перебазувалось до Ріпок. Це засвідчує, зокрема, рапорт ройського сотника Якова Круп’янського до Чернігівської полкової канцелярії від 9 жовтня 1762 р., в якому він вказує: “жителствую в Репках, где и сотенное ройское правление состоит” [72, арк. 6]. У переважній більшості джерел Ріпки згадуються як село, і лише в деяких документах, починаючи з середини XVIII ст., як містечко.

За даними ревізії 1713 р. на терені Ройської сотні знаходились 19 сіл та слобода [62, арк. 32–39]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у сотні налічувались 32 населені пункти: 30 сіл, слобода і хутір [61, арк. 3 зв.]. У 1730 р. Ройська сотня включала ті ж 32 населених пункти [348, с. 13]. У “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Ройської сотні згадуються 30 сіл та 2 слободи [151, с. 15–33]. У 1732 – 1734 рр. у складі Ройської сотні знаходились 15 сіл і 4 хутори [78, арк. 19–20]. У 1752 – 1753 рр. на терені сотні згадувались 42 населені пункти, зокрема містечко Ріпки, 28 сіл, 5 слобід, 4 хутори, 2 рудні, папірня та млин [4, арк. 513 зв.–516, 632–636]. Згідно Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Ройській сотні було 26 населених пунктів – 23 села, 2 слободи та хутір [235, с. 132–133]. За даними 1780 р. у сотні було вже 52 населені пункти: містечко Ріпки, 37 сіл, 3 слободи, 2 хутори, 2 папірні, 3 рудні, 2 гуті і 2 млини [77, арк. 74 зв.–84 зв.]. У 1781 р. сотня включала 47 поселень: 32 села, 2 слободи та 13 хуторів [120, арк. 69 зв.–70, 74 зв.–75 зв.]. У 1667 р. на терені сотні знаходились 12 церков [348, с. 13]. За даними Генерального опису Лівобережної України у 1765 – 1769 рр. у Ріпках знаходився

“приезжий дом” чернігівського полковника П. Милорадовича [36, арк. 130]. На терені Ройської сотні існувала слобода Добрянка, заселена російськими старообрядцями, які у грудні 1766 р. взяли участь у написанні “Наказу от государевых раскольнических слобод Стародубского и Черниговского полков”. У 1754 р. у Добрянці знаходились митниця, редут та карантинний двір [171, с. 111].

Центром *Седнівської сотні* було містечко Седнів [72, арк. 9; 199, с. 318]. У ревізії 1713 р. у Седнівській сотні згадуються 22 населені пункти: містечко Седнів, 20 сіл і слобода [62, арк. 59–70]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у складі Седнівської сотні знаходились вже 33 населені пункти: містечко Седнів, 26 сіл та 6 слобід [61, арк. 5–5 зв.]. Згідно “Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” до складу Седнівської сотні входили 32 населених пункти: містечко Седнів, 24 села, 6 слобід і млин [151, с. 64–78]. У 1732 – 1734 рр. у Седнівській сотні було 19 населених пунктів: містечко Седнів, 15 сіл, 2 слободи і хутір [78, арк. 33–35]. У 1752 – 1753 рр. у Седнівській сотні було зафіксовано вже 36 населених пунктів: містечко Седнів, 27 сіл, 3 слободи, 4 хутори та Дирчинські млини [4, арк. 522–523 зв., 644–647]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у складі Седнівської сотні налічувались 52 населені пункти: містечко Седнів, 35 сіл, 7 слобід та 9 хуторів [235, с. 133–134]. У 1781 р. на терені Седнівської сотні знаходились 44 населені пункти: містечко Седнів, 24 села, 6 слобід і 13 хуторів. У Седневі діяли 5 церков, зокрема Воскресенська (1690 р.). Покровська (1715 р.) та Георгіївська (XVIII ст.) [199, с. 318; 418, с. 728].

Центром *Синявської сотні* було містечко Синявка [72, арк. 15]. У ревізії 1713 р. у складі Синявської сотні згадані 8 сіл [62, арк. 112–115]. У реєстрах 1723 і 1729 рр. у Синявській сотні згадувались містечко Синявка та 10 сіл [61, арк. 5 зв.]. Згідно “Генерального слідства про

маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Синявської сотні налічувались тільки 7 сіл [151, с. 112–116]. У 1732 – 1734 рр. у складі Синявської сотні було згадано 6 населених пунктів: містечко Синявку, 3 села і 2 хутори [78, арк. 28 зв.–29]. У 1752 – 1753 рр. сотенне правління Синявської сотні перебувало у с. Волосківці [4, арк. 528, 529, 656 зв.]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Синявській сотні згадувались 4 населені пункти – містечко Синявка та 3 села [235, с. 134]. У 1781 р. на терені Синявської сотні знаходились 18 населених пунктів: містечко Синявка, 4 села та 13 хуторів [120, арк. 41–41 зв.]. У 60-х рр. XVIII ст. у Синявці існували 3 церкви [164, с. 118].

Правління *Слабинської сотні* знаходилося у с. Слабин [72, арк. 5; 199, с. 220]. Згідно ревізії 1713 р. до Слабинської сотні входили 12 сіл і слобода [62, арк. 26 зв.–31]. За даними ревізій 1723 і 1729 рр. у Слабинській сотні знаходились 16 населених пунктів: 13 сіл і 3 хутори [61, арк. 4 зв.]. У “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Слабинської сотні налічувалось 9 сіл і 3 хутори [78, арк. 50–51]. У податкових реєстрах 1752 – 1753 рр. у складі Слабинської сотні згадувались 19 населених пунктів – 17 сіл і 2 слободи [4, арк. 512–513, 630 зв.–632]. Згідно Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Слабинська сотня складалась з 21 населеного пункту – 16 сіл та 5 хуторів [235, с. 134–135]. За даними 1780 р. у Слабинській сотні було 20 населених пунктів: 13 сіл, 2 слободи, 2 хутори і 3 млини [77, арк. 50–53 зв.]. У 1781 р. на терені Слабинської сотні знаходились 25 населених пунктів: 12 сіл, 3 слободи та 10 хуторів [120, арк. 65 зв.–66].

Містечко Сосниця було постійним місцем перебування правління *Сосницької сотні* [72, арк. 17]. У 1676 р. у Сосниці деякий час мешкав опальний гетьман Правобережної України Петро Дорошенко [430, с. 110]. У ревізії 1713 р. у складі Сосницької сотні згадувались 10 населених

пунктів: власне містечко Сосниця та 9 сіл [62, арк. 123 зв.–130]. Згідно ревізій 1723 і 1729 рр. у сотні налічувались 17 населених пунктів: містечко Сосниця, 13 сіл і 3 слободи [61, арк. 1 зв.]. У “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Сосницької сотні згадувались 18 населених пунктів: містечко Сосниця, 14 сіл та 3 слободи [151, с. 125–133]. У 1732 – 1734 рр. у Сосницькій сотні знаходились 15 населених пунктів: містечко Сосниця, 11 сіл та 3 хутори [78, арк. 29 зв.–31 зв.]. У 1752 – 1753 рр. у Сосницькій сотні було 16 населених пунктів: містечко Сосниця, 12 сіл, слобода та 2 хутори [4, арк. 499 зв., 531–531 зв., 656 зв.–659 зв.]. За даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Сосницька сотня складалась з 18 населених пунктів: містечка Сосниці, 13 сіл, слободи та 3 хуторів [235, с. 135]. У 1781 р. на терені Сосницької сотні знаходились 27 населених пунктів: містечко Сосниця, 12 сіл та 14 хуторів [120, арк. 3, 38 зв.–39 зв.]. У 60-х рр. XVIII ст. у Сосниці діяли 3 церкви, а у 1779 – 1781 рр. їх було вже 7: Троїцька, Воздвиженська, Вознесенська, Воскресенська, Різдва Богородиці, Успенська та Покровська [322, с. 8]. Неподалік від Сосниці знаходився Рувимо-Сосницький монастир [164, с. 129; 179, с. 315, 317].

Канцелярія *Стольненської сотні* знаходилась у селі Стольному [72, арк. 13; 199, с. 358]. У 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький пожалував Стольне Ніжинському Ветхоріздвяному монастирю [430, с. 113]. У ревізіях 1713 р, 1723 р. і 1729 р. у складі Стольненської сотні згадані 4 села [61, арк. 80; 62, арк. 96–99]. У “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені Стольненської сотні також існували 4 села [151, с. 102–105]. У 1732 – 1734 рр. у сотні налічувались 3 села [78, арк. 25–25 зв.]. 4 села перебували у складі Стольненської сотні у 1752 – 1753 рр. [4, арк. 527–527 зв., 651 зв.–652]. Згідно Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. до складу Стольненської сотні входили 6 населених пунктів – 5 сіл та хутір [235, с. 135–136]. У

1781 р. на терені Стольненської сотні знаходились 40 населених пунктів – 4 села та 36 хуторів [120, арк. 41, 77 зв.–78 зв.]. У 80-х рр. XVIII ст. у Стольному діяли 3 церкви [199, с. 358; 418, с. 783].

Після остаточної інкорпорації Лівобережної України до складу Російської імперії і запровадження нового адміністративно-територіального устрою, територія Чернігівського полку була включена до складу Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Зокрема, до складу Чернігівського намісництва увійшла територія Полкової, Вибельської, Слабинської, Білоуської, Ройської, Любецької та Городнянської сотень, частково – Седнівської, Березнянської, Стольненської та Менської сотень [120, арк. 75 зв.–76; 199, с. 150], а до складу Новгород-Сіверського намісництва – територія Сосницької, Синявської, Киселівської, Понорницької та Волинської сотень, частково Седнівської, Березнянської, Стольненської та Менської сотень [120, арк. 3–4 зв., 31 зв.–32, 38–43].

Під час Української національної революції середини XVII ст. на території України, звільненій від польсько-шляхетського панування, було запроваджено новий адміністративно-територіальний устрій. Виникли порівняно невеликі й зручні для організації управління полки, що, у свою чергу, поділялись на сотні. Склад Чернігівського полку неодноразово змінювався, проте за даними більшості джерел протягом 1672 – 1782 рр. Чернігівський полк складався з 16 сотень: Березинської, Білоуської, Вибельської, Волинської, Городнянської, Киселівської, Любецької, Менської, Понорницької, Ройської, Седнівської, Синявської, Слабинської, Сосницької, Стольненської та Чернігівської полкової, які помітно відрізнялись між собою за розмірами території та кількістю населених пунктів. Після ліквідації Гетьманщини територія Чернігівського полку була включена до складу Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв.

2.3. Чисельність і соціальний склад населення полку

На терені Чернігівського полку проживали представники усіх верств населення – козаки, міщани, посполиті, підсусідки [423, с. 51]. Водночас П. В'ялов та В. Кривошея відзначали, що в структурі населення Чернігівського полку помітне місце належало шляхетсько-козацьким родинам. Зокрема, у 1649 р. у складі козаків Чернігівського полку перебували 42 шляхтичі (4,2% складу полку), що значно вище середнього показника Війська Запорозького (3,3%) [227, с. 11].

У Реєстрі 1649 р. згадані 1 007 козаків Чернігівського полку, але насправді їх було значно більше (див. додаток А) [185, с. 22]. За іншими даними, у 1649 – 1650 рр. у складі Чернігівського полку було 996 козаків [62, арк. 1–142 зв.; 98, арк. 27], а у 1654 р., за свідченням О. Маркевича – 1 200 [353, с. 116].

С. Соловійов навів дані щодо кількості населення полку у 1721 р. – 18 538 чол., з яких 6 406 козаків та 12 132 представників інших станів [409, с. 627]. Згідно матеріалів ревізії 1723 р. на терені полку знаходилось “4 584 дворів кінних і 1 822 двори піших козаків” (усього – 6 406).

У ревізії 1732 р. зафіксовано кількість козацьких дворів у 13 сотнях Чернігівського полку: у полковій – 287, ройській – 322, городницькій – 569, березинській – 582, столинській – 419, менській – 726, синявській – 315, волинській – 394, седнівській – 469, понорницькій – 392, білоуській – 355, киселівській – 446 та слабинській – 278 [15, арк. 10–169].

У 1735 р. відбувся перегляд полкових компутів, і козаків було розподілено на виборних і підпомічників [200, с. 21]. На той час у Чернігівському полку налічувалось 6 208 дворів козаків – 1 738 виборних та 4 470 підпомічників [122, арк. 1]. Ревізія 1736 р. фіксує наявність у полку 5 686 дворів козаків (1 738 виборних і 3 948 підпомічників), 1737 р. – 616 дворів виборних та 709 підпомічників, 1738 р. – 4 669 дворів (1 738 виборних і 2 931 підпомічників), 1739 р. – 4 635 дворів

(1 738 виборних, 2 519 підпомічників та 378 вдів), 1740 р. – 5 216 дворів (1 738 виборних, 3 478 підпомічників та 547 вдів), а 1743 р. – 5 000 (1 698 – виборних і 3 302 – підпомічників) (див. додатки Б, В, Д, Е) [6, арк. 3–4; 7, арк. 2; 16, арк. 3 – 32; 17, арк. 1; 92, арк. 153; 255, с. 87 – 92]. Ревізія 1741 р. містить інформацію лише про кількість козаків 14 з 16 сотень полку (див. додаток Ж) [10, арк. 2].

“Именные ведомости всего полка о выборных казаках данные от сотен при осмотре обозным полковым черниговским Сахновским с подписанными сотничими о исправлении явившихся при осмотре его обозного казачих неисправностей” 1748 р. засвідчують наявність у Чернігівському полку 1 015 виборних козаків [68, арк. 6 зв.–146 зв.]. Проте “Табель переписная Черниговского полка сотен о казаках, бобровниках и их подсосудках из ревизии к 1748 г.” містить інформацію про те, що на терені полку знаходились 1 586 дворів (2 608 хат) виборних козаків, 5 439 дворів (7 121 хата) козаків-підпомічників, 93 двори (117 хат) бобровників та 110 дворів (166 хат) стрільців та пташників (див. додаток З) [8, арк. 2].

У 1751 р. на терені полку налічувались 1 518 дворів виборних козаків та 3 199 дворів і 343 бездвірні хати козаків-підпомічників (усього – 4 811 козацьких дворів) [386, с. 44]. Указ Генеральної військової канцелярії від 12 квітня 1751 р. про “командирування” частини Чернігівського полку на Українську лінію містить відомості про виборних козаків полку по окремих сотнях (див. додаток И) [69, арк. 3].

Згідно з податковим реєстром 1752 р. на терені Чернігівського полку проживали 5 470 козаків та їхніх підсусідків [4, арк. 508–534 зв.], 1753 р. – 5 303 козаки та їхні підсусідки. У податковому реєстрі 1755 р. зафіксовані 6 347 дворів (7 920 хат, 8 068 сімей) козаків (див. додатки К, Л, М) [4, арк. 623–663; 13, арк. 2].

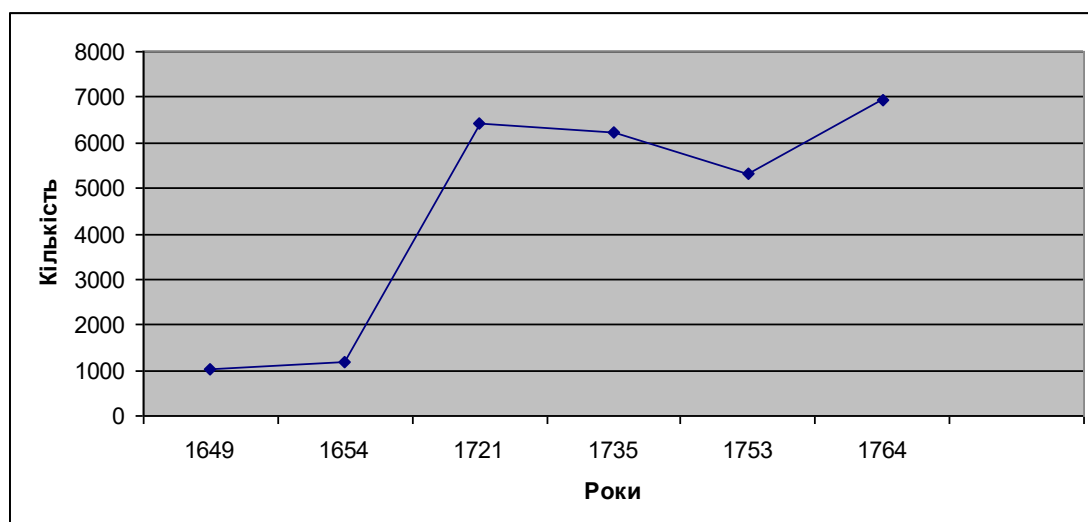
За даними ревізії 1764 р. на терені Чернігівського полку проживали 9 838 виборних козаків (1 539 дворів, 2 917 хат) та 19 810 підпомічників

(5 408 дворів, 6 642 хати та 474 бездвірні хати). За іншими даними, чисельність підпомічників сягала 23 315 душ. Справа “По предложению графа П. А. Румянцева о учинении выправки с ревизиею 1764 г., сколько в какой сотне записано сел и деревень, а в оных выборных и подпомощников козаков” містить відомості про те, що на терені Чернігівського полку знаходились 1 652 двори (3 089 хат) виборних козаків та 5 270 дворів (6 459 хат) та 466 бездвірних хат козаків-підпомічників (див. додатки Н, П) [26, арк. 10–11; 27, арк. 9; 199, с. 74].

Збереглися дані про кількість виборних козаків у всіх сотнях полку станом на червень 1765 р. (див. додаток Р) [73, арк. 1–31]. На жаль, повних даних щодо кількості виборних козаків полку в грудні 1766 р. бракує через втрату інформації, щодо Ройської та Седнівської сотень (дані по інших сотнях – див. додаток С) [74, арк. 1–65]. Слід зазначити, що до виборних козаків у цьому документі було включено представників козацької старшини, яких в інших джерелах зазвичай відносили до шляхти або дворян.

У 1777 р. на терені полку проживало 1 528 виборних козаків [282, с. 180], у 1780 р. – 9 836 виборних козаків та 22 778 козаків-підпомічників [119, арк. 5; 386, с. 55]. У джерелах збереглись відомості про чисельність козаків-підпомічників у окремих сотнях полку (див. додаток Т). Натоді у Городницькій сотні мешкали 215 стрільців, а у Седнівській – 21 бобровник [77, арк. 1–92 зв.].

На діаграмі 1 показано динаміку чисельності козаків Чернігівського полку:

Діаграма 1. Динаміка чисельності козаків Чернігівського полку

Таким чином, чисельність козаків Чернігівського полку змінювалась в залежності від політичної ситуації та демографічних процесів. Зокрема, під час Української національної революції середини XVII ст. у складі Чернігівського полку перебували 1 000 – 1 200 козаків. У першій третині XVIII ст. чисельність козаків полку досягла 6 тисяч. Після розподілу у 1735 р. козаків на виборних та підпомічників переважну частину козацького населення полку становили саме козаки-підпомічники. Так, у ревізіях другої половини XVIII ст. виборні козаки становили не більше третини усього козацького населення полку. Зокрема, у 1764 р. на терені Чернігівського полку проживали 9 838 (1 539 дворів) виборних козаків і 19 810 (5 408 дворів) козаків-підпомічників (усього за переписом населення 1764 р. у Чернігівському полку мешкало 101 556 осіб чоловічої статі) [374, с. 110], а у 1780 р. – 9 836 виборних козаків та 22 778 козаків-підпомічників.

Селяни та міщани, які проживали на терені Чернігівського полку, у документах того часу називались посполитими, що, до речі, ускладнює, а інколи й унеможлиблює їх нарізний обрахунок. За класифікацією О. Лазаревського, “малороссийские крестьяне делились на тяглых, огородников и лезных” [338, с. 20]. Тяглі вели осілий спосіб життя, мали

землю та худобу. Городники мали хату з городом, але не мали землі, а лезні переходили з місця на місце, поки не оселялись на слободі. Власники маєтностей отримували право на “послушенство” тяглих та городників, що проживали на їхніх землях.

Згідно ревізії 1713 р. на терені Чернігівського полку проживали 8 586 посполитих (див. додаток У) [62, арк. 1–142 зв.]. Ревізія 1723 р. зафіксувала наявність 13 875 посполитих [61, арк. 1–10], а ревізія 1729 р. – 12 694 [92, арк. 153; 255, с. 87–92] (див. додатки Ф, Х).

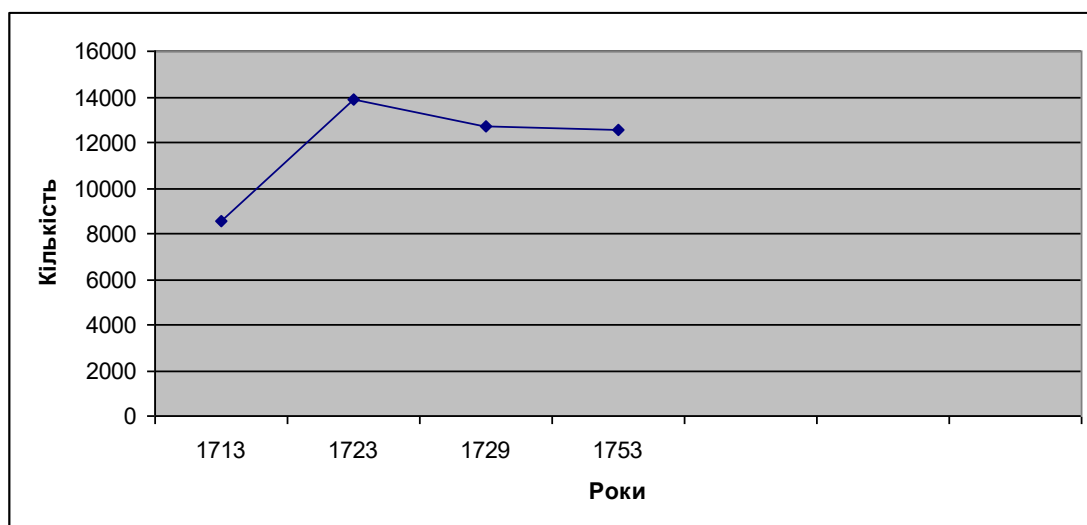
За даними “Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” на терені полку знаходились 10 969 дворів посполитих (див. додаток Ц) [151, с. 1–149]. За даними ревізії 1738 р. тут проживали 6 379 посполитих, 1739 р. – 6 238, 1740 р. – 6 948, 1748 р. – 6 991 (див. додатки Ш, Щ) [6, арк. 3–4; 7, арк. 3; 17, арк. 2; 108, арк. 147].

Матеріали ревізії 1751 р. також містять відомості про загальну кількість посполитого населення полку – 4 862 двори (5 810 хат) і 166 бездвірних хат [255, с. 108 – 109].

Згідно податкового реєстру 1752 р. на терені Чернігівського полку проживали 9 146 посполитих, [4, арк. 508–534 зв.]. Наступного 1753 р. було зафіксовано 12 514 посполитих (див. додатки Ю, Я). [4, арк. 623–663]. Ревізія 1755 р. засвідчила наявність 10 176 дворів (11 431 хат, 438 бездвірних хат, 11 869 сімей) посполитих (див. додаток АА) [13, арк. 3].

Згідно ревізії 1764 р. на терені Чернігівського полку проживали 67 887 посполитих та підсусідків (10 594 дворів, 17 299 хат) (див. додаток АБ) [26, арк. 11, 17–18; 29, арк. 41–42].

За даними 1780 р. на терені полку проживали 3 949 державних селян, 11 326 монастирських підданих, 51 459 підданих приватних осіб [119, арк. 5; 386, с. 55]. На діаграмі 2 показано динаміку чисельності посполитих, що проживали на терені полку:

Діаграма 2. Динаміка чисельності посполитих на території Чернігівського полку

Таким чином, посполиті становили більшу частину населення Чернігівського полку, і їх кількість поступово зростала. З-поміж них переважали селяни, причому спостерігалась тенденція до зростання питомої ваги залежних селян-підданих. Кількість посполитих у сотнях полку була різною і залежала від розмірів їхньої території. Зокрема, у 1713 р. у Вибельській сотні проживали 207 посполитих, а у Понорницькій – 1 497 (у цілому на терені полку – 8 586). За даними наступних ревізій на терені полку знаходились 9 – 14 тисяч дворів посполитих. За даними 1780 р. з 66 734 селян, що проживали на терені Чернігівського полку, 3 949 (5,9%) мали статус державних селян, 11 326 (16,9%) – монастирських, і 51 459 (77,2%) – підданих приватних осіб.

Крім козаків і посполитих, на терені Чернігівського полку проживали представники так званих проміжних груп населення – бобровники та стрільці [238, с. 111].

Характерним явищем було також зростання чисельності підсусідків, які відрізнялись від решти посполитих тим, що не мали власного господарства і мешкали у чужих дворах. Як правило, у більшості ревізій,

реєстрів та описів підсусідки фігурували разом з козаками та посполитими, але часом їх виокремлювали в особливу соціальну групу. Зокрема, у 1732 – 1734 рр. на терені полку згадувались 943 підсусідки (див. додаток АВ) [78, арк. 1–14, 41 зв.–47 зв.]. Брак даних щодо кількості підсусідків у Вибельській, Любецькій та Слабинській сотнях, на жаль, не дозволяє визначити їх кількість на терені полку в цілому.

У матеріалах ревізії 1732 р. наведено таку кількість дворів підсусідків у 13 сотнях Чернігівського полку: у Полковій – 133, Ройській – 51, Городницькій – 152, Березинській – 98, Столинській – 32, Менській – 128, Синявській – 80, Волинській – 70, Слабинській – 39 [15, арк. 10–169].

За даними ревізії 1738 р. на території полку знаходились 1 208 дворів підсусідків, 1739 р. – 528 дворів, 1740 р. – 328 дворів, 1748 р. – 3 276 (див. додатки Ш, Щ) [6, арк. 3–4; 7, арк. 3; 17, арк. 2; 108, арк. 147]. Матеріали ревізії 1751 р. засвідчують наявність у Чернігівському полку 3 336 дворів підсусідків [255, с. 108–109].

Крім козаків, посполитих та підсусідків у джерелах згадуються й інші категорії населення. Так, за даними 1780 р. на терені полку проживали 915 міщан, 162 поміщики, 335 духовних осіб та 609 церковних причетників [119, арк. 5; 386, с. 55].

У 1654 р. до присяги російському царю були приведені 1 105 мешканців *Чернігівського полку* [217, с. 110]. Згідно “Переписної книги” 1666 р. у *Чернігові* проживали понад 460 осіб чоловічої статі у 314 дворах: 51 двір “пашенных владельцев”, 182 двори “промышленных и торговых людей”, 69 дворів “ремесленных людей” і 12 дворів “бедных и убогих людей” [124, арк. 1; 183, с. 181]. За даними 1713 р. у Чернігові мешкали 339 посполитих [62, арк. 1–6 зв.]. У 1721 р. у Чернігові налічувався 631 двір, зокрема 18 старшинських, 17 попівських, 2 церковних причетників, 141 міщанський, 245 козацьких, 178 бобильських та 30 шинкових [420, с. 61–62]. У ревізії 1723 р. у

Чернігові та с. Бобровиці було зафіксовано 404, а у ревізії 1729 р. – 495 посполитих [61, арк. 4]. Ревізія Чернігівського полку 1729 р. свідчить про те, що у полковій сотні проживали 658 міщан та посполитих і 102 підсусідки [18, арк. 65].

За даними “Генерального слідства про маєтності 1729 – 1730 рр.” на терені Чернігівської полкової сотні знаходилось 13 маєтків (193 двори). Один маєток (73 двори) належав на ранг коменданта Чернігівської фортеці, 5 маєтків (19 дворів полкових підсусідків) – на ранг чернігівського полковника, решта перебувала у приватній власності [220, с. 58].

У 1732 – 1734 рр. у Чернігові проживали 10 підсусідків [78, арк. 1]. За даними 1736 р. у Чернігові мешкали 212 посполитих та 126 підсусідків [3, арк. 2]. Згідно ревізії 1743 р. у Чернігові перебували 22 козаки – 5 виборних і 17 підпомічників, а також 38 посполитих [12, арк. 10]. Ревізія 1750 р. засвідчила наявність у Чернігові 26 дворів козаків (2 – виборних і 24 підпомічників). У полковій сотні натовді налічувалось 59 дворів (77 хат) виборних козаків і 191 двір (221 хата) підпомічників [14, арк. 15].

У податковому реєстрі 1752 р. у Чернігові було зафіксовано 217 посполитих, 112 з яких – міщани, а в наступному 1753 р. – 348 посполитих [4, арк. 508, 623, 625]. Під час проведення Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. було взято на облік 235 дворів та 15 бездвірних хат посполитих мешканців Чернігова [161, с. 27–29]. За підрахунками Г. Максимовича, у 1767 р. у Чернігові налічувалось 611 дворів [350, с. 12–14]. За іншими даними у 1768 р. в місті було 838 будинків, у яких проживали 3 945 осіб, причому лише 164 з них були козаками [430, с. 84].

“Ведомость о числе дворов и в них живущих людей до сущего младенца в г. Чернигове” 1770 р. констатує, що “вместе дворов в Чернигове 653, в них живут людей мужского пола 2 315, женского пола 2 535, обох полов 4 840” [75, арк. 121]. “Историко-статистическое

описание Черниговской епархии” повідомляє про чисельність прихожан усіх чернігівських храмів у 1770 р. – 1 849 чоловіків та 1 975 жінок (див. додаток АД) [282, с. 78].

У 1780 р. серед мешканців Чернігова були 92 козаки-підпомічники, 235 міщан, 80 посполитих та 181 підсусідок [77, арк 1 зв., 30 зв.–32 зв.]. В “Описании Черниговского наместничества” 1781 р. наведено детальні відомості про соціальний склад та професійну приналежність мешканців Чернігова: бригадир, полковник, майор, колезький асесор, бунчуковий товариш, вйит, 2 капітани, полкові писар, осавул та хорунжий, підпоручик, прапорщик, лікар, 7 військових товаришів, 4 возних, коморник, 3 значкові товариші, гродський писар, 2 сотенні отамани, сотенний осавул, 2 сотенні хорунжі, 4 полкові канцеляристи, 6 вдів колишніх полкового хорунжого, військового товариша, значкового товариша, вахмістра, сотенного отамана та полкового канцеляриста, кафедральний канцелярист, протопоп, 10 священиків, 3 вдови священиків, диякон, 6 церковних причетників, 7 місцевих та 2 російські купці, 19 крамарів, 62 двори (62 хати) козаків-підпомічників, 185 дворів (212 хат) міщан, 2 котлярі, 3 мідники, 24 кравці, 19 чоботарів, 4 іконописці, 7 шаповалів, 8 кушнірів, 9 гончарів, 9 ткачів, 9 музик, 4 срібники, 158 дворів (181 хата) і 2 бездвірні хати підсусідків, 4 двори (4 хати) пушкарів полкової артилерії, 2 литаврщики, 2 трубачі, 25 дворів (25 хат) солдатів, що живуть у власних будинках, 1 циган та 1 двір (1 хата) посполитих [181, с. 3–5].

За даними О. Шафонського, у 80-х рр. XVIII ст. у Чернігові проживали 3 924 особи (крім дворян) (див. додаток АЕ) [199, с. 291]. На терені Чернігівської полкової сотні у цей час знаходились 1 113 хат: 28 – дворян та шляхтичів, 64 – різночинців, 17 – священиків, 9 – церковних причетників, 77 – виборних козаків, 306 – козаків-підпомічників, 295 – міщан, 111 – державних селян та 324 – селян-підданих [120, арк. 65–65 зв.]. “Список черниговских дворян 1783 года” містить “полные ряды

малороссийского шляхетства” із зазначенням їхніх чинів та володінь [187, с. 2]. У 1786 р. у Чернігові проживало 2 444 міщан, 1 124 селян, 164 козаки, 141 священно- та церковнослужителів, 51 чернець [378, с. 592]. За даними “Сокращенного описания Черниговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. у місті мешкали 3 873 особи (див. додаток АЖ) [188, с. 86].

За переписом 1666 р. у *Березному* проживали 477 міщан, у тому числі 98 ремісників та 35 купців [328, с. 199]. У цей час у *Березному* знаходились 339 дворів [395, с. 91]. У ревізії 1713 р. у *Березному* було зафіксовано 608 посполитих [62, арк. 81]. У 1721 р. у містечку знаходились 1 032 двори: 4 – старшини, 9 – священників, 3 – церковних причетників, 30 – міщан, 335 – козаків, 136 – “мужиків”, 495 – бобилів, 20 шинкових [420, с. 61–62]. Згідно ревізії 1723 р. у *Березному* проживали 740, 1729 р. – 594 посполиті [61, арк. 7 зв.]. У 1732 – 1734 рр. у *Березному* мешкав 21 підсусідок [78, арк. 5 зв.], у 1736 р. – 339 посполитих та 63 підсусідків [3, арк. 12]. Згідно податкового реєстру 1752 р. у *Березному* налічувалось вже 432 посполитих. Аналогічний реєстр наступного 1753 р. містить іншу цифру – 348, причому зазначається, що 298 з них були вільними міщанами [4, арк. 526 зв., 650–650 зв.]. У 60-х рр. XVIII ст. у *Березному* знаходилося від 800 до 1 000 дворів [164, с. 93–98; 350, с. 12–14]. “Историко-статистическое описание Черниговской епархии” містить відомості про кількість прихожан усіх березинських церков у 1770 р. – 2 740 чоловіків та 2 713 жінок (див. додаток АЗ) [282, с. 138].

На початку 80-х рр. XVIII ст. у *Березному* налічувалось 6 661 мешканців (3410 чоловіків та 3251 жінка) (див. додаток АИ) [199, с. 382], які проживали у 1 026 будинках: дворяни – у 10, різночинці – у 23, священники – у 15, церковні причетники – у 8, виборні козаки – у 55, козаки-підпомічники – у 708, державні селяни – у 88 та селяни-піддані – у 175 [120, арк. 77]. Загалом на терені Березнянської сотні у 1781 р.

знаходилося 1 733 будинки 13 – дворян та шляхтичів, 25 – різночинців, 20 – священиків, 8 – церковних причетників, 123 – виборних козаків, 1 020 – козаків-підпомічників, 103 – державних селян та 486 – селян-підданих [120, арк. 41, 77 зв.]. За даними “Сокращенного описания Черниговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. у Березному проживали 6 414 осіб (див. додаток АК) [282, с. 138].

У 1713 р. у с. *Євтухів Білоус* мешкали 11 посполитих [62, арк. 10 зв.], 1723 р. – 31, у 1729 р. – 27 [61, арк. 7]. Згідно “Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” у 1729 р. у с. *Євтухів Білоус* знаходилися 12 дворів посполитих-підданих [151, с. 35, 37–38]. У 1732 – 1734 рр. у *Євтуховому Білоусі* проживали 7 підсусідків [78, арк. 41 зв.], у 1736 р. – 8 [3, арк. 3]. Загалом у 1736 р. у *Євтуховому Білоусі* налічувалось 56 сімей козаків і “владельческих” посполитих [282, с. 81]. За даними податкового реєстру 1752 р. у с. *Євтухів Білоус* проживали 14, 1753 р. – 16 посполитих [4, арк. 509, 625 зв.]. У 1765 – 1769 рр. у *Євтуховому Білоусі* налічувалось 53 двори козаків [164, с. 17]. На початку 80-х рр. XVIII ст. у с. *Євтухів Білоус* знаходилися 79 дворів (100 хат). З них 9 належали дворянам, різночинцям, священикам та церковним причетникам, 5 дворів (6 хат) – виборним козакам, 39 дворів (66 хат) – козакам-підпомічникам та 17 дворів (28 хат) – селянам [120, арк. 68; 199, с. 221]. Загалом на терені Білоуської сотні у 1781 р. налічувалось 1 524 будинки: 17 – дворян та шляхтичів, 14 – різночинців, 15 – священиків, 18 – церковних причетників, 161 виборних козаків, 419 – козаків-підпомічників, 66 – державних селян та 878 – селян-підданих [120, арк. 69 зв., 74 зв.].

Згідно “Переписних книг” 1666 р. у с. *Виблі* знаходилися 16 дворів [399, с. 3]. У 1713 р. тут мешкали 37 посполитих [62, арк. 37]. Згідно ревізій 1723 р. у *Виблях* проживало 80, 1729 р. – 94 посполиті [61, арк. 8 зв.]. За даними “Генерального слідства про маєтності

Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” у с. Виблі знаходились 45 дворів селян-підданих [151, с. 7, 9–10]. За даними 1736 р. у Виблях проживали 70 сімей козаків, 19 – посполитих та 7 – підсусідків [3, арк. 4; 282, с. 153]. За податковим реєстром 1752 р. у с. Виблі проживали тільки 19, а 1753 р. – 32 посполитих [4, арк. 511 зв., 629]. У 1765 – 1769 рр. у с. Виблі налічувалось 92 двори козаків та 7 дворів посполитих [164, с. 33]. У 1780 р. у Виблях мешкали 74 козаки-підпомічники, 2 гармаші, 6 підсусідків виборних козаків та 50 посполитих [77, арк. 4 зв., 43]. На початку 80-х рр. XVIII ст. у с. Виблі знаходилося 119 дворів (160 хат). 8 з них належали представникам дворянства, різночинцям та духовенству, 21 двір (23 хати) – виборним козакам, 62 двори (83 хати) – козакам-підпомічникам, 3 двори (3 хати) – пушкарям полкової артилерії та 34 двори (53 хати) – селянам-підданим [120, арк. 68; 199, с. 219]. Загалом на терені Вибельської сотні у 1781 р. знаходились 1 033 будинки: 6 – дворян та шляхтичів, 8 – різночинців, 10 – священиків, 9 – церковних причетників, 195 – виборних козаків, 420 – козаків-підпомічників, 418 – селян-підданих [120, арк. 68, 79 зв.].

У с. *Волинка* в 1666 р. налічувалось 69 селянських дворів [321, с. 54]. У 1723 р. тут мешкали 18, у 1729 р. – 55 посполитих [61, арк. 8]. Згідно “Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” у с. Волинка знаходилося 14 дворів вільних і 4 двори підданих посполитих [151, с. 134, 138]. За ревізією 1732 р. у Волинській сотні налічувалось ґрунтових козаків – 93, малогрунтових – 163, убогих та дуже убогих – 94, піших – 68, тих, що служити не можуть, – 44, бобровників – 2, пташників – 7, підсусідків козацьких – 70; усього – 541 козак (394 двори) [321, с. 58]. У 1732 – 1734 рр. у с. Волинка проживали 12 підсусідків [78, арк. 9 зв.], у 1736 р. – 15 посполитих [3, арк. 14]. За ревізіями 1739, 1740, 1741 рр. у Волинській сотні налічувалось відповідно 233, 280 та 345 козаків [321, с. 58]. Волинка фактично була козацьким селом. Зокрема,

у 1752 р. тут проживало лише 10 посполитих, хоча, за іншими даними, у наступному 1753 р. їх налічувалось вже 33 [4, арк. 531 зв., 659 зв.]. За даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Волинці знаходились 203 двори козаків, 7 дворів селян і 11 дворів підсусідків [164, с. 136–137]. У 1781 р. у селі налічувалось 384 будинки: 3 – дворян, 4 – різночинців, 2 – священників, 39 – виборних козаків, 302 – козаків-підпомічників, 3 – державних селян (2 – бобровників та 1 – селян), 40 – підсусідків [120, арк. 43; 179, с. 354]. Загалом на терені Волинської сотні у 1781 р. знаходилося 1 049 будинків: 11 – дворян, 13 – різночинців, 9 – священників, 1 – церковних причетників, 106 – виборних козаків, 587 – козаків-підпомічників, 27 – державних селян та 329 – селян-підданих [120, арк. 3 зв., 43].

У матеріалах ревізії 1713 р. у містечку *Городня* було зафіксовано 47 посполитих [62, арк. 71]. У 1721 р. у Городні знаходилося 138 дворів: 1 – священника, 55 – козаків, 17 – “мужиків”, 61 – бобилів, 4 шинкових [420, с. 61–62]. У 1723 р. у Городні мешкали 47, а у 1729 р. – 129 посполитих [61, арк. 6 зв.]. У 1729 – 1730 рр. у Городні знаходились 43 двори селян-підданих [430, с. 91]. У 1732 – 1734 рр. у Городні проживали 18 підсусідків [78, арк. 3 зв.], а у 1736 р. – 52 посполиті та 7 підсусідків [3, арк. 12]. За даними податкових реєстрів, у 1752 р. у Городні знаходилося 10 дворів посполитих і мешкали 44 підсусідки, у 1753 р. проживали 83 посполиті й 8 підсусідків [4, арк. 523 зв., 647]. Під час Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Городні було зафіксовано 190 дворів з населенням 1 590 чоловік, з них – 162 козаки [350, с. 16]. На початку 80-х рр. XVIII ст. у Городні проживало 1 650 осіб – 786 чоловіків і 864 жінок (див. додаток АЛ) [199, с. 344]. Їм належали 233 будинки: 8 – дворянам, 14 – різночинцям, 6 – священникам, 17 – виборним козакам, 35 – козакам-підпомічникам, 53 – державним селянам, 128 – селянам-підданим [120, арк. 71]. Загалом на терені Городнянської

сотні у 1781 р. знаходились 3 273 будинки: 22 – дворян та шляхтичів, 29 – різночинців, 40 – священиків, 38 – церковних причетників, 244 – виборних козаків, 552 – козаків-підпомічників, 284 – державних селян та 2 223 – селян-підданих [120, арк. 72 зв.]. За даними “Сокращенного описания Черниговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. у Городні проживали 1 509 осіб (див. додаток АМ) [188, с. 87].

У 1654 р. до присяги російському царю були приведені 253 мешканці *Киселівської сотні* [217, с. 111]. У 1713 р. у *с. Киселівка* проживали 16 посполитих [62, арк. 116], у 1723 р. – 30, у 1729 р. – 18 [61, арк. 9]. Матеріали “Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” містять відомості про 19 дворів селян-підданих [151, с. 121–122]. У 1732 – 1734 рр. у Киселівці проживали 4 підсусідки [78, арк. 47 зв.], у 1736 р. – 21 посполитий та 7 підсусідків [3, арк. 13]. Згідно податкових реєстрів, у 1752 р. у Киселівці налічувалось тільки 11 посполитих, у 1753 р. – 47 [4, арк. 528, 625, 655]. У 1765 р. у Киселівці знаходились 162 двори козаків [164, с. 119; 430, с. 93]. На початку 80-х рр. XVIII ст. у Киселівці налічувалось 330 будинків: 5 – дворян, 4 – різночинців, 1 – священика, 1 – церковного причетника, 77 – виборних козаків, 202 – козаків-підпомічників, 51 – селян-підданих, у тому числі 32 – підсусідків [120, арк. 42; 179, с. 352]. Загалом на терені Киселівської сотні у 1781 р. знаходились 2 360 будинків: 12 – дворян, 15 – різночинців, 18 – священиків, 12 – церковних причетників, 139 – виборних козаків, 458 – козаків-підпомічників, 32 – державних селян та 1 731 – селян-підданих [120, арк. 43].

За даними 50-х рр. XVII ст. на території Любецької сотні проживало 7 880 чоловік [430, с. 95]. Згідно “Переписних книг” 1666 р. у сотенному містечку *Любечі* знаходились “пахотных людей три двора, промышленных и торговых людей восемь дворов, ремесленных три двора, убогих людей семь дворов” [399, с. 3]. У 1713 р. у містечку Любеч мешкали

50 посполитих, у тому числі 26 міщан [62, арк. 40]. У 1721 р. у Любечі згадано 217 дворів: 2 – старшини, 4 – священиків, 4 – міщан, 6 – козаків, 197 – селян, 4 шинкових [420, с. 61–62]. У ревізії 1723 р. у Любечі показано 211, а 1729 р. – 234 посполитих [61, арк. 2]. За даними так званої “Мазепиної книги” у 1726 р. у Любечі знаходилось 60 дворів городників, 11 – калачників, 31 – шевців, 8 – бондарів, 2 – теслів, 9 – гончарів, 5 – різників, 12 – рибалок, 4 – слюсарів, 4 – ковалів, 2 – кравців, 9 – ткачів (усього – 113 дворів ремісників та 19 дворів козаків) [168, с. 39–51; 170, с. 260–264, 285]. Згідно “Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” у 1729 р. у Любечі також знаходилось 218 дворів залежних селян [151, с. 48–49, 53–54]. У 1739 р. у Любечі мешкали 204 козаки [359, с. 3], у 1752 р. – 132 посполиті, а у 1753 р. – 217 [4, арк. 516–516 зв., 636–636 зв.]. У 1760 р. у Любечі проживали 1 124 приватновласницькі та 82 монастирські посполиті, 165 козаків і 94 підсусідки [288, с. 590]. Як вже зазначалося, Любецька сотня була найбільшою з 16 сотень Чернігівського полку. У 1764 р. на її терені мешкало 11,5 тис. осіб, що становило близько 9% від загальної чисельності населення полку (101 556) [308, с. 79–80], у тому числі 513 – виборних козаків, 670 – козаків-підпомічників, 10 368 – посполитих, різночинців і дворян [357, с. 63]. У 1765 – 1769 рр. у Любечі знаходились 100 дворів козаків та 163 двори посполитих [164, с. 39–46]. У 1780 р. у Любечі мешкали 14 козаків-підпомічників та 275 посполитих [77, арк. 12 зв., 54 зв.]. На початку 80-х рр. XVIII ст. у Любечі знаходились 262 двори (278 хат), зокрема, 16 дворів (16 хат) дворян, різночинців та представників духовенства, 4 двори (5 хат) козаків-підпомічників, 236 дворів (259 хат) селян та 10 дворів (14 хат) підсусідків [120, арк. 72 зв.]. Загалом на терені Любецької сотні натовді налічувалось 3 339 будинків: 13 – дворян, 17 – різночинців, 29 – священиків, 32 – церковних причетників, 140 – виборних козаків, 195 – козаків-

підпомічників, 93 – державних селян та 2 881 – селян-підданих [120, арк. 66–68, 72 зв.–74 зв.].

У 1654 р. присягу на вірність московському цареві прийняли 889 мешканців *Менської сотні*, у тому числі 490 міщан, 375 козаків та 24 представники сотенної старшини [288, с. 417]. За даними, які навів І. Крип'якевич, у *Мені* натовді проживав 381 міщанин, у тому числі 31 ремісник та 6 купців [328, с. 199]. Загалом у “Переписній книзі” 1666 р. у *Мені* було зафіксовано 89 дворів міщан, 224 – селян та 98 – бобилів і підсусідків [288, с. 417; 395, с. 91, 99]. У 1713 р. в містечку *Мена* проживав 151 посполитий [62, арк. 100], у 1723 р. – 162, у 1729 р. – 166 [61, арк. 1]. Згідно “Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” у *Мені* знаходились 126 дворів вільних посполитих [151, с. 106]. У 1732 – 1734 рр. у *Мені* проживали 44 підсусідки [78, арк. 6 зв.], у 1736 р. – 180 посполитих та 26 підсусідків [3, арк. 13], у 1752 р. – 160 посполитих, з них 98 – вільних міщан, у 1753 р. – 230 посполитих [4, арк. 529–529 зв., 652 зв.–653]. У 1764 р. у *Мені* знаходився 401 двір, причому 359 з них належали козакам [430, с. 98]. Під час Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у *Мені* було зафіксовано 491 двір, у тому числі 359 козацьких [164, с. 101]. За іншими даними, у 1767 р. у *Мені* знаходилось 397 дворів [350, с. 12–14]. У 1781 р. у містечку налічувалось 642 будинки. Зокрема, 8 з них належали дворянам, 13 – різночинцям, 7 – священикам та 6 – церковним причетникам, 84 – виборним козакам, 113 – козакам-підпомічникам та 385 – селянам-підданим [120, арк. 40]. В “Опису Новгород-Сіверського намісництва” 1779 – 1781 рр. наведено відомості про соціальний склад і професійну приналежність мешканців *Мени*: земський суддя, бунчуковий товариш, сотник, відставний сотник, удова військового товариша, регістратор, полковий осавул, 11 різночинців, 2 купці, 6 священиків і намісник, диякон, 6 церковних причетників, 167 ремісників (30 з них перебували у

швецькому, 40 – у кравецькому, 10 – у ковальському, 10 – у шаповальському, 30 – у ткацькому, 10 – у різницькому цехах, решту – 37 становили “нецеховые художники”). У містечку було зафіксовано 50 дворів виборних козаків, 137 дворів козаків-підпомічників, 104 двори селян та 96 дворів (117 хат) і 7 бездвірних хат підсусідків [179, с. 319–320]. Загалом на терені Менської сотні у 1781 р. знаходились 2 683 будинки: 21 – дворян, 24 – різночинців, 27 – священників, 18 – церковних причетників, 345 – виборних козаків, 767 – козаків-підпомічників, 104 – державних селян та 1467 – селян-підданих [120, арк. 38, 40 зв., 79].

Згідно з ревізією 1723 р. у сотенному селі *Понорниця* проживали 427 посполитих, у с. *Покошичі* – 32, а у с. *Хлоп'яники* – 22 [61, арк. 9 зв.–10]. Матеріали “Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” засвідчили наявність у с. *Покошичі* 22, а у с. *Хлоп'яники* – 6 дворів залежних посполитих [151, с. 141–142, 144–145]. За даними 1736 р. у *Понорниці* проживали 23 посполиті та 19 підсу тому числі 327 державних, а у с. *Покошичі* – 14 посполитих. Згідно з податковим реєстром 1753 р. у *Понорниці* мешкало 393 посполиті, у тому числі 312 державних [4, 534 зв., 553, 661]. У 1781 р. у *Понорниці* знаходились 510 хат, в яких проживали державні селяни, 3 священники та 4 церковні причетники [120, арк. 3 зв.]. У с. *Хлоп'яники* того ж таки року було зафіксовано 130 хат: 23 – виборних козаків, 78 – козаків-підпомічників та 29 – селян-підданих. У селі також проживали священник та 2 церковні причетники [120, арк. 3 зв.]. Загалом натовді на терені *Понорницької* сотні знаходився 3 451 будинок: 11 – дворян, 12 – різночинців, 29 – священників, 14 – церковних причетників, 218 – виборних козаків, 476 – козаків-підпомічників, 722 – державних селян, 2 035 – селян-підданих [120, арк. 4 зв., 32, 39 зв.].

У 1667 р. на терені *Ройської* сотні нараховувалось 70 козацьких і 554 селянських дворів [348, с. 13]. У 1713 р. у с. *Роїще* мешкали 32, у

слободі *Ройській* – 21, у с. *Ріпки* – 62 посполиті [62, арк. 32, 32 зв., 37 зв.], у 1723 р. відповідно 26, 50 і 174 посполиті, у 1729 р. – 33, 53 і 149 посполитих [61, арк. 3 зв.]. Згідно з “Генеральним слідством про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” у с. Роїще знаходились 10, у слободі Ройській – 24, а у с. Ріпки – 128 дворів залежних посполитих [151, с. 15, 19–21, 30–31]. У 1732 р. у Роїщі було зафіксовано 50 сімей козаків [282, с. 146]. У 1732 – 1734 рр. у с. Роїще проживали 15, у слободі Ройській – 12, у с. Ріпки – 13 підсусідків [78, арк. 1 зв.–2 зв.]. У 1752 р. у селі Роїще мешкав 21, у слободі Ройській – 23, у містечку Ріпки – 70 залежних посполитих [4, арк. 514, 515 зв.]. Податковий реєстр 1753 р. містить дещо інші дані: село Роїще – 25, слобода Ройська – 31, містечко Ріпки – 11 посполитих [4, арк. 633, 635]. У 60-х рр. XVIII ст. у с. Роїще знаходилось 42 двори козаків та 6 дворів посполитих, у слободі Ройській – 5 дворів козаків та 10 дворів посполитих, а у с. Ріпки – 5 дворів козаків та 46 дворів посполитих [164, с. 61–62, 70]. У 1780 р. у с. Роїще мешкали 37 козаків-підпомічників, 5 гармашів, 4 ратники і 22 посполиті, у слободі Ройській – 9 посполитих, а у с. Ріпки – 6 козаків-підпомічників і 191 посполитий [77, арк. 19 зв., 20 зв., 74 зв., 80 зв.]. За даними 1781 р. у с. Роїще знаходилось 111 будинків, з них 4 – різночинців, 1 – священика, 1 – церковного причетника, 26 – виборних козаків, 51 – козаків-підпомічників, 34 – посполитих [120, арк. 70; 199, с. 221]. У слободі Ройській натовді знаходилось 40 дворів (48 хат): 2 – поміщиків, 3 (5 хат) – козаків, 1 (1 хата) – артилеристів Чернігівської полкової артилерії, 33 (43 хат) – селян [120, арк. 70; 199, с. 221]. У цей же час у Ріпках знаходились 149 дворів (252 хати): 6 – дворян, 6 – представників духовенства, 1 (3 хати) виборних козаків, 6 (7 хат) козаків-підпомічників, 142 (242 хати) селян та підсусідків [120, арк. 74; 199, с. 322]. Загалом на терені Ройської сотні у 1781 р. знаходилось 2 238 будинків: 19 – дворян, 26 – різночинців, 17 – священиків, 14 – церковних причетників, 238 – виборних козаків, 282 –

козаків-підпомічників, 74 – міщан, 501 – державних селян, 1 143 – приватновласницьких селян [120, арк. 66, 75 зв.].

Згідно з “Переписною книгою” 1666 р. у *сотенному містечку Седневі* проживали 38 посполитих, у тому числі 27 міщан [62, арк. 59]. У 1721 р. у Седневі знаходилось 272 двори: 5 – старшини, 5 – священиків, 98 – козаків, 4 – “мужиків”, 131 – бобилів, 29 шинкових [420, с. 61–62]. У 1723 р. в Седневі мешкали 29, а 1729 р. – 188 посполитих [61, арк. 5]. У 1729 – 1730 рр. у Седневі знаходились 152 козацькі двори [430, с. 105]. Згідно з “Генеральним слідством про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” у Седневі знаходилось також 36 дворів залежних посполитих [151, с. 64–65, 67–68, 70], а на терені Седнівської сотні загалом – 16 маєтностей: 14 приватновласницьких і 2 рангові – на уряди чернігівського полковника (90 дворів) та полкового судді (28 дворів) [223, с. 108]. У 1732 – 1734 рр. у Седневі мешкали 52 підсусідки [78, арк. 11], у 1736 р. – 20 посполитих та 16 підсусідків [3, арк. 11], у 1752 р. – 24 посполитих, у 1753 р. – 51 посполитий [4, арк. 522, 644–645]. Під час Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Седневі було зафіксовано 201 двір, у тому числі 44 двори кожум’як, 31 – шевців, 18 – кравців та 5 – шаповалів [164, с. 85–87; 430, с. 105]. У 1780 р. у Седневі проживали 69 козаків-підпомічників [77, арк. 24 зв.]. Загалом натовді у Седневі знаходилось 227 будинків, серед яких 20 належали дворянам, різночинцям та духовенству, 6 – виборним козакам, 89 – козаків-підпомічникам та 104 (132 хати) селян [120, арк. 75 зв.; 199, с. 318]. На терені Седнівської сотні у 1781 р. налічувалось 2 040 будинків: 15 – дворян, 21 – різночинців, 26 – священиків, 6 – церковних причетників, 181 – виборних козаків, 632 – козаків-підпомічників, 218 – державних селян та 1 007 селян-підданих [120, арк. 75 зв.; 199, с. 318].

У 1654 р. до присяги російському царю були приведені 483 мешканці *Синявської сотні* [217, с. 111]. У 1713 р. у *с. Синявка* мешкали

50 посполитих [62, арк. 112], у 1723 р. – 62, у 1729 р. – 88 [61, арк. 5 зв.]. Згідно з “Генеральним слідством про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” у с. Синявка знаходилось 24 двори вільних посполитих [151, с. 112–113, 186]. У 1732 – 1734 рр. у Синявці проживали 2 підсусідки [78, арк. 8], а у 1736 р. – 62 посполиті [3, арк. 13]. Під час Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Синявці було зафіксовано 263 двори козаків та 10 дворів посполитих [164, с. 118]. У 1781 р. у с. Синявка налічувалось 495 будинків: 9 – дворян, 9 різночинців, 5 – священиків, 4 – церковних причетників, 67 – виборних козаків, 322 – козаків-підпомічників, 7 – державних селян, 99 – селян-підданих [120, арк. 41]. Серед мешканців Синявки згадуються бунчуковий товариш, 2 сотники, 2 військові товариші, 13 різночинців, 4 священики, диякон, 4 церковні причетники. З-поміж селян було виокремлено 4 двори (7 хат) бобровників та 23 двори (33 хати) і 48 бездвірних хат підсусідків [179, с. 333–334]. Загалом на терені Синявської сотні у 1781 р. знаходились 986 будинків: 10 – дворян, 13 – різночинців, 9 – священиків, 8 – церковних причетників, 126 – виборних козаків, 612 – козаків-підпомічників, 37 – державних селян, 211 – селян-підданих [120, арк. 41 зв.].

Згідно “Переписних книг” 1666 р. у *Слабині* знаходилось 28 дворів [399, с. 3]. У 1713 р. у с. Слабин мешкали 35 посполитих [62, арк. 27 зв.], у 1723 р. – 82, у 1729 р. – 92 [61, арк. 4 зв.]. Згідно з “Генеральним слідством про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” у с. Слабин знаходилось 73 двори залежних посполитих [151, с. 11]. За даними 1736 р. у Слабині проживали 80 козаків, 54 посполитих та 9 підсусідків [3, арк. 5; 282, с. 153]. У 1752 р. у Слабині мешкали 22, у 1753 р. – 49 посполитих [4, арк. 512–512 зв., 630 зв.]. Під час Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Слабині було зафіксовано 67 дворів козаків і 9 дворів посполитих [164, с. 36]. На початку 80-х рр. XVIII ст. у Слабині знаходилось 110 дворів (114 хат): 7 – дворян, різночинців та священиків,

11 – виборних козаків, 48 дворів (59 хат) козаків-підпомічників, 34 двори (46 хат) селян-підданих [120, арк. 65 зв.–66; 125, арк. 64; 199, с. 220]. Тоді ж у с. Слабин проживали 53 козаки-підпомічники і 39 посполитих [77, арк. 8 зв., 50]. Загалом на терені Слабинської сотні знаходилося 919 будинків: 5 – дворян, 6 – різночинців, 11 – священиків, 3 – церковних причетників, 87 – виборних козаків, 268 – козаків-підпомічників, 16 – державних селян, 548 – селян-підданих [120, арк. 65 зв.–66].

У 1654 р. до присяги російському царю були приведені 558 мешканців *Сосницької сотні* [217, с. 110]. Згідно з переписом 1666 р. у *містечку Сосниця* проживали 567 міщан, у тому числі 133 ремісники, 10 купців та 62 “пашенних” за містом [328, с. 199; 395, с. 100]. У 1713 р. в Сосниці мешкав 261 посполитий [62, арк. 123 зв.]. У 1721 р. у Сосниці знаходилося 602 двори: 220 з них належали козакам (разом зі старшиною), 258 – “мужикам”, 12 – “музикантам”, 43 – козацьким підсусідкам, 25 – “мужицьким” підсусідкам, 21 – духовенству, 23 – шинкарям [420, с. 61–62]. У 1723 р. в Сосниці проживали 342 посполиті, а в 1729 р. – 271 [61, арк. 1 зв.]. За даними “Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” у містечку знаходилося 272 двори вільних посполитих [151, с. 129]. За ревізією Чернігівського полку 1732 р. у Сосницькій сотні було 203 козаки [322, с. 65]. У 1732 – 1734 рр. у Сосниці проживали 48 підсусідків [78, арк. 8], у 1736 р. – 253 посполитих та 24 підсусідки [3, арк. 14]. Під час ревізій 1739, 1740, 1741, 1743 рр. у Сосницькій сотні було зафіксовано відповідно 498, 526, 440 та 468 козаків [322, с. 65].

Згідно з податковим реєстром 1752 р. у Сосниці проживали 311 посполитих, у тому числі 275 – вільних міщан. Проте податковий реєстр наступного 1753 р. містить дещо інші показники – 378 посполитих, у тому числі 70 вільних міщан [4, арк. 531, 656 зв.–658 зв.]. За матеріалами Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. у Сосниці

знаходились 694 двори, з них 222 – козаків, 100 – міщан, 108 дворів та 33 бездвірні хати селян тощо [164, с. 120–134]. За іншими даними, у 1767 р. у містечку налічувалось лише 562 двори [350, с. 12–14]. У 1781 р. у Сосниці проживали 18 дворян, 12 різночинців та 11 священиків. 57 будинків у містечку належали виборним козакам, 270 – козакам-підпомічникам, 15 – державним селянам, 317 – селянам-підданим [120, арк. 39]. “Опис Новгород-Сіверського намісництва” 1779 – 1781 рр. містить відомості про соціальний склад і професійну приналежність жителів Сосниці: надвірний радник, підкоморій, 2 бунчукові товариші, 3 удови бунчукових товаришів, 2 удови сотників, полковий осавул, полковий суддя, сотник, 2 військові товариші, удова військового товариша, 3 возні, коморник, удова возного, 3 значкові товариші, сотенний отаман, удова сотенного отамана, сотенні писар та хорунжий, протопоп, священик, 4 диякони, 2 удови священиків, польський шляхтич, 2 російські купці. У містечку налічувалось 46 дворів виборних козаків, 221 двір козаків-підпомічників, 6 дворів бобровників, 175 дворів посполитих, 70 дворів (79 хат) та 48 бездвірних хат підсусідків [179, с. 315–316]. На початку 80-х рр. XVIII ст. на терені Сосницької сотні загалом знаходилося 1 862 будинки: 25 – дворян, 17 – різночинців, 25 – священиків, 4 – церковних причетників, 203 – виборних козаків, 747 – козаків-підпомічників, 77 – державних селян, 835 – селян-підданих [120, арк. 3, 38 зв., 39 зв.].

У 1654 р. до присяги російському царю були приведені 130 мешканців *Стольненської сотні* [217, с. 111]. У 1713 р. у сотенному селі *Стольному* мешкали 34 посполиті [62, арк. 96], у 1723 р. – 78, у 1729 р. – 63 особи [61, арк. 8]. Згідно з “Генеральним слідством про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” у с. Стольне знаходилося 34 двори вільних і 4 двори залежних посполитих [151, с. 103]. У 1732 – 1734 рр. у Стольному мешкали 8 підсусідків [78, арк. 6]. У 1736 р. у

Стольному знаходились 73 козацькі двори [430, с. 113] і проживали 28 посполитих та 20 підсусідків [3, арк. 13], у 1752 р. – 39 посполитих, у 1753 р. – 70 [4, арк. 527–527 зв., 651 зв.–652]. У 1765 р. чисельність козацьких дворів у Стольному зросла до 238. Крім того, у селі налічувалось 68 дворів посполитих [164, с. 99; 430, с. 113]. На початку 80-х рр. XVIII ст. у Стольному знаходились 378 дворів (457 хат): 20 – дворян, різночинців та духовенства, 31 двір (40 хат) – виборних козаків, 241 двір (268 хат) – козаків-підпомічників, 80 дворів (95 хат) – селян-підданих графів Безбородьків, 13 дворів (68 хат) підсусідків [120, арк. 77 зв.; 199, с. 358]. Загалом на терені Столинської сотні у 1781 р. знаходилося 922 будинки: 6 – дворян, 9 – різночинців, 8 – священиків, 6 – церковних причетників, 78 – виборних козаків, 499 – козаків-підпомічників, 345 – селян-підданих [120, арк. 41, 78 зв.].

Таким чином, на терені Чернігівського полку проживали козаки, посполиті – міщани й селяни, підсусідки та представники інших соціальних груп. Чисельність населення Чернігівського полку змінювалась у відповідності з політичною ситуацією та демографічними процесами. Після розподілу у 1735 р. козаків на виборних та підпомічників переважну більшість козацького населення полку становили саме козаки-підпомічники. Основну частину населення Чернігівського полку становили посполиті, передусім селяни, кількість яких поступово зростала. Водночас чітко простежується тенденція до зростання питомої ваги селян-підданих, представників нової соціально-політичної еліти – козацької старшини та численних монастирів регіону.

2.4. Особливості соціально-економічного розвитку

Природно-кліматичні умови й вигідне розташування на перетині важливих торговельних шляхів зумовили особливості соціально-

економічного розвитку регіону. Головним заняттям населення Чернігівського полку залишалось сільське господарство, провідне місце в якому займало землеробство. Під час Української національної революції середини XVII ст. на терені Чернігівського полку значна частина шляхетських маєтків була покинута напризволяще. Ці вільні землі на засадах займанщини по праву першої культивуації переходили до селян та козаків [257, с. 138; 338, с. 24]. Характерним явищем у соціально-економічному житті краю було поширення на території полку общинного (сябринного) землеволодіння. Наприклад, у спільному володінні мешканців містечок Сосниця і Мена, сіл Чорнотичі та Козляничі наприкінці XVII ст. перебувала “вільна” пуца [256, с. 78–79]. Відтоді й позараз значна частина сіл та хуторів зберігає патронімічні назви.

Шляхетське землеволодіння на терені Чернігівського полку загалом пережило, хоча й зі значними втратами, революційні події середини XVII ст. [338, с. 14]. Так, Зборівський договір забезпечував збереження прав православної шляхти на її земельні володіння: “в воєводстві ...Чернігівським ... обивателям стану шляхецького віри православної грецької ведлуг давніх прав обіцуєм” [194, с. 270]. У подальшому козацькі гетьмани надавали земельні володіння старшині “на ранг” (у тимчасове користування на час несення служби) або у власність [411, с. 55]. Наприклад, Б. Хмельницький 31 березня 1656 р. видав універсал любецькому сотнику Саві Унучку й Артему Красовському на їхні маєтки у Любецькій сотні [163, с. 101; 190, с. 184], 3 травня 1656 р. – товаришеві Чернігівського полку Оникію Силичу на млин на р. Білоус, 26 червня – 1656 р. Олефіру Радченку на село Постовбиця Ройської сотні та Юрію Бакуринському на села Велика Вісь, Осняки, Ріпки, Гусинка, Буянки та Слобідки. Цю практику продовжили наступники Б. Хмельницького на гетьманському уряді. Так, І. Виговський 22 жовтня 1657 р. надав універсал любецькому сотнику С. Унучку на “Бурки, Красковщизну, Познаховщину і

Суверхщизну, в повіте Любецьком”, 22 квітня 1658 р. – чернігівському сотнику Станіславу Коханенку на слобідку Гучин, Ю. Хмельницький 7 січня 1659 р. – Івану Аврамовичу на села Виблі, Брусилів та хутори [190, с. 186–187, 194–195; 193, с. 74, 129]. Гетьмани досить часто підтверджували права старшини на маєтності, надані їхніми попередниками. Такий характер мали, зокрема, виданий Ю. Хмельницьким у липні 1660 р. універсал військовому товаришеві Карпу Мокрієвичу про підтвердження його прав на слобідку Ройську і с. Сибереж, а також універсали П. Дорошенка Олефіру Радченку на спадкові ґрунти на терені Чернігівського полку від 20 серпня 1668 р. і вибельському сотникові В. Дуніну-Борковському на с. Борківка у Березинській сотні Чернігівського полку від 2 вересня 1668 р., гетьмана І. Самойловича від 5 липня 1672 р. про підтвердження прав військового товариша Дмитра Бондаренка на млин на р. Убідь біля Сосниці, універсал гетьмана І. Мазепи від 15 вересня 1687 р. синам чернігівського сотника Стефана Силича Матвієві та Іванові на млини [87, арк. 51; 191, с. 84; 193, с. 163–164, 418, 420, 635]. Пізніше земельні маєтки на терені Гетьманщини надавали й російські царі. Прикладом можуть слугувати “жалувані грамоти” Петра І, видані у грудні 1708 р. чернігівському полковнику П. Полуботку на Любеч “с приселками”, а також у травні 1718 р. – гетьману І. Скоропадському на маєтки на території Лівобережної України [151, с. 476; 193, с. 61].

Земельні маєтки часом надавали й полковники. Так, у квітні 1651 р. чернігівський полковник Іван Попович, “видячи значніє услуги в полку... пана Оникия Силича”, надав йому ниви Тополівщину, Кондратівщину і Сеньківщину на Білоусі [328, с. 185]. Полковники також підтверджували права старшини на маєтки, про що свідчить універсал Дем’яна Многогрішного, “полковника черниговского, гетмана наказного Северского от 19 октября 1668 г. о подтверждении прав городского

атамана Івана Домонтовича на села Смолин и Максим Слабинской сотни Чернігівського полка” [102, арк. 47].

Розширення земельних володінь старшини відбувалось за рахунок їх купівлі або захоплення. Так, “Любецкий архив графа Милорадовича”, виданий за редакцією О. Лазаревського, містить “Продажный лист Павла Бакуринского и жены его Анны на проданный любецкому священнику Григорию Прокоповичу пляц с огородом в Любече 15 января 1674 г.” [169, с. 237]. Типовим є купчий запис петрушинського козака Олексія Лук’яненка про гай, проданий Семену Шихученку, отаману петрушинському [247, с. 33]. Досить часто на цьому ґрунті виникали конфлікти між представниками козацької старшини, з одного боку і козацькими та селянськими громадами – з іншого. Так, у 1706 р. козаки Слабинської сотні скаржились на “значного” військового товариша С. Лизогуба, який “подібно до своїх діда та батька – чернігівських полковників” силоміць відібрав у них “ґрунти”, сіножаті, поля, лісові “займища”. Не гребував цим і чернігівський полковник П. Полуботок та інші представники козацької старшини [256, с. 81–82]. До певної міри врегулювати ситуацію був покликаний указ Генеральної військової канцелярії чернігівському полковнику зі старшиною від 17 лютого 1739 р. про заборону продавати козацькі землі [243, с. 62]. У Державному архіві Чернігівської області зберігається дуже показове в даному контексті “Дело о споре между помещиком Соколовским и казенными крестьянами д. Убежичи за землю”. [128, арк. 1–2]. Значний інтерес становить також “Прошение” менського сотника Григорія Кузьминського імператриці Єлизаветі Петрівні від 15 грудня 1742 р., у якому йдеться про незаконну купівлю козацьких земель та закабалення у “підданство” козаків [100, арк. 275]. Але зловживання продовжувались, і врешті це зумовило появу чолобитної сотників Чернігівського полку 1744 р. до імператриці Єлизавети про утиски козаків з боку представників генеральної та полкової

старшини. Серед підписантів згаданої чолобитної – “доносителей” – були синявський сотник Андрій Полянський, сосницький сотник Павло Полетановський, білоуський сотник Дем’ян Маленський, ройський сотник Леонтій Бакуринський, менський сотник Григорій Кузьминський, волинський сотник Роман Журба, городянський сотник Іван Пирятинський та інші представники сотенної старшини [176, с. 1–20].

Загалом, протягом 1700 – 1730 рр. гетьмани видали 113 універсалів на земельні володіння на терені Чернігівського полку, з них 103 – козацькій старшині й 10 – російським вельможам та іншим особам. 20 таких універсалів видав І. Мазепа, 69 – І. Скоропадський і 14 – Д. Апостол. За цей же час було видано 11 царських “жалуваних грамот” і 25 “листів” полковників на землі у межах Чернігівського полку. Основним джерелом “пожалувань” були вільні військові села і містечка, чисельність яких швидко скорочувалась [91, арк. 139; 94, арк. 172; 96, арк. 1–23]. Як зазначалося у “ведомости” Генеральної військової канцелярії 1740 р., надісланих за результатами перевірки до Сенату, 304 військові села Чернігівського полку виявились купленими “тамошними владельцами” [255, с. 32–35]. Найбільшим землевласником у регіоні був чернігівський полковник П. Полуботок: лише за царською грамотою від 22 грудня 1708 р. він одержав у власність містечко Любеч, села Виблі, Підгірне, Піски, Нові Млини, Кувечичі, Домашлин, Орлівку, Казилівку, Коруківку, Оболоння, Городище, Савинці, Криски, Старі й Нові Боровичі, Андрушичі та слобідку Загребельну [273, с. 48]. П. Полуботок також активно скуповував маєтності. Наприклад, 13 червня 1707 р. на засіданні Чернігівського магістрату було засвідчено продаж йому ділянки землі за Стрижем міщанкою Василихою Басанчихою [142, с. 21]. Значні земельні маєтності мали й інші полковники, про що, зокрема, свідчить “Ведомость о количестве мужского населения и дворов в коронных и ранговых имениях украинских полков по ревизии 1764 г.” [24, арк. 12; 35, арк. 93, 97].

Між власниками земель часто-густо виникали суперечки за маєтності, які вирішувалися у судовому порядку [95, арк. 176–183; 97, арк. 181]. Землі також передавались і дарувались іншим власникам. Прикладом може слугувати “Выпись из книги земских крепостей Черниговского повета об уступке Павлом Красковским племяннику Гавриле Красковскому на два подсоседских дворика в д. Коробки Любецкой сотни” 1769 р. [118, арк. 1].

Значні маєтності у межах Чернігівського полку належали гетьманам. “Табель, сколько в малороссийских полках во владении состояло подданных, подлежащих на достоинство гетманское”, свідчить, що І. Мазепа мав на терені Чернігівського полку 1 244 двори селян, І. Скоропадський – 306 дворів, Данило Апостол – 229 дворів, К. Розумовський – 58 дворів [255, с. 20]. У 1750 р. на території Чернігівського полку у власності чернігівського полковника Івана Божича перебували 109 дворів, обозного полкового Івана Махновського – 17 дворів, судді полкового Тимофія Сенюти – 16 дворів, писаря полкового Якіма Миткевича – 7 дворів, хорунжого полкового Івана Булавкіна – 5 дворів [105, арк. 205–209].

Під захистом Української козацької держави перебували й церковні землі. Так, вже 1 червня 1648 р. Б. Хмельницький видав універсал про захист власності православних монастирів [411, с. 54]. Згодом монастирі отримали на терені Чернігівського полку значні маєтності. Зокрема, Києво-Печерський монастир володів селами Вишеньки, Радичів, Іванків, Мезин з усіма землями, дубравами, озерами, ріками, млинами, руднями [292, с. 125]. За даними “Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 731pp.” у межах Чернігівського полку Києво-Печерському монастирю належали 8 маєтностей (389 дворів залежних селян), Максаківському Спасо-Преображенському – 1 маєтність (76 дворів), Пустинно-Рихлівському Миколаївському – 2 маєтності

(75 дворів), Макошинському Миколаївському – 4 маєтності (60 дворів), Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському – 3 маєтності (53 двори), Макошинському Покровському дівочому – 1 маєтність (33 двори), Домницькому Богородицькому – 1 маєтність (24 двори), Любецькому Антоніївському – 2 маєтності (18 дворів), Бречицькому Андрониківському Троїцькому – 1 маєтність (12 дворів). Проте найбільші земельні володіння на терені полку мали монастирі Чернігова – Борисо-Глібський кафедральний – 7 маєтностей (242 двори), Єлецький Успенський – 5 маєтностей (307 дворів), Троїцько-Іллінський – 24 маєтки (544 дворів), П'ятницький жіночий – 8 маєтностей (156 дворів). Станом на 1731 р. у власності духовних осіб, церков та монастирів перебувало 70 маєтностей (2025 дворів), що становило близько 19% усіх земельних володінь полку [219, с. 530–537]. Лише за 1700 – 1730 рр. гетьмани видали 16 універсалів на земельні володіння монастирям: 1 – І. Мазепа, 6 – І. Скоропадський та 9 – Д. Апостол. Прикладом може слугувати універсал І. Мазеви від 21 грудня 1687 р. Чернігівському Єлецькому монастирю з підтвердженням його прав на всі маєтності, надані попередніми гетьманами [191, с. 110]. З метою обмеження монастирського землеволодіння у 1728 р. було видано царський указ про заборону монастирям збільшувати свої маєтки, а у 1786 р. проведено секуляризацію монастирських маєтків [255, с. 32].

Загалом, згідно з “Генеральним слідством про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” в регіоні існували земельні маєтності шести категорій, а саме приватні (6 484 дворів), монастирські (2 016 дворів), спірні (716 дворів), вільні військові (762 двори), ратушні (103 двори) та рангові (389 дворів) [151, с. 150–200].

У другій половині XVIII ст., крім традиційних зернових, на терені полку з'явилися нові технічні культури, розширювались городництво і садівництво, скотарство і конярство. Великі господарства дедалі більше підпорядковувались інтересам ринку [333, с. 62]. Характерним явищем для

козацьких господарств у другій половині XVIII ст. було поєднання землеробства з ремеслом, промислами і торгівлею [387, с. 14].

Сади, як правило, використовувались для задоволення власних потреб. На терені Чернігівського полку існували й великі монастирські сади, зокрема, “пространной сад” Чернігівського кафедрального монастиря у с. Бобровиця біля Чернігова [206, с. 70, 74], зорієнтовані на ринок.

На території Чернігівського полку з розгалуженою річковою мережею знаходилося багато млинів: на річках Снов – 46, Убідь – 25, Білоус – 21, Дягова – 12, Пакулька – 11, Бреч, Смяч, Мена, Рудка – по 10. “Список водяных мельниц Черниговского полка” 1742 р. містить інформацію про кількість водяних млинів у сотнях полку: у Полковій – 7, Ройській – 18, Білоуській – 21, Седнівській – 31, Вибельській – 3, Городянській – 15, Любецькій – 14, Березнянській – 16, Стольненській – 7, Менській – 17, Синявській – 8, Сосницькій – 12, Киселівській – 13, Понорницькій – 35, Волинській – 7 та Слабинській – 12 (усього – 236) [186, с. 99–136].

Чернігівський полк був значним осередком ремесел та промислів. Значного поширення набула цехова організація ремесла. Гетьмани й чернігівські полковники санкціонували створення нових цехів і надавали конфірмаційні та оборонні універсали вже існуючим. Зокрема, добірка документів “Привилегии ремесленных цехов в Чернигове” свідчить, що відповідні привілеї були надані та підтверджені перепечайському цеху – у 1627, 1639, 1668, 1669 рр., ковальському цеху – у 1652, 1660, 1670, 1671, 1718, 1757 рр., музичному цеху – у 1664, 1665, 1677, 1689, 1699, 1720, 1759, 1763 рр., шевському цеху – у 1638, 1650, 1680, 1687 рр., ткацькому цеху – у 1665 та 1701 рр., гончарському цеху – у 1686 р., шаповальському цеху – у 1689 р. [126, арк. 2–3]. Лише 3 з 8 цехів Чернігова – перепечайський, шаповальський та ткацький – були легітимізовані на підставі рішень міського уряду. Проте всі чернігівські цехи, крім цеху

музик, підпорядковувались магістрату, сплачували податки та виконували певні повинності. Як і в інших полках Гетьманщини, у Чернігівському полку мали місце зловживання повинностями цехів з боку полкової і сотенної старшини, що знайшло відображення у численних скаргах [278, с. 93, 96, 103].

У 80-х рр. XVII ст. найбільшим у Чернігові був перепечайський цех, який налічував 56 ремісників. Цікаво, що ковальський цех натовді об'єднував усіх ремісників “молотом працюючих” – від ковалів до золотарів, теслярів і чоботарів. У 1686 р. згадується гончарський цех, у 1701 р. – ткацький, а у другій половині XVIII ст. – м'ясницький [265, с. 514–516]. У 1731 р. у виборах чернігівського війта взяли участь представники цехів Чернігова – кравецького, шевського, різницького, шаповалівського та перепечайського [127, арк. 1 зв.– 4]. Зберігся привілей Чернігівського музичного цеху 1732 р. [110, арк. 19]. На початку 80-х рр. XVIII ст. у Чернігові діяли 7 цехів, які об'єднували 185 майстрів 13 спеціальностей: ткацький, чоботарський, різницький, гончарний, пекарний, кравецький та котельницький [151, с. 356; 181, с. 5; 199, с. 291, 297–302]. До шевського і ковальського цехів Чернігова, крім міських, входили й сільські ремісники, які вносили до братської скриньки відповідні кошти [382, с. 35].

Згідно з “Переписною книгою” 1666 р. у Чернігові знаходились 62 двори ремісників, серед яких були 13 шевців, 13 кушнірів, 13 різників, 9 кравців, 4 чоботарі, 4 чинбарі, 3 бондарі, 2 ткачі, 2 котлярі, воскобійник, столяр, токар, котельник, стельмах та гончар. Також згадуються міщани, які займались промислами: 3 рибалки, 4 калачники, 10 пирожників, пивовар, дьогтьяр, винник, тютюнник, квасник та солодовник [183, с. 167–181]. Ремеслом займалися і козаки, підпорядковані Чернігівській полковій управі. У 1775 р. за даними Чернігівської полкової канцелярії у Чернігові працювали 302 ремісники та 125 їхніх учнів – золотарі, ковалі, слюсарі,

котельники, олов'янники, склярі, шевці, м'ясники, хлібники, гончарі, музики, ткачі, палітурники, сріблярі, іконописці, жерстяник [265, с. 517].

У другій половині XVII – XVIII ст. у містечках і селах Чернігівського полку працювали численні теслі, столярі, будівельники, пічники, шевці, чоботарі, ковалі [415, с. 79]. У 60-х рр. XVII ст. серед ремісників Мени згадуються 5 гончарів, 5 калачників, 4 кушніри, 2 різники, 2 слюсарі, 2 теслярі, 2 скрипалі, чоботар, олійник, котляр, пирожник, шаповал, броварник, скляр, ткач, злотник, колісник та кравець. [395, с. 99–100]. У 60-х рр. XVII ст. ремісники складали 29% всіх жителів Сосниці. У місті проживали 156 ремісників 38 спеціальностей, знаходились 31 двір шевців, 12 – кушнірів, по 8 – калачників, бондарів, винників та різників, по 7 – ковалів, гончарів та рибалок тощо. Торгівлею у Сосниці займались мешканці 16 дворів: 10 з них належали коробейникам, 4 – коломиїцям, 1 – шинкарю, 1 – крамарю [395, с. 100–101]. У слободі Добрянкa Ройської сотні чисельність ремісників та купців навіть перевищувала кількість мешканців, які займались землеробством. Місцевих майстрів – теслів, будівельників, цеглярів – запрошували на роботу в різні міста України. Мешканці с. Грабів тієї ж таки сотні спеціалізувались на виготовленні глиняного посуду. Гончарство було головним заняттям і в сусідньому селі Ріпки. Так, у 60-х рр. XVIII ст. у Ріпках працювали 75 ремісників 9 спеціальностей, причому 80% їх складали гончарі [292, с. 580; 199, с. 322]. Чинбарі переважали серед ремісників сотенного містечка Седнева. Так, у 1767 р. у Седневі працювали 5 шаповалів, 18 шевців, 31 чоботар та 44 кожум'як [292, с. 701; 199, с. 318]. В “Историко-статистическом описании Черниговской епархии” з цього приводу зазначалося: “в Седневе ... многие занимаются выделкой кож и их продажей; иные торгуют деревянной посудой; хлебопашеством занимаются немногие” [282, с. 114]. Ще у 1648 р. було видано універсал “березенскому цеху портных” [282, с. 135]. Мешканці

Березного здавна займались вичинкою овчини на кожухи [418, с. 57]. Загалом у 80-х рр. XVIII ст. тут працював 141 ремісник 27 спеціальностей, діяли 8 цехів [199, с. 384]. У 1666 р. 23% населення Мени складали ремісники і торговці, діяли ковальський, шевський і чоботарський цехи [292, с. 417]. На початку 80-х рр. XVIII ст. у Мені було 9 цехів [179, с. 320; 292, с. 415–416]. За даними так званої “Мазепиної книги”, у 1726 р. у Любечі проживали 113 ремісників – калачники, шевці, бондарі, теслі, гончарі, різники, решітники, рибалки, слюсарі, ковалі, кравці, ткачі [170, с. 260–264]. На початку 80-х рр. XVIII ст. у Любечі працювали 78 ремісників 11 спеціальностей [199, с. 316]. У цей же час 66 ремісників 16 спеціальностей мешкали у Городні [199, с. 344].

У регіоні досить активно розвивалось промислове виробництво. У другій половині XVII ст. значного поширення набуло виробництво поташу, необхідного для виготовлення скла, фарб, мила, парфумерії [381, с. 16]. На терені полку діяли старшинські, монастирські та купецькі буди. Значного розвитку набуло виробництво селітри, цегли, вапна, поташу, скла та заліза [202, с. 4]. На руднях Чернігівського полку виробляли знаряддя праці для сільського господарства, пристрої для млинів та інших підприємств, картеч і дріб для війська тощо [238, с. 127]. Лівобережні рудні здебільшого знаходились у басейнах лівих приток Дніпра – Сожа та Десни у так званому Чернігівському Поліссі. За даними П. Федоренка, на терені Чернігівського полку за доби Гетьманщини діяли 33 рудні (див. додаток АН) [416, с. 204–255].

Важливе значення в економічному житті регіону мало виробництво скла. Територія Чернігівського полку була багата на піщані ґрунти й ліси – саме пісок і деревина були необхідні для виготовлення скла. Серед власників склоробних підприємств – гут були представники козацької старшини, монастирі, міщани та козаки [381, с. 14]. Крім віконного скла, на гутах виробляли посуд та кришталі. Гутництво на терені Чернігівського

полку почало розвиватися з середини XVII ст. і найбільшого розвитку досягло у другій половині наступного століття [361, с. 21]. О. Шафонський у 1786 р. засвідчив, що на терені Чернігівського та Городницького повітів знаходились 11 гут. За даними В. Модзалевського, за доби Гетьманщини на терені Чернігівського полку діяли 42 гути (див. додаток АН) [361, с. 37–111]. Деякі з них продовжували працювати і в XIX ст., зокрема, Ловиньська гута, яка виникла у першій половині XVIII ст. і функціонувала у 1885 р. [385, с. 17].

Гути, рудні, папірні, поташні буди являли собою початкові форми мануфактури й потребували кваліфікованих робітників, що спричинило використання вільнонайманої праці. Так, на гутах у процесі виробництва скла найскладніші операції виконували майстри, які видували посуд, виготовляли скляну масу і фарбували її, випалювали поташ виготовляли рурки для видування скла, мурували печі й робили “дойниці” – горщики з вогнетривкої глини для варіння скла. Такі майстри, зокрема, працювали на гуті біля с. Друцьке Слабинської сотні. Вони жили в 10 хатах, не мали земельних угідь й забезпечували усі свої потреби за рахунок заробітної плати [209, с. 65].

На початку 80-х рр. XVIII ст. на терені полку знаходились 34 пивоварні, 3 миловарні, 46 цегельних заводів, причому 8 з них – у Чернігові. Найпоширенішим промислом у Чернігові було винокуріння. До 1786 р. тут функціонували 14 винокурень, 4 солодовні, 1 пивоварня, 4 шинки [378, с. 593]. У 1782 р. у Чернігівському повіті діяло 179 винокурень [237, с. 88, 92], у Любечі – винокурений завод Милорадовича [199, с. 316]. У Стольному натоді було 20 винокурень, а у Березному – 3 солодовні, 3 пивоварні, 2 цегляні заводи та 116 винокурень [199, с. 358, 370]. Станом на 1782 р. у полку налічувалось 1 687 млинів на греблях, 2 739 вітряків, 11 кінних млинових жорен і 6 лісопилень [292, с. 421–423].

З 1697 р. у Чернігові діяла друкарня [238, с. 130], а також відливалися дзвони з привозної міді [404, с. 147], причому, за свідченням М. Слабченка, ливарництвом займалися іноземні майстри [381, с. 18]. У 30-х рр. XVIII ст. у Добрянці діяв шкіряний завод В. Кожевникова. У 1765 р. на терені Чернігівського полку знаходився 101 кушнірський “двір”, працювали 230 майстрів [404, с. 115–116].

Значного рівня розвитку на терені Чернігівського полку досягла торгівля, якою займалися як козаки, селяни, міщани, так і козацька старшина. Відомості, зібрані Чернігівською полковою канцелярією, дозволяють з’ясувати місця та періодичність проведення ярмарків і торгів на терені полку (див. додаток АП) [158, с. 292–293; 288, с. 701]. У другій половині 80-х рр. XVIII ст. у Чернігові, як свідчить О. Шафонський, відбувались 4 ярмарки на рік: у січні – Богоявленський, у червні – Десятинний, у липні – Прокоф’євський, у вересні – Євстафіївський [199, с. 303; 288, с. 106]. Ярмарки у Чернігові тривали від двох до трьох тижнів [388, с. 598]. На них приїжджали купці з Москви, Києва, Ніжина, Полтави, Лубнів, Прилук, Переяслава, Миргорода [378, с. 594]. У сотенних містечках Березному і Сосниці, а також слободі Добрянка натовді відбувались 3 ярмарки на рік [179, с. 315; 199, с. 321–322, 386].

Характерною рисою торгівлі в містах була значна кількість дрібних крамарів та мандрівних торговців – коробейників. За переписом населення 1666 р. у Сосниці було 8 коробейників, у Мені – 1. Торгівців сіллю називали прасолами або коломійцями, бо вони привозили сіль з Коломиї (у 1666 р. у Березному їх було 34, у Мені – 2) [328, с. 207–208]. У другій половині XVIII ст. на терені полку велась постійна торгівля: товари продавали у лавках, амбарах, ятках, коморах, шопах, навісах, шатрах і будках [331, с. 74]. Зокрема, у першій чверті XVIII ст. у Чернігові налічувалось 13 лавок, а на початку 80-х рр. XVIII ст. – 94 лавки і 70 шинків [288, с. 106]. У 1786 р. у місті проживали 15 купців 1-ї та 3-ї

гільдій [378, с. 594]. Заможні купці підтримували торговельні зв'язки з Правобережною Україною, Польщею та Росією. На експорт найчастіше вивозили хліб, худобу, конопляне прядиво, віск та поташ. Часто бували за кордоном чернігівські купці Єньки. Вони їздили на Правобережжя з своїми слугами та наймитами, посиляли туди прикажчиків [79, арк 16, 19–20, 31]. Купці, міщани, козаки та селяни Чернігівського полку вивозили свої товари до Богуслава, Білої Церкви, Бердичева, Фастова, Чорнобиля і далі у Польщу. Водночас українські, польські та російські купці доставляли на територію полку продукцію промислів, ремесла та землеробства, довізні товари з інших країн [333, с. 64].

До Польщі вивозили волів та інші види худоби, продукцію тваринництва, віск, сало, ревень, бодян, селітру, клей, чай, тютюн тощо, а імпортували звідти сукно, полотно, шовк, стрічки, музичні, токарні й слюсарні інструменти, картини та книги, галантерею та вино. Зазвичай, це були товари, вироблені в сусідніх з Польщею країнах. Вони продавались у Чернігові й інших населених пунктах полку, а також транспортувались до Росії [332, с. 84–86]. Так, мешканці слободи Добрянки Ройської сотні вивозили до Польщі хутра, віск, юхту та тютюн. Чернігівські купці Єньки великими партіями з Польщі завозили вроцлавське сукно, стамед та бісер [79, арк. 20, 35].

Традиційними предметами експорту в Росію з території полку були селітра та сільськогосподарська продукція, а імпорту – хутро, текстиль та залізо. У другій половині XVIII ст. важливою складовою експорту у Росію стали прядиво, тютюн, вирощений у Костянтинівці, Хмельові, Мглині та інших населених пунктах Сосницької та Березинської сотень. Мешканці Березного щороку продавали калужьким купцям “садові плоди” на кілька тисяч карбованців [331, с. 68–75; 396, с. 24].

Таким чином, Чернігівський полк був значним економічним осередком Української козацької держави. Помітного розвитку досягли в

регіоні ремесла та промислове виробництво, що зумовило широке запровадження цехової системи та появу початкових форм мануфактури. Важливим фактором економічного життя краю протягом другої половини XVII – XVIII ст. була внутрішня і зовнішня торгівля. Зосередження в руках представників нової соціально-політичної еліти – козацької старшини земельної власності зрештою призвело до обмеження майнових прав місцевого поспільства й виникнення відчутної соціальної напруги у суспільстві.

РОЗДІЛ 3

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ПОЛКОМ

3.1. Структура місцевих органів влади

На чолі Чернігівського полку стояв полковник, формально виборний, але фактично призначений гетьманом, а у постмазепинський період – російським царем [228, с. 47–48; 403, с. 64]. М. Петровський на підставі нововиявленого документу 1690 р. детально описав процедуру виборів полковника у присутності повноважних представників гетьмана, полкової старшини, значних товаришів, представників від кожної сотні на чолі з сотником та міщан полкового міста [379, с. 70]. Проте згодом ця, очевидно, традиційна процедура зазнала суттєвих змін, пов'язаних з намаганням гетьманського і царського урядів повністю взяти під контроль формування корпусу полковників [273, с. 202]. Це й не дивно, адже полковники здійснювали управління як військовими, так і адміністративними справами, займалися питаннями землеволодіння та оподаткування, мали відповідні судові функції. Вони входили до складу старшинської ради – головного органу влади на території Війська Запорозького [328, с. 240]. Полковники діяли згідно з гетьманськими інструкціями, в яких фіксувались загальні вказівки щодо їхніх обов'язків і прав [373, с. 10]. У XVIII ст. набули поширення так звані “трактати”, які в загальних рисах обумовлювали діяльність полковників [403, с. 69]. Починаючи з 1723 р. полковники виконували свої функції на підставі інструкцій російського уряду [403, с. 64].

Полковники могли бути повними, наказними й “на той час” [403, с. 94]. Наказні полковники призначалися у тих випадках, коли під час походів кілька сотень діяли окремо від решти або полковник залишався у

полковому місті. Як правило, наказного полковника призначали гетьман, Генеральна військова канцелярія чи Правління гетьманського уряду з числа полкової старшини та сотників. Термін наказного полковництва не визначався і міг тривати від кількох місяців до кількох років. У полку одночасно могло бути кілька наказних полковників [273, с. 214]. Зазвичай наказного полковника згодом призначали на постійне врядування. Так, з наказних полковників Чернігівського полку постійну посаду отримали С. Пободайло та П. Полуботок [373, с. 16]. За часів Д. Апостола замість наказного полковництва було запроваджено “правління” з кількох старшин [403, с. 94]. Наказне полковництво одержували здебільшого бунчукові товариші, полкові обозні та сотники полкових сотень. У випадку, якщо полк на чолі з полковником виступав у похід, на місці залишався полковник “на той час”, призначений місцевим полковником (як правило – городовий отаман полкового міста чи полковий обозний) [313, с. 26].

Чимало чернігівських полковників згодом обіймали найважливіші уряди Гетьманщини. Зокрема, гетьманами були Дем’ян Многогрішний (1669 – 1672) та Іван Самойлович (1672 – 1687), наказними гетьманами – Степан Пободайло (1652), Дем’ян Многогрішний (1668 – 1669), Григорій Самойлович (1685), Яків Лизогуб (1696) та Павло Полуботок (1722 – 1724). Василь Дунін-Борковський у 1685 – 1702 рр. посідав впливовий уряд генерального обозного [258, с. 3; 271, с. 99; 430, с. 654–655].

За даними більшості джерел першим чернігівським полковником був *Мартин Небаба*. Він походив, правдоподібно, з Коростишева, що на Житомирщині, й належав до міщанського стану. На початку Української національної революції він увійшов до “рицерського кола” Богдана Хмельницького і виконував відповідальні доручення гетьмана. Загін М. Небаби у цей час діяв під загальним керівництвом П. Гловацького, а потім М. Гладкого на Поліссі від Стародуба на Сході до Пінська на Заході. У вересні 1648 р. М. Небаба брав участь у битві під Пилявцями, а також у

старшинській раді, що прийняла рішення про похід на Львів. М. Небаба вирушив на Дубно, а в кінці жовтня приєднався до війська Б. Хмельницького, яке з-під Львова виступило на Замостя. Після перемир'я Б. Хмельницький повернувся до Києва, а М. Небаба – на Сіверщину, де вже формувалася полковий адміністративно-територіальний устрій.

Слід зауважити, що в документах першої половини 1649 р. М. Небаба часом згадується як борзнянський, батуринський і почепський полковник. Це, вочевидь, віддзеркалює той факт, що натовді існувала ціла низка полків – суто військових формувань, які згодом були ліквідовані або реорганізовані в адміністративно-територіальні одиниці.

У першій половині 1649 р. військо М. Небаби діяло на північному кордоні Гетьманщини проти військ литовського гетьмана Я. Радзивілла. Наприкінці червня 1649 р. М. Небабу було відкликано під Збараж, а на Північному Лівобережжі продовжували боротьбу київський полковник М. Кричевський та наказний чернігівський полковник С. Пободайло. Під час облоги Збаража М. Небаба здійснив рейд на Волинь, де його військо взяло Острог та Заславль, узяв участь у Зборівській битві, а після укладення мирного договору повернувся до Чернігова.

М. Небаба виявив організаторські здібності не тільки у військовій, а й в адміністративній сфері. Великого значення М. Небаба надавав поповненню військової скарбниці. Зокрема, під час його полковництва було запроваджено уряд полкового підскарбія, який у 1649 р. обіймав Я. Федоренко. М. Небаба також стимулював виробництво і продаж поташу, регулював торгівельні відносини, підтримував Чернігівський магістрат, надавши йому ряд володінь. Оскільки Чернігівський полк знаходився на кордоні з Великим Князівством Литовським та Московським царством, М. Небаба виконував і дипломатичні функції. За дорученням Б. Хмельницького він переговори з Я. Радзивіллом,

розв'язував локальні прикордонні конфлікти з путивльським та брянським воєводами.

У 1650 р. М. Небаба взяв участь у поході Б. Хмельницького на Молдову. Під час бою поблизу гирла Сожа 6 липня 1651 р. М. Небаба загинув геройською смертю і за наказом Я. Радзивілла був похований з належними військовими почесностями. Загалом, Мартин Небаба належав до найбільш яскравих особистостей в оточенні Б. Хмельницького, фундаторів Української козацької держави [299; 300; 301].

Його наступником став *Степан Пободайло*, який народився у містечку Носівка і походив з посполитих або бояр. У 30-х рр. XVII ст. він згадується у складі загону драгунів носівського старости Адама Киселя. У 1648 р. С. Пободайло перейшов на бік Б. Хмельницького й у козацькому реєстрі 1649 р. фігурував у якості помічника чернігівського полковника. У червні 1649 р. Богдан Хмельницький призначив С. Пободайла наказним полковником Чернігівського полку. У червні – липні 1649 р. він брав участь у боях на кордоні з Великим князівством Литовським, а у 1650 р. – у поході на Молдову. У червні 1651 р. М. Небаба відправив С. Пободайла для переговорів до Я. Радзивілла, але він був затриманий і повернувся до Чернігова лише після поразки війська М. Небаби поблизу гирла Сожа. С. Пободайло зумів організувати оборону міста, і Я. Радзивілл штурмувати його не наважився. С. Пободайло негативно ставився до умов Білоцерківського договору 1651 р. і наразився на гостру критику з боку Б. Хмельницького, який намагався використати мирний перепоочинок для нарощування своїх сил.

С. Пободайло опікувався збереженням духовних святинь Чернігова і поклав початок благодійницькій діяльності чернігівських полковників: його коштом було відновлено Іллінський монастир на Болдиній горі.

У 1653 р. Чернігівський полк під командуванням С. Пободайла ніс сторожову службу на півночі Лівобережжя, а після Переяславської ради

1654 р., вирушив до Білорусі у складі військового корпусу під командуванням наказного гетьмана ніжинського полковника І. Золотаренка. Після взяття Гомеля військо розпочало облогу Старого Бихова. Під час штурму міста у серпні 1654 р. С. Пободайло загинув. Тіло полковника було привезено до Чернігова і поховано в Іллінському монастирі [212].

Іоаникій Силич очолив Чернігівський полк у надзвичайно складний для козацької держави час, коли після смерті Б. Хмельницького в Україні фактично спалахнула громадянська війна. У 1659 р. він був присутній на раді в Переяславі й підписав Переяславські статті Юрія Хмельницького. Надалі І. Силич підтримував наказного гетьмана Я. Сомка і після Чорної ради, що відбулась у Ніжині влітку 1663 р., на вимогу новообраного гетьмана І. Брюховецького був страчений у Борзні разом з кількома іншими козацькими старшинами [392, с. 300; 314].

У 1665 чернігівським полковником став *Дем'ян Многогрішний*, незабаром оголошений “сіверським гетьманом”, а в середині березня 1669 р. на раді в Глухові – гетьманом Лівобережної України. Народився він, очевидно, у Коропі й походив з посполитих або міщан [320, с. 42]. За гетьманування Д. Многогрішного було залагоджено конфлікт з московським урядом і скасовано принизливі угоди, які підписав І. Брюховецький. Авторитарна політика Д. Многогрішного спричинила низку конфліктів з козацькою старшиною, яка за підтримки російських урядовців вчинила заколот і заарештувала свого керманича. Звинувачений у зв'язках з П. Дорошенком, Д. Многогрішний у травні 1672 р. був засуджений до страти, але згодом помилуваний і засланий до Сибіру [248, с. 126].

Помітний слід в історії Чернігівщини залишив *Василь Дунін-Борковський*, який походив із польського шляхетського роду, що володів маєтками в Україні. Ймовірно, навчався у Києво-Могилянському колегіумі.

Вступивши до Війська Запорозького, В. Дунін-Борковський у 1668 р. став вибельським, а потім чернігівським сотником. Перебував у близьких стосунках з чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем, який, вірогідно, сприяв його кар'єрному зростанню.

У 1670 р. В. Дунін-Борковський “построил новую крепость на юго-восточном углу” чернігівської фортеці [204, с. 327]. Він значною мірою прислужився відбудові храмів і монастирів Чернігова. У 70-х рр. XVII ст. його коштом було відремонтовано й оздоблено Спасо-Преображенський і Успенський собори, П'ятницьку церкву, а також споруджено Петропавлівську трапезну церкву, келії та дзвіницю Єлецького монастиря [372].

За полковництва В. Дуніна-Борковського у 1674 – 1678 рр. відбулася ціла низка виснажливих військових походів чернігівських козаків у складі війська І. Самойловича на Правобережну Україну. Зважаючи на досвід і авторитет В. Дуніна-Борковського, І. Самойлович у 1685 р. призначив його на уряд генерального обозного. У 1702 р. В. Дунін-Борковський помер і був похований в Успенському соборі Чернігівського Єлецького монастиря.

Трагічно закінчилося нетривале перебування на посаді чернігівського полковника *Григорія Самойловича* (1685 – 1687 рр.). Як відомо, улюбленець цариці Софії князь В. Голіцин, який командував російськими військами під час першого Кримського походу, поклав відповідальність за його провал на гетьмана І. Самойловича. Його було усунуто з уряду й заарештовано. Водночас В. Голіцин наказав окольничому і воєводі Л. Неплюєву затримати гетьманича – чернігівського полковника Г. Самойловича. Дізнавшись про арешт батька, він рушив з козацьким військом на Запорожжя, але на початку серпня старшина видала його Л. Неплюєву. Слідство над Г. Самойловичем відбулося у прикордонному російському місті Севську. Його звинуватили у підбурюванні козацької старшини проти Москви, “непристойных словах

про государей” та зв’язку з Кримським ханством. У листопаді 1687 р., згідно з вироком, винесеним Боярською думою, Г. Самойловича було страчено в Севську, а його батька І. Самойловича і брата Я. Самойловича заслано до Сибіру [226].

Після приходу до влади І. Мазепи уряд чернігівського полковника у 1687 р. посів *Яків Лизогуб*. Він походив з козацької родини з містечка Глемязова, що на Переяславщині. У 1662 р. Я. Лизогуб “з ласки” наказного гетьмана І. Сомка став каневським полковником і залишився на цій посаді за гетьмана І. Брюховецького. Надалі він перейшов на бік Д. Дорошенка, який у 1674 р. призначив Я. Лизогуба на уряд генерального осавула. Щоправда, Я. Лизогуб невдовзі опинився в оточенні лівобережного гетьмана І. Самойловича й одержав земельні маєтки на Чернігово-Сіверщині.

Обраний у 1687 р. гетьманом, І. Мазепа приязно ставився до родини Лизогубів і одразу ж призначив Я. Лизогуба чернігівським полковником, а його сина Юхима – генеральним хорунжим. У 1689 р. Я. Лизогуб супроводжував гетьмана у другому Кримському поході й під час його поїздки до Москви. Найяскравішою подією у біографії Я. Лизогуба став похід на Азов у 1696 р., під час якого він виконував обов’язки наказного гетьмана. Я. Лизогуб помер у 1698 р. і був похований у спеціально збудованій каплиці поряд з Успенським собором Єлецького монастиря. На стіні цієї будівлі збереглась мармурова плита з епітафією і гербом Я. Лизогуба. У заповіті можновладця згадуються його численні маєтки під Черніговом – Шестовиця, Слабин, Золотинка. Значні кошти полковник заповів церквам і монастирям. Я. Лизогуб став родоначальником відомого козацько-старшинського роду, представники якого згодом були нобілітовані російським урядом і відіграли помітну роль у вітчизняній історії [337].

Батьківський уряд фактично успадкував *Юхим Лизогуб*, який очолював Чернігівський полк у 1698 – 1705 рр. З родиною Лизогубів пов'язані унікальні пам'ятки української архітектури кінця XVII – початку XVIII ст. – Катерининська церква й житловий будинок у Чернігові, церква Різдва Богородиці та кам'яниця у Седневі.

У 1705 р. чернігівським полковником став *Павло Полуботок*. На відміну від своїх попередників, він був корінним чернігівцем – народився у 1660 р. у заможній козацькій родині. Батько П. Полуботка Леонтій свого часу обіймав уряди писаря Чернігівського полку, чернігівського сотника, генерального осавула, генерального бунчужного і, нарешті, переяславського полковника.

П. Полуботок освіту здобув у Києво-Могилянській академії й у 1681 р. одружився на племінниці гетьмана Івана Самойловича Євфимії, з якою мав п'ятьох дітей. Після приходу до влади І. Мазепи батька й сина Полуботків разом з іншими прихильниками І. Самойловича було звинувачено в інтригах, зв'язках з Польщею і заарештовано. Невдовзі І. Мазепа змінив гнів на милість і повернув Полуботкам конфісковані маєтності. Участь в опозиції супроти І. Мазепи на зламі 80 – 90-х рр. XVII ст. загартувала П. Полуботка і збагатила його досвідом політичної боротьби. У 1695 р. Л. Полуботок помер і був похований поблизу Успенського собору Єлецького монастиря, а П. Полуботок надалі згадувався у джерелах як військовий, а згодом – значний військовий товариш. У травні 1697 р. він одержав гетьманський універсал на батьківські маєтності й поступово збільшував свої володіння. У 1701 р. П. Полуботок був залучений до складу комісії для розмежування земель Київського магістрату і Київського Кирилівського монастиря. Очевидно, він успішно витримав своєрідний “випробувальний термін” і у 1705 р. з ініціативи І. Мазепи посів уряд чернігівського полковника. П. Полуботок відзначився під час військових дій проти шведської армії Карла XII та його

польських союзників – саме його І. Мазепа восени 1705 р. призначив наказним гетьманом над козацьким військом, що залишалось на зимівлю в Белзькому воєводстві.

Проте восени 1708 р. П. Полуботок не підтримав виступ гетьмана І. Мазепи. Можливо, це було пов'язано з його давніми образами на гетьмана або зі сподіваннями порозумітись з російським урядом. В усякому разі П. Полуботок був серед козацьких полковників, які прибули на військову раду до Глухова, терміново скликану Петром І у листопаді 1708 р. На ній відбулись вибори нового гетьмана, причому одним з головних претендентів на цей уряд вважався П. Полуботок. Однак Петро І наголосив на кандидатурі І. Скоропадського, оскільки, на його думку, П. Полуботок “очень хитер и может Мазепе уравниваться”.

Втім, П. Полуботок одержав щедрю “компенсацію” у вигляді численних маєтностей. Так, у грудні 1708 р. він одержав Любеч та навколишні села, що перебували у власності І. Мазепи та його соратників. П. Полуботок також наполегливо скуповував землі та осаджував нові слободи. Загалом йому належало близько 3 200 селянських дворів на терені Чернігівського, Лубенського, Гадяцького, Ніжинського полків Гетьманщини, Сумського і Ахтирського полків Слобідської України. Полковник П. Полуботок стимулював економічне життя регіону, сприяв піднесенню промисловості й сам залюбки займався комерцією, контролював торгівлю зерном, горілкою й тютюном у межах Чернігівського полку, здійснював торговельні операції за участю польських купців. У своїй садибі на околиці Чернігова він зберігав колекцію мистецьких творів і чималу бібліотеку, а також упорядкував хроніку з історії України, що охоплювала події 1452 – 1715 рр.

П. Полуботок знайшов спільну мову з І. Скоропадським і перетворився в одного з найвпливовіших політиків Гетьманщини. Після смерті І. Скоропадського в липні 1722 р. він став наказним гетьманом і

фактично очолив опозицію по відношенню до інтеграційних заходів російського уряду. П. Полуботок домагався ліквідації Малоросійської колегії, дозволу на обрання нового гетьмана, дотримання традиційних “прав та вольностей”, якими користувалось Військо Запорозьке. Влітку 1723 р. його разом з іншими козацькими старшинами було викликано до Петербурга, а згодом заарештовано і ув’язнено у Петропавлівській фортеці. За переказами, П. Полуботок начебто виголосив на адресу Петра І викривальну промову: “За те все ми замість вдячності здобули тільки зневагу і поневірку, попали в останню неволю, платимо дань ганебну і незносну, змушені копати вали і канали, сушити болота непроходимі, гноючи їх трупами наших покійників, що цілими тисячами гинули від втоми, голоду і нездорового повітря; і всі ті біди і кривди наші тепер ще збільшилися під теперішніми порядками: начальствують над нами чиновники московські, не знають прав і звичаїв наших і майже безграмотні – знають тільки, що їм все над нами чинити можна”.

Слідство у справі П. Полуботка тривало, а Україною тим часом прокотилася хвиля арештів козацької старшини. Врешті-решт П. Полуботка було звинувачено у зв’язках з П. Орликом, Кримом, Запорожжям. Від ганебного суду його врятували хвороба і передчасна смерть. 18 грудня 1724 р. П. Полуботок помер і був похований на кладовищі біля Сампсоніївської церкви в Петербурзі [252; 301].

Разом з полковником полкову старшину складали один або два осавули, обозний, суддя, писар та один або два хорунжі. Полкові обозні відали артилерією, судді вели судові справи, писарі опікувалися діловодством і канцелярією, осавули займались козацьким реєстром, спорядженням у військові походи, командували окремими загонами під час військових кампаній тощо. Подібні обов’язки військово-адміністративного характеру виконували й полкові хорунжі. Крім того, до

полкової старшини належали значні військові, бунчукові та значкові товариші.

Другою особою у полковій ієрархії був обозний. На думку В. Панащенко, цей уряд був запроваджений за часів гетьманування Д. Многогрішного та І. Самойловича [373, с. 59]. Натомість М. Слабченко вважав, що посада полкового обозного з'явилась ще за Б. Хмельницького [403, с. 80]. Полковий обозний водночас безпосередньо підлягав генеральному обозному та канцелярії Генеральної артилерії. У свою чергу, йому були підпорядковані артилерійські полкові осавул, писар, хорунжий, отаман, пушкарі та гармаші. Крім того, до складу полкової артилерії входили ковалі, колісники, вартові та осавульчики. Так, у документах 1764 р. фігурує хорунжий чернігівської полкової артилерії Дем'ян Бублик [158, с. 135]. 1722 – 1723 рр. у складі Чернігівської полкової артилерії перебували пушкарський отаман, 4 пушкарі, 9 гармашів, 1 гарматний осавул, 5 стельмахів та 2 “асавульчики шопные” [273, с. 434]. За відсутності полковника зазвичай саме на обозного покладалися його обов'язки. Полкові обозні також виконували особливі доручення гетьмана та генеральної старшини, а після ліквідації гетьманства – Малоросійської колегії [386, с. 75].

Дискусійним залишається питання про уряд полкового судді. Так, М. Слабченко вважав, що до 1669 р. уряду полкового судді взагалі не існувало, а судові функції виконував особисто полковник [403, с. 86]. Постійний уряд полкового судді, на його думку, було запроваджено лише у 1722 р. [405, с. 9]. Натомість М. Василенко стверджував, що уряд полкового судді з'явився ще за доби Б. Хмельницького [214, с. 108]. В. Панащенко, яка фактично підтримала точку зору М. Слабченка, погодилися з тим, що уряд полкового судді було запроваджено за Д. Многогрішного [373, с. 27]. У полковій ієрархії суддя був третім після полковника і полкового обозного посадовцем [403, с. 80]. Цікаво, що

документи 1650 р. містять згадки про суддю Чернігівського полку Андрія [315, с. 35]. У 1704 р. наказним полковником був призначений чернігівський полковий суддя Юрій Затиркевич [362, с. 151]. Часом траплялись випадки призначення наказних полкових судей [273, с. 222].

Загалом історія полкових судів досить складна. Д. Міллер виділив 3 етапи в історії цього інституту: 1648 – 1728 рр.; 1728 – 1764 рр.; після 1764 р. У свою чергу, М. Слабченко запропонував іншу періодизацію історії полкових судів: 1654 – 1668 рр.; 1668 – 1722 рр.; 1722 – 1728 рр.; 1728 – 1764 рр.; 1764 – 1782 рр. [403, с. 294]. Розробляючи цю періодизацію, вони виходили передусім з еволюції статусу й повноважень судових установ Гетьманщини.

Головував у полковому суді полковник. Він попередньо знайомився з позовами, за його розпорядженням проводились розслідування і розгляд справ у суді. Полковнику доповідали результати попереднього розслідування, з ним погоджували вироки у найважливіших справах. Полковнику також належало право від імені полкового суду звертатися до гетьмана з приводу тих чи інших судових справ і вироків. До складу полкового суду входили полкові суддя та писар. На засіданнях суду, крім зазначених осіб, мали бути присутні городовий отаман, війт та бурмистри. Замість полковника участь у суді могли брати полковий обозний або осавул. Проведення розслідування часто доручалось полковим урядовцям, які не мали безпосереднього відношення до суду, зокрема полковим осавулам, хорунжим тощо. У другій половині XVII ст. у засіданнях полкового суду могли брати участь представники місцевої громади, які інколи відігравали роль позивачів, свідків, експертів і мали суттєвий вплив на кінцевий результат справи. При мирових процесах та засвідченні акту купівлі-продажу функцію свідків виконували так звані “могоричники”. Часто у справі захисту на суді виступали представники духовенства, старшини, шляхти, а згодом російські можновладці. Окремою формою

полковницького судочинства були одноособові ярмаркові суди, які розглядали виключно цивільні справи. Крім того, полкова старшина, як правило, була присутня на засіданнях ратушних судів, до складу якого входили війт та бурмистри або райці. Полковий суд підпорядковувався Генеральному суду та гетьману, відтак його діяльність перебувала під контролем гетьманської адміністрації. Його здійснювали, зокрема, спеціальні представники “от рейментарского раменя”, які мали право скасовувати рішення полкових судів. Іноді засідання полкового суду очолював представник генеральної старшини, спеціально направлений гетьманом [273, с. 336]. Полковий суд іноді виїжджав для розгляду справ на місце. У таких випадках часом відбувались спільні засідання полкового і сотенного судів. Судові справи поділялись на цивільні та кримінальні. Серед перших переважали справи про купівлю та успадкування земельних володінь, стягнення боргів з неспроможних платників, порушення торгівельних контрактів і договорів на проведення певних робіт, опіку та розлучення. Полковий суд здебільшого приймав рішення, які вважались остаточними і не підлягали оскарженню, але у складних випадках, коли обвинуваченому загрожувала смертна кара, вирок полкового суду затверджувався гетьманом. Часом конфлікти, що виникали, не виносились на розгляд суду, а вирішувались шляхом домовленості сторін, яка засвідчувалась так званим “мировим записом” у актових книгах. Серед форм покарання винних застосовувались публічні вибачення, штрафи, відшкодування збитків, конфіскація майна, позбавлення громадянських прав, тілесні покарання, смертна кара та ув’язнення.

Починаючи з 1715 р. було запроваджено практику обрання суддів полковою старшиною. У 1722 р. полковий суд набув статусу самостійної установи. Паралельно з полковими судами діяли суди полкових канцелярій. Полкові суди розглядали переважно цивільні справи, а суди полкових канцелярій – “производство судебных дел по давним порядкам

и обыкновениям” [405, с. 9]. У 1728 – 1730 рр. було запроваджено посаду писаря полкового суду і створено колегію, до якої входили два полкові урядовці та один (пізніше – два) значковий товариш, який обирався полковою канцелярією на 3 місяці й називався асесором. З судочинством були безпосередньо пов’язані возні, які виконували роль судових виконавців. У роботі суду були встановлені канікули, які переривались лише у екстрених випадках, наприклад, при вчиненні тяжкого злочину. Полковий суд був апеляційною інстанцією для сотенних судів. У свою чергу, апеляції на рішення полкового суду розглядав Генеральний суд. У випадках розгляду справ, де потерпілим виступав російський військовослужбовець, при полковому суді відбувалось засідання комісії з російських військових чинів. У випадках, коли російський військовослужбовець виступав у якості обвинуваченого, вироки виносились представниками російського командування згідно “Регламенту військового”.

У 1763 р. за гетьмана К. Розумовського була проведена судова реформа, згідно з якою полковник залишився головою лише новоствореного гродського суду, в якому розглядалися кримінальні справи. До його складу входили полковник, полковий суддя, писар, по черзі полковий осавул і хорунжий та 1-2 значкові товариші [405, с. 10]. У документах 1779 р. згадується писар гродський чернігівський Василь Колчицький [114, арк. 9 зв.].

Новостворені земські суди розглядали цивільні справи козацької старшини та шляхти. Територію Чернігівського полку було розподілено на два судові земські округи – Чернігівський і Менський, в кожному з яких функціонувала своя судова установа. До складу земського суду входили обрані шляхтою суддя, підсудок та земський писар. Зокрема, у матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. згадуються менський земський суддя Корній Линеви́ч та підсудки Чернігівського й

Менського земських суддів Василь Силич і Степан Сахновський [161, с. 18; 164, с. 57, 138], а в Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. – менський земський суддя Махновський, підсудок і писар Менського земського суду Павловський і Петрусевич [179, с. 320, 351].

Підкоморські суди, що склалися з обраних шляхтою судді – підкоморія та двох його помічників – коморників, розглядали земельні справи. Так, у Генеральному опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. наведено прізвища чернігівського підкоморія Якова Дуніна-Борковського і менського підкоморія Павла Ломиковського [164, с. 84, 134], а в Опису Новгород-Сіверського намісництва – підкоморіїв Сангурського і Марковича [179, с. 315].

Порушення під час церковної служби, а також справи, у яких підсудними виступали особи духовного звання, розглядали церковні суди, але у випадках тяжких злочинів та майнових конфліктів вони вирішувались за участю полкової старшини і навіть гетьмана. Розгляд дрібних суперечок рядових козаків і міщан залишався у компетенції сотенного правління, а селяни-піддані перебували під юрисдикцією козацької старшини і шляхти. Після ліквідації Гетьманщини і утворення намісництв гродські, земські та підкоморські суди були ліквідовані, а їхні функції передані новоутвореним повітовим судам та нижнім розправам [199, с. 134].

Полкові писарі призначалися полковниками з числа авторитетних і досвідчених представників козацької спільноти. У полковій ієрархії писар посідав четверту після полковника, полкових обозного та судді сходинку [403, с. 80]. Іноді на цій посаді водночас перебували дві особи [273, с. 224]. У документах також трапляються згадки про наказних писарів. Починаючи з 1722 р., полкова канцелярія обирала двох кандидатів на посаду полкового писаря, а Генеральна військова канцелярія та гетьман затверджували одного з них. Крім власне полкового писаря до складу полкової канцелярії

входили реєнт (помічник полкового писаря) та канцеляристи [373, с. 19; 403, с. 93]. Так, “Списки значкових товаришів Чернігівського полку 1737 рр.” підписав “за полкового писаря” Василь Кругляк [245, с. 17].

На думку М. Слабченка, осавул був п'ятим за своїм статусом після полковника, обозного, судді та писаря посадовцем у полковій ієрархії [403, с. 80]. Натомість В. Панашенко вважає полкового осавула третім урядовцем після полковника та обозного. Вона також стверджує, що в кожному полку було по два осавули, один з яких виконував поліцейські функції, приводив до виконання вироки суду, а другий опікувався виключно військовою справою. Він відав козацькими компутами, бойовою підготовкою козаків, їхнім спорядженням та озброєнням, відбором і відрядженням козаків у походи, командував окремими загонами під час військових походів, несення сторожової служби. У мирний час обидва осавули брали участь у роботі полкової канцелярії та виконували різні адміністративні доручення. У другій половині XVII ст. осавули обиралися козацтвом або призначалися гетьманом, у XVIII ст. здебільшого призначалися [373, с. 18–19]. З огляду на досить широке коло обов'язків осавулів, за І. Самойловича було запроваджено уряд полкових підосавулів [403, с. 84].

За ієрархією полкових чинів, запропонованою М. Слабченком, полкові хорунжі були шостим полковим урядом, а на думку В. Панашенко, вони за субординацією йшли після полковників, полкових обозних та полкових осавулів, причому з часів І. Скоропадського у кожному полку було по два хорунжі, один з яких оберігав великий полковий прапор – корогву, а інший – малий прапор – значок. На думку М. Слабченка, один з хорунжих за аналогією з генеральним хорунжим був, власне, керівником апарату полкової адміністрації і забезпечував своєчасне заповнення вакансій посадовців [403, с. 427]. Обидва хорунжі підпорядковувалися

водночас полковнику і генеральному обозному й брали участь у військовій та адміністративній діяльності [373, с. 19].

До полкової старшини прирівнювались, хоча і не займали певних посад, значні військові товариші та військові товариші, виокремлені із козацького загалу ще за часів Б. Хмельницького. Вони проживали на території полку і являли собою своєрідний кадровий резерв. Значне військове товариство складали військові старшини, відставлені від урядів полковники, сотники, іноді – полкові старшини й отамани полкових міст, які могли у будь-який час знову очолити полк чи сотню [313, с. 32]. На думку Л. Окіншевича, першими значними військовими товаришами були представники шляхти, що перейшли на службу до Війська Запорізького, а регіоном первісного формування цього контингенту стали саме північні полки Гетьманщини, зокрема Чернігівський. Серед значних військових товаришів Чернігівського полку у джерелах другої половини XVII ст. згадуються, зокрема, “товариш значний сотні Сосницької” Петро Онуфрійович (1698 р.), “товариш полку Чернігівського” Іван Малявка (1693 р.), “товариш значний полку Чернігівського” Сава Йовенко (1692 р.), “значний військовий товариш” Павло Полуботок (1699) [323, с. 5, 13–15].

Чин військового товариша надавався за рекомендацією полковника гетьманом, Генеральною військовою канцелярією чи Малоросійською колегією. На терені Чернігівського полку згадуються “військовий товариш Чернігівського полку” Лука Адамович (1673 р.), “військовий товариш Чернігівського полку” Іван Бакуринський (1672 р.) та ін. [324, с. 3, 6]. У 1748 р. у складі Чернігівському полку перебували 4 військові товариші, у 1751 р. – 6 військових товаришів, а у 1779 – 2 військові товариші – Михайло Доморка та Федір Якубинський [108, арк 44, 129 зв.; 114, арк. 4 зв., 8 зв.].

На особливу увагу заслуговує інститут бунчукових товаришів, перша згадка про яких відноситься до 1685 р. [271, с. 123]. Відтоді вони

перебували у безпосередньому підпорядкуванні гетьманів – під їхнім бунчуком [313, с. 32]. Це звання отримували зазвичай нащадки генеральної старшини та полковників, а згодом і заможних шляхтичів. У походах вони перебували при гетьмані, у підпорядкуванні генерального хорунжого та генерального бунчужного, у мирний час – виконували різні доручення гетьмана. М. Слабченко вважав, що бунчукові товариші зіграли фатальну роль в історії Гетьманщини, оскільки фактично руйнували структуру органів влади. Зокрема, він звернув увагу на значне зростання їх чисельності протягом першої половини XVIII ст.: з двох десятків за Скоропадського до 260 за К. Розумовського [403, с. 58]. У ревізії 1748 р. у Чернігівському полку згадані 39 бунчукових товаришів, а список старшини 1751 р. містить відомості про 36 бунчукових товаришів [108, арк. 18 зв., 127 зв.].

До полкової старшини також відносились значкові товариші – вихідці з полкової та сотенної старшини й заможного козацтва. Становище значкових товаришів у другій половині 30-х рр. XVIII ст. зазнало суттєвих змін. Якщо раніше це звання відображало відмінність його носіїв від рядового козацтва, то тепер – приналежність до молодшого командного складу. Під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. значкові товариші виступали в якості командирів невеликих козацьких загонів [389, с. 10–11]. У 1751 р. на терені Чернігівського полку нараховувалось 39 значкових товаришів, а у 1779 р. – 38 [108, арк. 105 зв.; 114, арк. 7 зв.–18 зв.].

Поява у постмазепинську добу на посадах полковників російських офіцерів значно прискорила уніфікацію українських та російських військових чинів та звань. Так, у 1734 р. українські полковники були прирівнені до російських підполковників, інші полкові чини – з капітан-порутчиками, а сотники – з прапорщиками [403, с. 108].

Технічний персонал чернігівського полкового уряду становили так звані “полкові служителі”. За даними 1726 р. до їх числа належали 7 писарів, 5 городничих 5 трумбачів, 2 сурмачі, 2 довбуші, 4 пушкарі, 10 гармашів, 2 стельмахи, коновал, римар, коваль, полковий лікар, цирульник, шопний осавульчик та польова сторожа (3 чол.) [373, с. 21].

На початку Української національної революції середини XVII ст. стихійно виникли полкові козацькі ради, у компетенції яких було обрання і усунення з посади полковників. Завдяки цьому інституту здійснювався своєрідний громадський контроль, обмежувалась сваволя урядовців, підтримувались демократичні традиції Війська Запорозького. Поступово значення полкової козацької ради зменшилось, і врешті-решт близько 1666 р. її заступила рада полковника. Вона збиралась за потребою, не мала постійного складу і чітко визначених повноважень і являла собою дорадчу установу при полковнику. Лише за тимчасової відсутності полковника раду можна було вважати розпорядчим органом, хоча наказні полковники у важливих питаннях усе ж звертались за розпорядженнями до “постійних” полковників. У 1722 р., коли виникли полкові канцелярії, що поділялись на власне полкові канцелярії та полкові “присутствія”, рада полковника увійшла до складу останнього. Засідання полкового “присутствія” (полковник, писар, обозний) відбувались щодня, і на них вирішувались усі поточні питання життєдіяльності полку [403, с. 101].

Головним виконавчим органом полкового уряду була полкова канцелярія на чолі з писарем. До складу полкових канцелярій зазвичай входили реєнти й канцеляристи. Так, у документах 1767 р. згадується чернігівський полковий канцелярист Іван Молчановський [350, с. 37]. Загалом, за свідченням О. Шафонського, їх чисельність сягала 16 чоловік [199, с. 120]. Саме в цій установі було зосереджено діловодство полку. Полкові канцелярії у військових питаннях підпорядковувались безпосередньо гетьману та Генеральній військовій канцелярії, у

артилерійських – Військовій артилерійській канцелярії та генеральному обозному, у фінансових – Генеральній скарбовій канцелярії та лічильній комісії, у поліцейських – Генеральній військовій канцелярії, у судових – Генеральному суду.

Важливий обов'язок полкових канцелярій полягав у веденні й збереженні компутів – списків козаків. Починаючи з 20-х рр. XVIII ст., у кожний полк час від часу призначалися спеціальні уповноважені – по два бунчукові товариші й по два ревізори, які переглядали компути по сотнях і куренях. У компутах фіксувалися відомості про майнове становище козаків та проходження ними військової служби. Крім того, з полкової канцелярії виходили різноманітні документи – універсали, накази, листи полковників, ордери, промеморії, рапорти, донесення, інструкції тощо. Діловодство фіксувалося у кількох книгах записів – указів царів та Малоросійських колегій; указів, одержаних від Генеральної військової канцелярії; ордерів, промеморій, інструкцій, декретів, “протестів”; “чорній книзі”, куди заносили інформацію про карні злочини; “поточних справ”; вхідних та вихідних документів. У канцелярії велися також “реєстр невершённных дел”, з яких ще не було ухвалено рішення, “реєстр дел вершённных, но не приведённых в исполнение” та “реєстр дел вполне оконченных” [403, с. 163]. Особливе місце у діловодстві полкових канцелярій належало нотаріальним справам – засвідченню заповітів, дарчих, актів купівлі-продажу, видачі копій документів тощо. Діловодство полкових канцелярій контролювали полковник та Генеральна військова канцелярія. Згідно з структурними нововведеннями, запровадженими у 20-х рр. XVIII ст. (поділ канцелярій на “присутствіє” і власне канцелярію), у полкових канцеляріях було створено повиття на чолі з повитчиками – старшими канцеляристами. Полкові канцелярії також були своєрідними школами для підготовки кваліфікованих спеціалістів, причому Чернігівська полкова канцелярія у цьому відношенні користувалась

значним авторитетом. Показово, що чимало вихованців Чернігівського колегіуму прагнули посісти посаду канцеляриста полкової канцелярії [373, с. 24].

У 1710 р. було створено полкові скарбові комісії, що підлягали генеральному підскарбію [403, с.51]. Вони займалися господарськими справами – розподілом коштів для оплати за службу, ремонтом шляхів тощо. Згодом у полках було запроваджено посади особливих комісарів та комісарських десятників, на яких покладалося проведення ревізії маєтностей та контроль за збиранням податків. Його здійснювали спеціально призначені збирачі – “сборщики”, які приймали присягу у Малоросійській колегії, одержували інструкції, укази та книги для ведення звітності. Наприкінці року вони звітували у полковій канцелярії по повіттях.

У 1732 р. було запроваджено полкові лічильні комісії для контролю за збиранням і витрачанням коштів. До їх складу з числа значкових товаришів призначався комісар, для ведення діловодства – один з полкових канцеляристів, для несення караульної служби і виконання дрібних доручень – по чотири виборні козаки щомісяця.

У 1766 р. у полках було запроваджено штат “смотрительства” з бунчукових та військових товаришів і полкової старшини для нагляду за казенними маєтностями. На терені Чернігівського полку, на відміну від інших, було створено одне таке “смотрительство”.

За часів Другої Малоросійської колегії у полках було запроваджено уряд комісарів, які були посередниками між розквартированими в регіоні російськими військами і місцевим населенням. На терені Чернігівського полку було утворено два комісарства – Чернігівське та Березинське, які підпорядковувались безпосередньо лічильній комісії, що, у свою чергу, підлягала Генеральній скарбовій канцелярії [373, с. 27].

У сотнях військове, адміністративне та судове управління здійснювали у своїй переважній більшості виборні сотники, які підлягали затвердженню гетьманом. Так, в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 8 вересня 1716 р. йшлося про те, що Яків Бакуринський був обраний ройським сотником, склав присягу на вірність російському цареві й відтак затверджується на цій посаді [131, арк. 1]. Починаючи з 1767 р. сотники почали призначатись Президентом Малоросійської колегії за поданням полкової ради. На сотників покладалися функції керівників органів виконавчої влади на місцях. Вони оприлюднювали й виконували укази, одержані з полкової канцелярії, проводили ревізії населення, описи майна, збирали повинності, проводили первинне розслідування судових справ, відали сотенною артилерією тощо. Сотники також контролювали земельний фонд і здійснювали розмежування земель на терені сотні. Так, 12 листопада 1687 р. гетьман І. Мазепа наказав менському сотникові Івану Курочці провести розмежування земель між Максаківським монастирем і мешканцями Мени [159, с. 127]. Коли полковники й гетьмани видавали універсали на земельні володіння, сотники були останньою інстанцією, що забезпечувала їх виконання. Також у присутності сотників затверджувались купчі, укладалися угоди – тобто, вони виконували й нотаріальні функції. У фонді “Сотенні канцелярії Лівобережної України” Центрального державного історичного архіву України у Києві збереглася низка “книг запису купчих, уступочних та інших документів козаків та старшини” Білоуської, Вибельської, Киселівської, Любецької, Синявської сотенних канцелярій Чернігівського полку. Усі купчі та інші акти нотаріального характеру засвідчені сотником, в окремих актах названого “сотенное правление содержащим” [48, арк. 4; 49, арк. 3; 51, арк. 4; 52, арк. 32; 58, арк. 1]. Крім того, сотники очолювали сотенні суди. Прикладом може слугувати “Рішення сотенного суду про сплату боргу та винагородження за шкоди, заподіяні Проциками Юхимом та Лавріном

чоловіку Павичевої”, ухвалене в лютому 1747 р. за участю “любецького сотенного правління” на чолі з сотником [53, арк 18]. Сотники видавали фундуші, оборонні та осадчі листи. Прикладом може слугувати лист любецького сотника Чернігівського полку Тимофія Юркевича від 27 липня 1697 р. Але в ієрархії козацьких урядовців другої половини XVII ст. владні повноваження сотників не були чітко регламентовані. Відтак, їхні рішення були чинними остільки, оскільки вони відповідали розпорядженням полковників та гетьманів [391, с. 31].

До сотенної старшини належали також осавул, писар та хорунжий [28, арк. 43]. Сотники, як і полковники, були повними, наказними і “вакансовими”. Старшини, які отримали універсал на звання (а не на уряд) сотника, але не були призначені до конкретної сотні, чекали своєї черги і називались “вакансовими” [313, с. 31]. Наказними сотниками зазвичай призначались городові отамани, сотенні осавули та хорунжі. Сотенну старшину призначали полкові канцелярії, а затверджували полковники. Типовим є указ чернігівського полковника Івана Божича від 10 жовтня 1749 р. про затвердження на посаді хорунжого Понорницької сотні Чернігівського полку Федора Кузьминського [145, с. 113].

Помічниками сотника були отамани – городові, сотенні та курінні [28, арк. 42]. Сотенний суд являв собою суд сотенної старшини. Посада сотенного судді у джерелах не зустрічається. У “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” є згадки про чернігівського городового отамана Івана Силича [151, с. 169]. Городові отамани виконували поліцейські функції, до 1763 р. розбирали судові справи і вирішували їх згідно з вироком сотника. У подальшому судові справи розглядали возні, що з’явилися після судової реформи 1763 р. у всіх сотнях [386, с. 77].

У 1734 р. були створені сотенні канцелярії на чолі з писарями, яким допомагали підписки [199, с. 91]. В архівах сотенних канцелярій

Чернігівського полку збереглися різноманітні документи, що дозволяють скласти уявлення про коло їхніх обов'язків. Здебільшого це купчі, акти про розподіл маєтків, справи про захоплення земель, чолобитні, свідоцтва про вручення позовів, розписки, доручення на право ведення справ тощо [47, арк. 1; 50, арк. 4; 54, арк. 1; 55, арк. 2; 57, арк. 9, 11; 59, арк. 1–1 зв.; 60, арк. 1]. Переважна більшість з них підписана сотенним писарем, деякі – “сотенной канцелярии писцами” та городовими отаманам. З огляду на значення порушеного питання, окремі документи безпосередньо підписували сотники. Це стосується, зокрема, “Рішення Ройської сотенної канцелярії у справі спору за поле та сіножать між жителем м. Любеч Яцуком Іваном та жителями с. Пищики Лук'яном та Олексієм”, підписаного ройським сотником Л. Батуринським [56, арк. 2 зв.].

Сотні складались з куренів на чолі з отаманам. Ця посада вважалась виборною, але фактично куренних отаманів рекомендували представники сотенної або полкової адміністрації. Курінний отаман виконував поліцейські функції, збирав козаків у військові походи, стежив за станом їхнього спорядження [200, с. 170].

Під юрисдикцією полкової та сотенної адміністрації перебувала передусім козацька громада регіону. Як відомо, у 1735 р. козаки були розподілені на виборних, які несли військову службу, та підпомічників, що забезпечували спорядження виборних у похід. До козацького стану належали артилерійські служителі – гармаші, пушкарі, а також бобровники, стрільці та пташники. Козаки користувалися певними правами і привілеями. Зокрема, вони звільнялись від податків та повинностей. За козаками зберігались їхні земельні володіння, млини та пасіки. Після смерті козака ці маєтності залишались у власності його родини. Полкова старшина частину козаків-підпомічників перетворювала у своїх особистих слуг – так званих курінчиків, які виконували різні доручення, прислужували старшині та допомагали по господарству. Під

час військових дій, коли виникала необхідність у поповненні козацького війська, до компутів вносили й селян. Але загалом гетьманський та царський уряди намагались унеможливити перехід селян до козацького стану.

Козацькі полки не мали чіткого поділу на кінноту й піхоту. До складу кожного полку, сотні та куреня входили і кінні, й піші козаки, причому їх співвідношення повсякчас змінювалось. Як правило, після 1735 р. пішими козаками в компутах позначались козаки-підпомічники. У воєнні походи відправлялись, як правило, лише кінні козаки. Піші козаки використовувались переважно для несення караульної, сторожової та гарнізонної служби.

Полкове місто Чернігів мало досить добре облаштовану дерев'яну фортецю з системою оборонних споруд – валом, обведеним глибоким ровом, кріпосними стінами, баштами, брамами. У фортеці зосереджувався гарнізон, що складався з російських військ та українських козаків, зберігались зброя, військово спорядження та провіант. Більшість сотенних містечок полку також мали земельні укріплення у вигляді валів та ровів. Козаки брали участь у роботах, пов'язаних з відбудовою та спорудженням фортець. Зокрема, у 1671 р. гетьман Д. Многогрішний висловив подяку чернігівському наказному полковнику Леонтію Полуботку “за радение о делании крепостей” [403, с. 191]. Загальне керівництво фортифікаційними роботами здійснювали російські воєводи та коменданти. Зокрема, про це йдеться у донесенні чернігівського полковника П. Полуботка, який у 1717 р. забезпечував виконання цих робіт [273, с. 473].

Козаки Чернігівського полку також несли сторожову службу вище Києва над Дніпром, біля Сорокошицької пристані. У 1723 р. відбулись зміни у традиційній “фігурній” системі укріплень. Військова колегія наказала встановити на відстані у 100 – 150 саженив один від одного так

звані маяки – піраміди з відповідними караулами під наглядом старшини [403, с. 188].

Субординація полкової і сотенної старшини протягом другої половини XVII – XVIII ст. повсякчас змінювалась. Її стан у середині XVIII ст. засвідчує “Ведомость о порядке следования генеральных, полковых и сотенных старшин” (див. додаток ААН) [117, арк. 1]. Після судової реформи 1763 р. вона зазнала чергових змін у зв’язку із запровадженням посад підкоморія, земського судді й підсудків, які дещо “потіснили” решту урядовців [386, с. 75]. По-своєму інтерпретував цю ситуацію О. Шафонський (див. додаток ААП) [199, с. 124]. Зрештою субординація полкової та сотенної старшини набула такого вигляду:

1. Полковник.
2. Підкоморій.
3. Земський суддя.
4. Підсудок земського суду.
5. Бунчуковий товариш.
6. Полковий обозний.
7. Полковий (городський) суддя.
8. Полковий (городський) писар.
9. Підкоморський писар.
10. Земський писар.
11. Полковий осавул.
12. Полковий хорунжий.
13. Військовий товариш.
14. Сотник.
15. Військовий канцелярист.
16. Значковий товариш.
17. Городовий отаман.
18. Сотенний отаман.

19. Сотенний писар.
20. Полковий канцелярист.
21. Сотенний осавул.
22. Сотенний хорунжий.
23. Курінний отаман.
24. Городничий.
25. Сільський отаман.
26. Осавульчик.
27. Возний.
28. Козаки [204, с. 470–474].

Втім, дискусії з цього приводу не вщухають. Зокрема, О. Путро вважає, що возні посідали в ієрархії урядів значно вище місце. На думку В. Кривошеї, полковий обозний мав однаковий ранг з бунчуковими товаришами, а сотник – зі значковими товаришами та городовими отаманами. Він також вніс до цієї схеми виборних козаків та козаків-підпомічників [319, с. 11–12].

Таким чином, Чернігівський полк як складова частина Української козацької держави мав систему управління, ідентичну іншим полкам Гетьманщини. На чолі полку стояв полковник, що здійснював управління як військовими, так і адміністративними справами, займався питаннями землеволодіння, оподаткування та судочинства. Разом з полковником полкову старшину складали один або два осавули, обозний, суддя, писар та один або два хорунжі. У сотнях військове, адміністративне та судове управління здійснювали сотники. Крім сотника, сотенну старшину складали осавул, писар та хорунжий. Найнижчу ланку козацької адміністрації репрезентували курінні отамани.

3.2. Основні напрями діяльності козацької адміністрації

Одним з головних завдань полкової адміністрації було збирання податків з посполитих мешканців регіону, які надходили до гетьманської скарбниці. Щоправда, у 1665 р. за гетьмана І. Брюховецького було здійснено спробу реформування системи оподаткування з тим, аби податки безпосередньо надходили до царської казни, але народне повстання звело її нанівець.

За гетьмана Д. Многогрішного до військового скарбу надходили індукта та евекта, що збирались з експорту та імпорту товарів. Посполиті, які займались винокурінням, платили до скарбу показанщину в розмірі 8 грошей на рік від казана у той час, як козаки, шляхта та духовенство були від неї звільнені. За гетьмана І. Самойловича показанщина була суттєво збільшена. Водночас було запроваджено “оренду” на виробництво горілки, дьогтю та тютюну. Як і раніше, вільні посполиті містечок Сосниці та Березного виконували специфічну повинність – так звану данину на гетьманську кухню у вигляді зерна, худоби, птиці та інших продуктів харчування. Посполиті-мельники сплачували поколющину, причому її ставки помітно розрізнялись. Зокрема, у Білоуській сотні поколющина складала 60 копійок від “кола тягучого”, у Седнівській та Городницьких сотнях – 40 копійок. За гетьмана І. Самойловича також було запроваджено податок з дьогтярів до військового скарбу у розмірі 1,5 карбованців від коня у тих місцевостях, де знаходились дьогтярні заводи. Водночас на потреби полкової артилерії збирали по 20 копійок та по 4 відра дьогтю. Посполиті, які займались бортництвом, сплачували податок грошима та натурою. Так, у Любецькій сотні з кожного “ухожаю” платили 9 карбованців на рік та 5 “більців” меду, а у випадку, коли “ухожай” знаходився у спільному володінні на основі сябринного права, кожен із співвласників платив від кількох грошей до карбованця. У Седнівській сотні ставка цього податку становила від 20 копійок до 1,5 карбованця від

“ухожаю” [205, с. 826]. Чернігівський полковник В. Дунін-Борковський запровадив особливу показанщину з винників по півкопи на рік. З привозної солі збирався податок натурою по 100 “гусок” з “мажи” на користь полковника. За гетьмана І. Мазепи стація продуктами була замінена грошовою. Зокрема, у Березинській та Менській сотнях вона дорівнювала 100 карбованцям на рік, у Столинській – 20 карбованцям. З метою утримання компанійських полків було запроваджено оренду на горілку, дьоготь та тютюн, проте внаслідок народного незадоволення через рік її було скасовано. Посполиті, які мали тютюнові городи, платили від 1 до 3 грошей. За наступників В. Дуніна-Борковського на полковому уряді було запроваджено нові податки, а саме з шинкарів по півкопи та по копі на рік, з пивоварів по копі та по таляру, з солодовників по копі. На ці кошти утримувались полкова артилерія та полкова канцелярія. За гетьмана І. Скоропадського у деяких містечках, зокрема, у Мені та Синявці було скасовано грошову стацію внаслідок “убожества посполитых” [205, с. 826]. Замість оренди вводився покуховний збір по 2 карбованці від куфи горілки і по золотому з тих, хто шинкував купленою горілкою [107, арк 7]. Рядові козаки та посполиті, які викурювали горілку і шинкували нею, сплачували 4 золотих від казана на рік. На ярмарках з кожного проданого коня чи іншої худоби збирали ярмаркове по 1 копійці, а з воза приїжджих торгівців – по 6 – 10 копійок. У 1723 р. частину зборів було ліквідовано. Зокрема, записне від казанів, за місце від приїжджих купців, мазенщина з посполитих, “святкове”, стація з підсусідків, податки з бобилів, які не мали ґрунтів, та ін. На користь органів місцевого самоврядування стягувались осенщина, помірне, вагове, торгове тощо, ставки яких залежали від місцевих умов та звичаїв. Зокрема, у Чернігівській полковій сотні збиралось осенщини в рік від пари волів по півосьмачки жита, по осьмачці вівса та по золотому; помірне у містечку Любеч збиралось у розмірі шеляга з міри, а у містечку Березне – по 2 копійки з воза; вагове у містечку

Седнів збиралось з пуда по 2 копійки; у містечку Березне осенщина з підсусідків становила 6 – 25 копійок.

Двічі на рік – на Різдво та Великдень – козаки та посполиті сплачували сотенній та полковій адміністрації так званий “ралець” спершу у натуральній, а потім у грошовій формі. У 1722 р. “ралець” був скасований, що, зокрема, засвідчує лист І. Скоропадського до чернігівського полковника П. Полуботка від 30 березня 1722 р., в якому гетьман дав вказівку “не стягати ралцевої повинності” [335, с. 361–364].

У 1722 р. Малоросійська колегія здійснила кардинальні зміни у системі оподаткування. Збори на гетьманську булаву та кухню залишилися без змін, але було ліквідовано збори з куф, казанів, бджолярська та тютюнова десятини. Військову частку з млинів почали збирати з усіх без винятку категорій населення. Натуральна стація гетьману остаточно була замінена грошовою. У 1722 р. згідно “Ведомости полков о сборе винных налогов” на терені Чернігівського полку було зібрано 646 рублів покуховщини та 873 рублі показанщини [21, арк. 6 зв., 8]. Було також встановлено нові збори по 2 алтина з вулика домашніх бджіл, по 2 карбованці з проданої горілки, по 2 карбованці з вишинкованої бути волоського вина та ін. Податки збирали полкові та сотенні “сборщики налогов”. Про них, зокрема, йдеться у “Переписке с полковником Полуботком о назначении от полков сборщиков денежных налогов, о жалобе глуховских мещан на отягощение налогами и постоями и об освобождении их от обязанности выделять сборщиков налогов” 1722 р., “Ведомости полков о сборе хлебных и медовых налогов за сентябрь – декабрь 1722 г.”, справі “О присылке Генеральной войсковой канцелярией сообщений в Малороссийскую коллегию о денежных и хлебных сборах в полковых канцеляриях за 1722 г.” та “Ведомости поступления денежных налогов от сотенных сборщиков налогов за 1723 г.” [19, арк. 1–2; 20, арк. 45–46 зв., 111–112 зв.; 22, арк. 1; 23, арк. 1–19].

Після ліквідації Малоросійської колегії за указом Петра II від 12 травня 1727 р. було визначено “денежные и хлебные сборы собирать по пунктам Богдана Хмельницкого, а которые положены с определения коллегии ... впредь не собирать“ [205, с. 830]. Згідно з “Решительным пунктами”, які визначали правове поле діяльності гетьмана Д. Апостола, податки мали стягуватись здебільшого з промислів і торгівлі [205, с. 831].

Коли під час Північної війни на території Гетьманщини були розквартировані драгунські полки російської армії, місцеве населення мало утримувати їх власним коштом у вигляді так званих порцій та рацій. Збирання “консистентських дач” було покладено на полкову адміністрацію

Вона також контролювала відбування підводної повинності. Так, у 1670 р. за наказом гетьмана Д. Многогрішного мешканці Чернігівського полку перевозило “хлібні запаси” до Києва. Для перевезення провіанту з метою забезпечення армії під час Чигиринських походів гетьман І. Самойлович наказав надати 5 000 підвод, у тому числі 1 500 – з Чернігівського полку [404, с. 53].

У XVIII ст. полкова адміністрація за вказівкою гетьманського уряду здійснювала ревізії та переписи населення. За вказівкою полкової канцелярії сотники складали статистичні відомості й передавали їх до полкової канцелярії, яка узагальнювала інформацію у вигляді полкового “табелю”. За гетьмана К. Розумовського статистичні таблиці складались полковою канцелярією у двох екземплярах, один з яких надходив до Генеральної військової канцелярії, а інший залишався у полковій. У другій половині XVIII ст. ревізії проводили відряджені гетьманом бунчукові й значкові товариші, а полкова канцелярія розподіляла територію на ділянки для зручності проведення ревізії та відряджала на допомогу ревізорам по одному службовцю.

Поступово козацька адміністрація зосредила в своїх руках поліцейські функції, а магістрати й ратуші стали виконавцями її вказівок.

Йшлося передусім про затримання та видачу шпигунів, російських селян-втікачів, а згодом і місцевих мешканців, які вирушали в путь без проїзних документів. За зразок може правити універсал наказного чернігівського полковника Стефана Окші Луці Москалю на безперешкодний проїзд “на потребу войсковую” від 18 квітня 1651 р. [190, с. 264].

Після появи на терені полку російських драгунських полків полкова старшина також була зобов’язана затримувати дезертирів. Цим займались “польная сторожа” – козацькі роз’їзди, що здійснювали патрулювання території полку. З метою забезпечення громадського порядку козацькі підрозділи направлялись на ярмарки, вибори старшини, а також для придушення заворушень.

Особливу увагу місцева влада звертала на заходи протипожежної безпеки, які належали до компетенції городничих та городових отаманів [403, с. 208]. Інколи полкові старшини займались виділенням земельних ділянок під будівництво. Зокрема, після вжитих російським військовим командуванням заходів щодо розбудови Чернігівської фортеці під час Північної війни, чернігівський полковник П. Полуботок наказав “под строение в иных местах удобных земли ... сколько пристойно” виділити [403, с. 214].

Козацька адміністрація також опікувалася шляхами сполучення, мостами і греблями. Зазвичай полкова канцелярія визначала потребу в деревині для їх ремонту або спорудження і доводила відповідні завдання до сотенних канцелярій. За станом мостів та гребель постійно стежили кілька наглядачів, які мали своєчасно повідомляти про виявлені дефекти. З обох кінців мостів будувались караульні “хати”. Караул і нагляд за мостами доручались сотникам та війтам. Населення полку в разі потреби також залучалось до будівництва “приспы” проти розмивання берегів під час повеней.

До компетенції козацької адміністрації належала й поштова справа. Джерелами забезпечення діяльності пошти були особливий грошовий збір, а також поштова і підводна повинності, які набули значного поширення на терені Чернігівського полку. Підводна повинність була врегульована лише за гетьмана Д. Апостола, який заборонив використовувати підводи без оплати прогону. Внутрішня пошта на терені Гетьманщини почала діяти у 60-х рр. XVIII ст. Поштовими станціями керували поштмейстери, які спочатку обирались з-поміж військових або значкових товаришів полковою канцелярією, а потім місцевою шляхтою. Населення через полкову та сотенні канцелярії постачало сіно та коней для пошти. У тих місцевостях, де поштова справа не віддавалась на відкуп, а перебувала в руках органів місцевого самоуправління, на поштовий двір призначались поштовий чиновник з канцеляристом, які наймали поштарів, розпоряджались коштами, виділеними на зброю та фураж тощо. Згідно “Учреждения о почтах в Малороссии” на поштових станціях завжди мали знаходитись по два поштарі з козаків або посполитих та вартовий. Поштарі звільнялись від інших служб, податків та постоїв.

Ще одним напрямком діяльності полкового правління була охорона здоров'я. Шпиталі засновувались на кошти приватних осіб, церковних братств, ремісничих об'єднань і перебували у віданні місцевих священиків. Згідно з указом Петра I 1718 р. щодо боротьби з жебрацтвом, шпиталі було фактично перетворено на богодільні. Полкова канцелярія надавала їм лише незначну допомогу за рахунок коштів, отриманих у вигляді штрафів [403, с. 245].

Відчутну ініціативу в галузі охорони здоров'я перш за все виявляв російський уряд, намагаючись запобігти розповсюдженню епідемій. Вже у 1657 р. він активно залучав полковників до боротьби з чумою, які на кордонах своїх полків облаштовували застави з метою дезинфекції подорожніх. У середині XVIII ст. ці функції перейшли до російських

військових та лікарів. У разі виникнення серйозної загрози епідемії надавалась допомога з боку російського уряду, а у решті випадків полкова та сотенна влада діяли самостійно. З метою боротьби з хворобами всі домогосподарства поділялись на десятки та сотні. Під час епідемії під контролем десяцьких і соцьких спалювались всі “скверные дома”, що дозволяло уникнути поширення епідемії. У XVIII ст. на терені Гетьманщини з’явилися професійні лікарі, яким асистували цирульники та фельдшери. Лікарі служили на засадах вільного найму і утримувались за рахунок полкової канцелярії.

Водночас велась боротьба з хворобами тварин. З цією метою також виставлялись караули, які забезпечували ізоляцію хворих тварин та їх поховання у спеціально відведених місцях.

Значну увагу місцева адміністрація в особі городових отаманів приділяла санітарній справі. Під їх керівництвом “колодники” чистили криниці та прибирали вулиці. Вони знаходили підрядчиків, які вивозили нечистоти за межі міста. Особливий нагляд здійснювався за місцями забою тварин. Санітарні заходи полкової влади особливо активізовувались під час епідемії.

Відносини між полковою козацькою владою і духовенством залежали від багатьох обставин. Загалом місцева влада ставилась до його представників з належною пошаною, надавала церквам та монастирям земельні володіння, але поступово між світськими й духовними можновладцями почастішали непорозуміння на майновому ґрунті. Так, 4 червня 1694 р. І. Мазепа видав універсал чернігівському полковнику Я. Лизогубу і козацькій старшині, яким заборонив чинити утиски П’ятницькому жіночому монастирю [172, с. 57]. За Д. Апостола у 1728 р. духовенству було заборонено купувати і успадковувати земельні маєтки.

Полкова адміністрація безпосередньо займалась земельними справами в регіоні. Значного поширення набуло надання старшині й

духовенству земельних маєтків та іншої нерухомості. Так, 15 липня 1648 р. чернігівський полковник надав млин Василю Колпачевському [190, с. 262]. Гетьмани, як правило, підтверджували надання полковників. Так, 19 листопада 1657 р. було видано універсал І. Виговського про підтвердження прав Чернігівського П'ятницького жіночого монастиря на маєтки, надані колишнім чернігівським полковником Іваном Аврамовичем [193, с. 63]. 2 вересня 1687 р. чернігівський полковник Я. Лизогуб підтвердив надання Михайлові Яциничу села Суличівка, а 19 вересня 1687 р. надав універсал товаришеві Сосницької сотні Омелянові на млин на р. Убідь [191, с. 543–544]. 10 травня 1705 р. чернігівський полковник П. Полуботок видав універсал про підтвердження прав товариша Седнівської сотні Дем'яна Петличного на половину прибутків від млина на р. Снові у Нових Млинах, а 26 липня 1706 р. підтвердив права Федора Войтеховича на млин, розташований на Смичинській греблі [192, с. 62–63]. Полковники надавали маєтки аж до 40-х рр. XVIII ст., коли запас вільних військових земель було повністю вичерпано. Поряд з пожалуванням земель у XVII ст. широко практикувалось надання земель з метою заснування слобід. Слід відзначити, що під час Української національної революції значного поширення набула так звана займанщина. Але незабаром право засновувати слободи надавалось лише шляхті, козакам та духовенству. Полковник з цього приводу видавав відповідні “листи”, тексти яких вносились до спеціальних книг. Під особливим контролем адміністрації перебували будівництво та експлуатація млинів. Цікаво, що до початку XVIII ст. на рішення полковників щодо надання дозволів на їх будівництво узгоджувалось з корпорацією мельників і потребувало санкції гетьмана, оскільки це могло завдати збитку скарбниці внаслідок зменшення “військової мірки” з інших млинів, яку збирали “млинові дозорці” [403, с. 284]. Полкові канцелярії стежили за переходом права власності на маєтності з метою уникнення усіляких порушень. Зокрема,

полковники захищали маєтності померлих старшин до набуття спадкоємцями права власності, відбирали захоплені володіння, розподіляли маєтності між спадкоємцями та призначали опікунів.

Полковники також намагались контролювати дотримання встановлено порядку під час купівлі-продажу землі. На вимогу полковників купівля-продаж землі завжди відбувалась при свідках – “могори́чниках”. Купчі засвідчувались полковником, а іноді ще й членами Генерального суду чи Генеральної віськової канцелярії. У XVII ст. мали місце випадки, коли для нагляду за актом купівлі-продажу полковники направляли представників полкової старшини. У документі, що засвідчував купівлю-продаж, чітко вказувались кордони земельної ділянки, ціна, за яку було здійснено операцію, підстави володіння колишнього власника та умови покупця. У XVIII ст. функції “могори́чників” виконували канцеляристи полкової канцелярії та сотенні старшини.

Чимало клопотів місцевій адміністрації завдавало розмежування земельних володінь. У випадках непорозумінь полковники направляли своїх представників для проведення слідства і прийняття відповідних рішень. Іноді рішення з цього питання безпосередньо приймали полковники, але у більшості випадків це було прерогативою уповноважених гетьманом старшин. Полковник спеціальним ордером сповіщав про своє рішення місцеву старшину і в разі потреби накладав на порушників грошовий штраф. При цьому допускались апеляції з вимогою повторного розмежування. У випадках, коли спірна маєтність знаходилась на межі сусідніх полків, справа вирішувалась з відома гетьмана. Він призначав уповноважених від обох полків, які разом здійснювали розмежування, і кожен з них заносив спільне рішення до книг своєї канцелярії. Власники цих маєтностей отримували з полкових канцелярій абсолютно однакові витяги за підписами членів канцелярії та з полковою

печаткою. Після створення у 1763 р. підкоморських судів, це питання потрапило під їхню юрисдикцію.

Значну увагу козацька адміністрація приділяла розвитку торгівлі та промисловості. Торгівля велась на ярмарках, які проводились у погодженні з Генеральною військовою канцелярією дні. Отримавши дозвіл на проведення ярмарку, урядовці облаштовували гостині двори, обладнували приміщення для зберігання товарів – спеціальні комори, за користування якими купці вносили відповідну плату, призначали сторожу – “коморних”. Після прийняття Митного статуту приїжджі купці мусили продавати товари оптом, а місцеві торговці здійснювали лише роздрібні операції. Для потреб торгівлі місцева влада використовувала необхідне обладнання, зокрема так звані полкові ваги, на яких зважувались товари. Сіль продавалась у визначених місцях певними служителями та їхніми помічниками. Вино мірялось також спеціальними служителями – “наливайками”. Міри для хліба, напоїв і тканин знаходились у магістратах та ратушах. Полкова та міська влада стежили, перш за все, за відповідністю мір продавців вищезгаданим еталонам. Перевірка здійснювалась у присутності полкового або міського служителя – мірочника. Вони ж переписували товари, доставлені на ярмарок. У випадку недостовірних відомостей власника товарів щодо їх кількості та якості, вони підлягали конфіскації. У більшості випадків ярмарки відбувались у святкові дні. Торги починались після закінчення богослужіння. У будні дні інтереси торговців влада захищала шляхом заборони перекупщикам торгувати раніше полудня. У випадках порушень встановленого порядку торгівлі, на винних накладали штрафи на церковні потреби та утримання шпиталів. За порядком на базарах та ярмарках наглядала старшина. Особливої уваги у цьому питанні вимагали шинки. З метою слідства у справах, що виникали у місцях здійснення торговельних операцій, вводилась посада “виїздних” з числа служителів полкової канцелярії. Вони

також збирали ярмаркові збори. На ярмарках, що відбувались у монастирських володіннях, місце “виїздних” займали монастирські наглядачі – “базарні” з широким повноваженнями: вони могли навіть без згоди місцевої влади ув’язнити порушника. У 1744 р. полковій та сотенній старшині було заборонено здійснювати суд над торговцями, а згідно Митного статуту 1758 р. на ярмарках на терені полку запроваджувались словесні суди.

Полкова канцелярія піклувалася про купців не лише під час торгів. Так, у другій половині XVII ст. місцева влада надавала купцям на час їхніх поїздок спеціальну охорону. 28 квітня 1654 р. було видано універсал гетьмана Б. Хмельницького про збори з чужоземних купців, згідно якого встановлювалось військове мито з товарів, привезених іноземцями [145, с. 60–61]. Розміри цього мита встановлювали полковники, а у XVIII ст. – російський уряд. За часів гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича митні збори здавалися в оренду. 8 березня 1679 р. І. Самойлович відповідним універсалом віддав у відкуп індуктовий збір і наказав стягувати мито у розмірі 2% від оптової ціни товарів. Низьке мито сприяло розвитку торгівлі, насамперед транзитної [345, с. 8]. На користь полковника та полкових старшин збирались різноманітні податки: від кожної куфи вина – покуховне; з кожного возу – возове; за продаж напоїв за допомогою відра – повідерний збір; з продажу риби, тютюну та меду збиралась десятина тощо. Крім того, купці платили індукту за в’їзд і евеку за виїзд з території полку. У XVIII ст. були запроваджені посади полкових “сборщиков”, яких призначали полковники або полкові канцелярії. Полкові комісари керували створеними у 1728 р. лічильними або скарбовими комісіями. До їхніх функціональних обов’язків належали нагляд за торгами і ярмарками. Полкові комісари підлягали лише полковнику.

Чернігівський полк був розташований на прикордонній території Гетьманщини. Одним з обов'язків прикордонних служб Гетьманщини був контроль за переміщенням виробів з дорогоцінних металів, а також товарів, торгівля якими становила монопольну прерогативу царської казни. Найчастіше заборонялась торгівля товарами, що набували стратегічного значення під час війни: шкіра, вовна, порох, сукно, зброя, хліб, воли та коні. Поступово функції прикордонних служб розширювались, а в середині XVIII ст. при заставах почали діяти митниці. Митний збір зазвичай віддавався у відкуп. Відкупники стягували індукту та евекуту – ввізне та вивізне мито за допомогою індукторів, дозорців, факторів та шафарів. Спочатку мито стягувалось у прикордонних “коморах”, а в останній третині XVIII ст. – здебільшого в містах, у спеціально відведених приміщеннях – так званих карвасаріях. 8 грудня 1748 р. через зловживання відкупників Сенат віддав митний збір на утримання Генеральної військової канцелярії. Згодом, після проведення в Росії у 1753 – 1757 рр. митної реформи, самобутня митна система Гетьманщини була знищена, а стягнення митних зборів перейшло під повний контроль російського уряду. Водночас було ліквідовано митниці на українсько-російському кордоні, натомість розбудовано митниці на західному кордоні Гетьманщини, зокрема Добрянську на терені Чернігівського полку [345, с. 9–11].

У другій половині XVII ст. полкова адміністрація фактично стояла осторонь господарських питань. За часів гетьманства І. Скоропадського ситуація змінилась. У 1712 р. за наказом Петра І почали будуватись конезаводи, нагляд за якими безпосередньо здійснювали полковники й сотники. Водночас у 1716 р. Петро І наказав у всіх полках заводити нові високопродуктивні породи овець. Зразкові овечі отари перебували під охороною і доглядом “комиссаров овчарных заводов”. Для забезпечення овець кормом полкова канцелярія розсилала по сотнях ордери з наказами

використовувати посполитих на сінокосах. Огляд та ревізії овчарень здійснювали полкова старшина та спеціально направлені з Петербурга урядовці.

На початку XVIII ст. було запроваджено регламентацію промислового виробництва. Зокрема, у 1722 р. наказний гетьман П. Полуботок видав універсал про заходи щодо запобігання підвищенню цін на хліб. У 1736 р. полкові канцелярії отримали наказ заборонити винокуріння внаслідок необхідності поставок хліба для потреби російської армії. У 1757 р. К. Розумовський за умов поганого врожаю наказав обмежити винокуріння. Полкова влада збирала відомості про стан посівів і вживала заходів щодо боротьби зі шкідниками, перебусім сараною.

За часів І. Скоропадського російський уряд звернув серйозну увагу на селітряний промисел. У 1713 р. Петро І наказав збільшити кількість селітряних заводів. На полкову владу покладался нагляд за тим, щоб селітра надходила виключно до Росії. У 1731 р. всі селітроварні були вилучені з-під юрисдикції полкової влади й передані безпосередньо російському уряду.

Значна увага у XVIII ст. приділялась тютюнництву. Після 1718 р. до усіх полків були направлені фахівці, які вели облік плантацій та навчали місцеве населення передовим технологіям тютюнництва. Вони підлягали Малоросійській тютюновій конторі. Згодом було започатковано культивуацію іноземних сортів тютюну, для чого населенню безкоштовно видавали насіння. Крім того, у 1721 р. російський уряд наказав гетьману І. Скоропадському розширити площі для заготівлі пеньки.

У полі зору козацької адміністрації Чернігівського полку у другій половині XVIII ст. перебувала початкова освіта. За даними 1748 р. у регіоні налічувались 154 церковно-приходські школи, в яких учнів навчали священики й дяки, зокрема, “мандрованые”. Звичайно, цього було недостатньо, й у 1758 р. на пропозицію лубенського полковника І. Кулябки

гетьман К. Розумовський ухвалив рішення про розгортання на базі сотенних канцелярій мережі світських шкіл, у яких дітей козаків чоловічої статі мали навчати грамоті й “воинской экзерциции”. “Дабы из такова учреждения ожидаемой мог быть успех, – наголосив К. Розумовський, – сего надлежит в селах смотреть атаманам, а над оными сотникам и сотенным старшинам, а над всеми ими – гг. полковникам и полковой старшине, имея сие всегда в незабвении”. Започатковану останнім гетьманом справу підтримав і продовжив президент Малоросійської колегії П. О. Румянцев, який у жовтні 1767 р. наказав чернігівському полковнику П. Милорадовичу забезпечити “таким точно порядком” подальше навчання козацьких дітей. У 1768 р. грамоті й “воинской экзерциции” у Синявській сотні навчалось 78 козачат, у Седнівській сотні – 125, у Полковій сотні – 34, у Киселівській сотні – 66, у Столинській сотні – 78, у Волинській сотні – 35, у Сосницькій сотні – 72, у Менській сотні – 138, у Березинській сотні – 76, у Любецькій сотні – 42, у Вибельській сотні – 59, у Слабинській сотні – 42, у Білоуській сотні – 46, у Понорницькій сотні – 49, у Городницькій сотні – 96 [350, с. 139–140, 146, 153–160]. Цей проект, до реалізації якого долучилися полкова і сотенні канцелярії Чернігівського полку, прислужився розвитку початкової освіти в регіоні.

Таким чином, полкова адміністрація мала широкі повноваження і здійснювала вплив фактично на усі сфери життя регіону.

3.3. Становище міст та їх відносини з козацькою адміністрацією

Міста на території Української козацької держави, як відомо, поділялись на магістратські й ратушні. Магдебурзьким правом, що передбачало наявність органу міського самоврядування – магістрату, на терені полку користувався лише Чернігів, який одержав його ще в 1623 р. від польського короля Сигізмунда III [99, арк. 26]. У королівському

привілеї, зокрема, зазначалось: “сей город пограничный Чернигов находится на месте, выгодном к обороне, положением и стенами не только сам нападения неприятельские отражать, но и границам коронным защитою может быть, желаем того, дабы как наибольшее оной укреплялся, расширялся и украшался ... а дабы в нём люди особливо купечественные и всякие собирались, право магдебургское по примеру городов других наших упривилегированных всем тем, которые в городе нашем Чернигове или в предместьи города живут и впредь жить будут, надаём, призволяем и сею привилегиею нашею вечною утверждаем” [397, с. 54]. Магдебурзьке право Чернігову було підтверджене у 1634 р. Владиславом IV і у 1650 р. Яном Казимиром. Під час Української національної революції статус Чернігова не змінився: у 1655 р. царський уряд підтвердив право Чернігова на самоврядування [289, с. 53]. За даними В. Дядиченка, магдебурзьке право одержали також Мена та Березне [273, с. 281, 283]. Надання Мені за Б. Хмельницького магдебурзького права підтвердив і Д. Гаєцький [430, с. 98]. Але за браком автентичних джерел більшість дослідників усе ж відносять Березне, Мену та Сосницю до ратушних міст [151, с. 185–186]. Зрештою, М. Слабченко стверджував, що і магістратське, і ратушне управління вважались “урядами права магдебургского”, і відмінність між ними полягала лише в тому, що магістратські міста користувались ширшими правами й не підлягали місцевій козацькій адміністрації.

Магдебурзьке право передбачало виборність членів магістрату – вйта, бурмистрів, райців, лавників. Б. Хмельницький своїм універсалом від 8 листопада 1649 р. затвердив Івана Скиндера чернігівським “вйтом и дозорцей места и вольностей” [190, с. 93–94; 394, с. 411; 396, с. 25]. До складу ради на чолі з вйтом зазвичай входили 4 бурмистри та 5 – 6 райців [268, с. 13]. Бурмистри, як і вйт, обирались довічно, а райці щороку переобирались [199, с. 87]. У документах 1666 р. згадуються чернігівський вйт Григорій Іванов та бурмистр Григорій Звонник; на Глухівській раді

1669 р. були присутні чернігівський війт Григорій Яхимов (Єфремов) райці Роман Остапов, Павло Филимонов та Федір Михайлів, менський війт Степан Кир'яков та бурмистри Степан Филонов та Феско [147, с. 93; 183, с. 169; 392, с. 396]. У жалуваній грамоті царів Івана і Петра Олексійовичів Чернігову 1690 р. фігурують війт Никифор Шарой та писар Юхим Драйковський [88, арк. 49–54 зв.]. У Генеральному опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. згадуються березнянський війт Омелян Будник та бурмистр Петро Гончар [39, арк. 2 зв.], а також чернігівські бурмистри Михайло Єнько та Іван Крутень [350, с. 37].

До складу міського суду входили війт, бурмистри, райці і лавники, які обирались з-поміж міщан. Присутність усіх урядовців на суді була не обов'язковою, але при розгляді справ мало бути не менше п'яти урядовців у магістратському суді й не менше трьох – у ратушному. Суд засідав щодня, крім святкових днів, і розглядав, майнові, громадянські, а також карні справи. Вироки останніх набували чинності лише після затвердження козацькою владою. Як правило, на засіданні міського суду був присутній представник сотенної адміністрації. Досить часто міський суд засідав спільно з полковим. До міських актових книг заносились копії договорів на спорудження й утримання млинів, рішення Генерального суду, мирові записи, результати проведених розслідувань, дарчі й купчі тощо. Міський суд відновлював втрачені документи, вносячи повторно до актових книг їхній зміст по уцілілих копіях або на підставі свідчень.

Важливою галуззю діяльності магістрату або ратуші був нагляд за торгівлею, зокрема контроль за цінами. Порухників встановлених правил спершу попереджали, а в разі повторних порушень до них застосовувалось покарання аж до заборони займатись торгівлею. Міська влада також здійснювала нагляд за мірами, терезами та ліктями.

Магістратські урядники стежили за дотриманням в місті правопорядку. Через городничих і сторожу міська влада затримувала і

ув'язнювала жебраків та порушників громадського порядку. Під наглядом міського правління були шинки та цехи. Зокрема, здійснювався контроль за дотриманням процедури переведення учнів у майстри і за якістю продукції. Посадовці магістрату стежили за благоустроєм, здійснювали нагляд за санітарним станом міста.

Важливе місце у діяльності магістратів та ратуш посідала пожежна охорона [267, с. 39]. На кожні десять міщанських дворів призначався десятник, а на кожну сотню – сотник. Так, у “Переписній книзі” Чернігова 1666 р. згадуються сотники Євтих Федорів та Данило Савельєв і десятники Василь Іванов, Григорій, Пилип Микифоров та Мартин Яковлєв [183, с. 169]. Вони складали реєстри протипожежного майна, що зберігалось в усіх дворах – діжок, відер, лопат тощо. На тих, хто ухилявся від участі у протипожежних заходах, накладався штраф. Десятники і сотники також стежили за протипожежним станом дворів, справністю димарів тощо.

Війт здійснював загальне керівництво магістратом і був суддею у карних справах. Влада війта була довічною [328, с. 241]. Так, у 1730 р. після смерті чернігівського війта Федора Лопати гетьман Данило Апостол доручив полковнику Михайлу Богданову організувати вибори нового війта. Вони відбулись 29 грудня 1730 р. у присутності бурмистрів, райців, представників цехів та інших міщан. 31 березня 1731 р. новообраний війт Й. Титович був особисто представлений гетьману, який наступного дня затвердив його на цій посаді своїм універсалом [266, с. 36].

Під час відсутності війта його обов'язки виконував бурмистр, який називався наказним війтом, намісником війтовським, нарочним війтом чи лейнтвійтом [266, с. 29].

Другою особою після війта в міському управлінні був бурмистр. Бурмистри постійно брали участь у судових засіданнях. Часом бурмистрам

доручали проведення попереднього розслідування. Інколи бурмистри доставляли обвинувачуваних до магістрату або ратуші.

Городові отамани зустрічаються як у списках міської, так і сотенної адміністрації. Нерідко вони виконували функції сотників та наказних полковників. Разом з сотником та іншими сотенними чинами городовий отаман часто підписував певні документи. Городові отамани постійно брали участь у судових засіданнях і розслідуваннях, що проводились на місці. У джерелах згадується і уряд наказного городового отамана. Однією з безпосередніх функцій городового отамана був нагляд за порядком у місті. У нічний час городові отамани разом з ратушними осавульчиками та пляцовими сторожами обходили місто.

Магістратський (ратушний) писар відав діловодством. Він мав цілий штат помічників-підписків. У джерелах 1666 р. згадується чернігівський писар Омелян Іванов [183, с. 169]. У магістратах та ратушах велися протоколи вхідних і вихідних паперів, книга декретів, рішень у різних справах, книга протестів, книга царських грамот, привілеїв, купчих записів тощо.

Крім обраних посадовців магістрат мав апарат, до складу якого входили канцелярські службовці, десятники та “пляцова” сторожа. Як правило, магістратська старшина складалася з 12 осіб – вйта, 4 бурмистрів, 6 райців та писаря, але, за свідченням джерел, кількість бурмистрів та райців не була постійною [266, с. 30].

Городничі відносились до категорії служителів. Вони стежили за дотриманням правопорядку та наглядали за буцегарнями.

При ратушах знаходились осавульчики, які виконували різні доручення. Зокрема, вони викликали до ратуші потрібних осіб, доставляли різні папери, допомагали городовому отаману наглядати за порядком у місті – затримували підозрілих та стежили за пожежною безпекою.

У складі служителів згадуються возні, які допомагали у судових справах. Вони розвозили позови до суду, доставляли обвинувачуваних та свідків, перевіряли достовірність завданих збитків та виконували різні операції згідно з вироками суду.

Господарськими справами органів міського самоврядування опікувалися ключники. Згадувані в джерелах “десятники”, скоріше за все, були осавульчиками, оскільки в жодному населеному пункті одночасно “десятники” і осавульчики не зустрічаються [273, с. 297]. Служителями, що виконували різні доручення, були також послушники або ратушні слуги. Існувало й багато інших слуг, які заносились до списків служителів, – “барабанщики”, “гайдуки” тощо.

У ряді ратуш названі спеціальні служителі для стягнення різних зборів з населення. Так, шафарі відали збором покуховного податку. Крім того, у списках служителів згадуються “зборщики”, поштові служителі, кати.

Різноманітні функції мали сторожі. Про це свідчать різні назви сторожів, що вказує на наявність між ними певних розбіжностей. Зокрема, зустрічаються просто сторожі, польові сторожі, тюремні сторожі, артилерійські сторожі тощо. Сторожі охороняли приміщення, торгові склади, в'їзди до міст, тюрми та ін. Ратушні сторожі охороняли приміщення ратуші, склади, ратушне господарство, а також використовувались для посилок. Польові сторожі несли цілодобову караульну службу. Баштові сторожі охороняли міста, несли караул при ув'язнених і виконували різні доручення. “Пляцова сторожа” являла собою міську варту. На неї покладалося підтримання у місті порядку і безпеки. “Пляцова сторожа” повинна була охороняти торгові приміщення, склади та міські маєтності. На в'їзді до міста стояли “брамні сторожі”.

У другій половині XVII ст. козацькі гетьмани та полковники передали Чернігівському магістрату майно та маєтності, якими за

польсько-шляхетського панування користувалися коменданти [269, с. 68–69]. Магістрату, зокрема, належали приміські села Петрушин, Хмельниця, Свинь, Березанка, Киселівка [242, с. 520], а також рибні лови, млини, перевози та ліси [255, с. 29–30]. Згідно з “Генеральним слідством про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1730 рр.” чернігівському магістрату, війту та бурмистрам на ранг належали 103 селянина (див. додаток ААР) [151, с. 184]. За даними податкових реєстрів 50-х рр. XVIII ст. та Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр., у магістратських селах вже з’явилися маєтки козацької старшини [263, с. 41–42].

Гетьманський уряд і місцева козацька адміністрація загалом дбали про інтереси міщанської громади Чернігова [262, с. 84]. Про це свідчать універсал Івана Виговського від 16 листопада 1657 р. чернігівським міщанам з заборonoю козацькій адміністрації втручатися у міські суди і порядки, універсал Юрія Хмельницького від 7 серпня 1660 р. чернігівським міщанам на підтвердження їхніх прав, універсал Якима Сомка від 6 червня 1662 р. про заборону козакам і міщанам без дозволу магістрату шинкувати на міському ринку в Чернігові та ін. [116, арк. 1–3; 193, с. 62]. У разі порушення прав міщан гетьманська адміністрація часто ставала на їх захист. Зокрема, це засвідчує ордер Генеральної військової канцелярії полковнику І. Божичу від 12 жовтня 1753 р. (“каким образом полковая канцелярия с магистратом Черниговским имеет отношения”) [70, арк. 7–12]. Гетьманська та полкова влада ухвалила чимало рішень на користь міста й надала йому чимало прав і привілеїв. Так, у 1649 р. Б. Хмельницький надав чернігівському війтові право “радити й справувати” волостями, здавна до міста приналежними, два млини, перевіз та озера [263, с. 37], у 1650 р. чернігівський полковник Мартин Небаба передав місту кілька млинів [163, с. 97; 190, с. 263], у 1662 р. гетьман Яким Сомко заборонив козакам і міщанам шинкувати на міському ринку

[193, с. 206], у 1663 р. гетьман І. Брюховецький наказав чернігівському полковнику не порушувати права чернігівських міщан, встановлених привілеями польських королів та українських гетьманів [193, с. 287], у 1669 р. гетьман Д. Многогрішний наказав чернігівському полковнику звільнити мешканців Чернігова від надання підводної повинності [193, с. 487–488], у 1672 р. гетьман І. Самойлович підтвердив права магістрату на село Петрушин, озера, 30 волок землі, млини на річках Білоусі та Стрижні та перевіз, а також надав 20 волоків орної землі і три села – Свинь, Киселівку, Березанку і озеро війту, 20 волоків орної землі бурмистрам, 4 волоки – писарю, звільнив Чернігів від підводної повинності [193, с. 644].

У 1687 р. гетьман І. Мазепа на прохання війта підтвердив права магістрату, які порушував чернігівський полковник Я. Лизогуб, а саме звільнив цехи від підлеглості полковнику і повернув їх до міського управління, повернув місту вагове та помірне, відібрані полковником [369, с. 33], у 1709 р. гетьман І. Скоропадський підтвердив права Чернігова на земельні угіддя і надав місту ще одне село – Суличівку, у 1710 р. чернігівський полковник П. Полуботок дозволив стягувати на потреби магістрату від куфи по 10 золотих, а від носатки – по 1 золотому, у 1719 р. – гетьман І. Скоропадський дозволив магістрату призначити шафара для збору покуховщини й зобов'язав усіх мешканців міста відбувати належні повинності [295, с. 20–21]. У 1721 р. гетьман І. Скоропадський заборонив притягувати магістратських підданих під протекцію козацькій старшині й монастирям, у 1732 р. гетьман Д. Апостол застеріг права Чернігівського магістрату на земельні володіння, а у 1741 р. Генеральна військова канцелярія підтвердила права та вольності чернігівських міщан [264, с. 59–60].

Загалом гетьмани видали 19 універсалів містам і містечкам Чернігівського полку – Чернігову, Мені, Березному, зокрема,

Б. Хмельницький – 1, І. Виговський – 2, Ю. Хмельницький – 2, І. Брюховецький – 2, Д. Многогрішний – 2, І. Самойлович – 2, І. Мазепа – 2, І. Скоропадський – 5, Д. Апостол – 1. Як правило, вони підтверджували давні права і привілеї, у тому числі майнові (“оборонні універсали”) [421, с. 42–43].

Тим не менше, між міським патриціатом і козацькою адміністрацією траплялись непорозуміння з приводу порушення останньою прав міста, причому, як свідчать джерела, наступ на міщан ставав дедалі активнішим [394, с. 413]. Так, у 1656 р. гетьман І. Виговський дозволив полковнику втручатися у справи міського суду, залучати міщан до робіт і стягувати з них податки, відкривати шинки, у 1663 р. гетьман І. Брюховецький дозволив чернігівському полковнику користуватися міськими озерами й збирати скапщину з шинків, у 1709 р. гетьман І. Скоропадський дозволив полковнику записувати у козацький реєстр посполитих, що мешкали у міських селах і примушувати міщан відбувати підводну повинність, у 1710 р. гетьман І. Скоропадський видав розпорядження Чернігівському магістрату, згідно з яким видатки міської скарбниці мали узгоджуватись з полковником, у 1732 р. гетьман Д. Апостол дозволив полковій і сотенній старшині притягувати міщан до відповідальності у козацьких судах і втручатися у діяльність магістратів і ратуш [273, с. 310; 295, с. 20–21; 403, с. 131].

У 1690 р. чернігівські міщани у чолобитній російському цареві скаржились на те, що у магістратських селах Петрушині та Хмельниці оселилися старшинські й монастирські підсусідки, не сплачуючи при цьому податків магістрату; козацька адміністрація безоплатно залучала міщан – теслів, чоботарів, рибалок, шевців, срібників, ковалів, гончарів тощо до виконання безоплатних робіт; порушувалась монополія міщан на шинкування горілки, у місті споруджувались козацькі крамниці; полкова адміністрація примушувала міщан відбувати підводну повинність а також

судила їх у полковому суді (замість магістратського) [262, с. 85; 419, с. 85]. Скарги міщан були враховані у царській грамоті від 26 березня 1690 р., проте зловживання козацької адміністрації продовжувались. Невдовзі чернігівський війт Й. Євлевич звернувся до гетьмана І. Мазепи з приводу порушення прав міщан з боку чернігівського полковника Я. Лизогуба. 12 жовтня 1698 р. І. Мазепа засудив дії полкової адміністрації і своїм універсалом підтримав позицію магістрату [262, с. 86]. Таким чином, міщанам доводилось стримувати наступ на їхні права і привілеї з боку козаків і монастирів у майнових справах, а також полковників у галузі міського самоврядування. Козацька адміністрація всіляко намагалася підпорядкувати міщан своїй юрисдикції, зокрема у питанні судочинства [422, с. 455].

Конфлікт між козацькою адміністрацією та чернігівським магістратом досягнув свого апогею в середині XVIII ст. за полковника І. Божича, коли навіть спроби гетьманського уряду спрямувати відносини між ними у конструктивне русло не давали жаданого результату [268, с. 15]. Це, зокрема, засвідчують “Дело о споре между полковником Божичем и Черниговским магистратом за земельные владения” (1750 р.) та “Дело о захвате земель и других притеснениях мещан г. Чернигова полковником Божичем и старшиной” (1748 – 1765 рр.), в яких наведено численні приклади, коли козаки та козацькі підсусідки займалися промислами, торгівлею, не сплачуючи при цьому податків магістрату, користувалися угоддями магістрату і т. д. [80, арк. 2–4; 86, арк. 10–52].

Траплялись випадки, коли по чолобитних міщан у справи, в яких мали місце зловживання козацької адміністрації, втручався царський уряд. Так, у 1690 р. царі Іван та Петро видали грамоту у відповідь на чолобитну чернігівського війта у таких справах: козаки брали підводи та примушували до робіт селян Петрушина і Хмельниці, які належали місту, полковники заволоділи міським млином і примушували до роботи на себе

ремісників – теслярів, шевців, кравців, срібляників, лучників, сідлярів, ковалів, гончарів, пильників, слюсарів та музик; полковники дозволяли представникам інших станів заводити шинки, торгувати і не відбувати міські повинності, відбирати у міщан землі та угіддя, втручались у справи магістратського суду [295, с. 20]. Взагалі царський уряд у другій половині XVII – на початку XVIII ст. свідомо підтримував міщан, намагаючись у такий спосіб послабити підвалини козацької державності [295, с. 8]. Натомість в середині XVIII ст. царський уряд перейшов до політики обмеження міського самоуправління. Так, міщани Чернігова у наказі до Законодавчої комісії 1767 р. скаржились, що вони найбільше потерпають від розквартирування війська, податків та повинностей, “чужогородніх “торгівців, непідсудних міському суду” [295, с. 30].

Д. Апостол у 1728 р. підпорядкував магістратські суди апелятивній компетенції полкових судів, а магістратські фінанси передав під контроль полкових канцелярій. Посилився вплив російських воєвод та комендантів, які поступово звели нанівець традиційне міське самоуправління Гетьманщини.

Тим не менше, і після ліквідації Гетьманщини Чернігів зберіг свій самоврядний статус. Зокрема, 3 травня 1783 р. Сенат підтвердив всі права, якими користувалось місто. У 1785 р. на Чернігів було поширено чинність Жалуваної грамоти містам, що гарантувало збереження його самоврядного статусу. У переліку міських володінь згадуються млини, землі, сінокоси а також 577 душ селян чоловічої статі, 5 з яких проживали у Чернігові, 19 – у Ріпках, 343 – у Петрушині, 64 – у Свині, 43 – у Березанці та 103 – у Хмельниці [199, с. 238]. Слід відзначити, що частина міських маєностей натовді вже перейшла у власність козацької частини. Зокрема, свого часу Суличівка опинилась у руках Добронєцьких, а Слабин – Лизогубів [288, с. 106].

За класифікацією В. Рубана, у Чернігівському полку було одне місто – Чернігів і 9 сотенних містечок – Любеч, Городня, Ріпки, Седнів, Березна, Синявка, Мена, Сосниця, Понорниця [330, с. 65]. Ратушні міста, як і містечка та села, перебували під контролем козацької адміністрації. Все ж до кінця XVII ст. частина їх були більш-менш самостійні у економічному відношенні, хоч і були залежні у адміністративному та судовому. Але згодом вони стали підпадати спочатку урядово-власницьким розпорядженням, а потім і приватновласницьким правам козацької старшини. Так, у першій половині XVIII ст. спостерігається боротьба між козацькими урядовцями та приватними власниками за вплив на малі міста та містечка. Так, у 1722 р. чернігівський полковник П. Полуботок видав універсал, яким наказав допомагати цехмистрові притягати до послуху ріпкинських ремісників, що перейшли під “протекцію” ройського сотника [295, с. 23–24].

Отже, за часів Гетьманщини Чернігів, як й інші міста, що користувались магдебурзьким правом, мав власне самоуправління, суд, звільнявся від розквартирування військ, військової служби, багатьох податків і повинностей. Чернігівський магістрат мав певні маєтності на терені полку. Гетьманський уряд і місцева козацька адміністрація дбали про інтереси міста, але між міським патриціатом і козацькою старшиною повсякчас траплялися непорозуміння і конфлікти з приводу порушень прав міста, причому вони особливо загострилися в середині XVIII ст.

3.4. Взаємини козацької адміністрації з представниками російського уряду

Після приєднання Лівобережної України до Московської держави “малоросійські справи” було віднесено до компетенції Посольського приказу, в складі якого існувала спеціальна канцелярія. 31 грудня 1662 р. її

було реорганізовано в окремий Малоросійський приказ з широкими адміністративними і військовими повноваженнями [410, с. 39]. Він, зокрема, від імені царя давав згоду на обрання гетьмана та генеральної старшини, призначав воєвод, вживав заходів щодо організації поштового зв'язку. Водночас найважливіші фортеці Лівобережної України були підпорядковані Розрядному приказу [306, с. 143].

Владу Російської держави на терені Гетьманщини уособлювали воєводи, підпорядковані Малоросійському приказові. У наказі першим воєводам, призначеним до Києва ще у 1654 р., зазначалось, що вони повинні поводитись “с великим бережением”, обмінюватись інформацією з козацьким гетьманом і полковниками. В разі, якщо “от черкас бы задоры учинились”, розправу над ними повинні були чинити місцеві судді, але з відома воєвод [139, с. 362]. Більш конкретно їхні функції визначені у настанові ніжинському воєводі І. Ржевському у 1665 р.: “приехав в Нежин, взять у стольника у Михаила Дмитриева служилых всяких чинов людей ... и наряд и всякое ружьё ... и денежную казну ... и принять по росписи на лицо ... нежинских жилецких людей во всём оберегать и служилых всяких людей ото всякого дурна унимать ... а полковнику и черкасам и мещанам всяким нежинским жилецким людям говорить, чтоб видя они к себе государскую превысокую милость ... ему великому государю служили ... А будет король польской и иных земель владетели ... или изменники черкасы ... лазутчиков присылают, приводят, а какие письма принесут — давать жалование ... А какие черкасы и иных чинов в Нежине жилецкие люди государевым служилым людям учинят какие обиды ... чинить наказание” [182, с. 5]. Воєводи мали піклуватись, аби “изменники и черкасы за рубеж в польскую и литовскую сторону и в иные государства не проехали, не прошли”, передавати чолобитні, прохання, стежити за облаштуванням фортець, залучаючи до роботи місцеве населення [182, с. 7]. Згодом повноваження воєвод помітно розширились. Так, на

підставі Московських статей 1665 р. до їхніх рук переходило збирання податків у мешканців Лівобережжя. Передумовою і водночас складовою частиною цієї податкової реформи став подвірний перепис відповідних категорій української людності, її майна і тягла, проведений наступного 1666 р. Під час його проведення до усіх полків Гетьманщини, у тому числі й до Чернігівського, було призначено спеціальних переписувачів з числа російських урядовців. Разом зі своїми помічниками вони об'їжджали населені пункти, в яких у присутності представників місцевої адміністрації збирали міщанські та селянські громади. Розміри оподаткування кожного двору визначались за допомогою обраних з-поміж місцевих мешканців “окладників” і фіксувались у “Переписних книгах” [183, с. 167]. І хоча цей масштабний “експеримент” зазнав невдачі, спроба поширити на Україну воєводсько-приказну систему управління виглядала вельми промовисто. Воєводи виконували не лише військові функції: відписка чернігівського воєводи Семена Колтовського (1680 р.) свідчить, що він контролював діяльність кухлевого двору [384, с. 22]. “Наказ князеві Федору Волконському, призначеному в місто Чернігів воєводою (про управління казенними, земськими та військовими справами)” від 8 лютого 1696 р., містить конкретний перелік завдань чернігівського воєводи, серед яких – командування міським гарнізоном, захист прав місцевих мешканців, затримка втікачів та шпигунів, збирання необхідної інформації тощо [148, с. 259–267].

У Чернігові російські воєводи з'явилися на підставі Переяславських статей 1659 р., але, за даними А. Бульвінського, ще 3 квітня 1658 р. царським указом чернігівським воєводою було призначено стольника Андрія Дашкова, який мав прибути до Чернігова у супроводі 200 “ратних людей” [211, с. 521]. Один з перших істориків регіону О. Шафонський ще наприкінці XVIII ст. упорядкував хронологію перебування на уряді чернігівських воєвод (див. додаток ААС) [199, с. 253–255]. Цей перелік,

очевидно, не вичерпує проблеми: у документах згадуються й інші чернігівські воєводи, зокрема М. Хвилевський, Неплюєв та Чоглоков [271, с. 101; 414, с. 49–52], але сучасні фахівці здебільшого з незначними варіаціями використовують дані О. Шафонського [430, с. 683].

Під орудою воєвод перебували російські гарнізони, які фінансувались царським урядом. Так, у 1669 р. воєвода Толстой отримав грамоту з Малоросійського приказу з повідомленням, що до нього послано “денежной казны ... ратным людям черниговским ... 654 рубля” [410, с. 166]. Чисельність гарнізону повсякчас змінювалась. Так, у 1660 р. за воєводи Загрязького він складався з 2 стрілецьких голів, 10 сотників та “солдатського строю рейтарського та драгунського начальних людей і московських городових стрільців” 1 058 чоловік. Згідно з Московськими статтями 1665 р. гарнізон в Чернігові складався з 1 200 осіб [285, с. 64; 392, с. 361]. У 1666 р. у Чернігові перебувала 1 000 “ратних людей” [384, с. 22], а в 1667 р. – лише 428 [199, с. 254]. Детальне уявлення про склад російського гарнізону в Чернігові дозволяє скласти “Росписной список” 1682 р. У ньому згадуються 1 348 російських вояків, зокрема 67 представників “салдацкого полку” (2 капітани, “порутчик”, прапорщик, полковий писар, 11 сержантів, 17 капралів, 2 барабанщики та 32 рядові); 30 “стрельцов Алексеевского приказа” (2 п’ятдесятники, 6 барабанщиків та 22 рядові); 24 представники “старых осадных сидельцев и даточных солдат”; 140 “трубчевских солдат” та 1087 “московских стрельцов” [184, с. 93–94]. Воєводи здійснювали свої функції за допомогою боярських слуг, писарів, дяків, а також українських урядовців [410, с. 138]. Так, при воєводі М. Ізмайлову перебував дяк Василь Мануйлов, при воєводі Ф. Шаховському – дяк Федір Микулин, при воєводі Б. Полюбіні – Іван Негоморський. Крім того, у підпорядкуванні чернігівських воєвод у різний час знаходились полковник Яган Купер, полковник Матвій Бордовиков,

полковник Вільгельм Шарф, стольник та полковник Лаврентій Сухарєв. [199, с. 254–255].

Відомо, що у 1667 р. чернігівський воєвода І. Загрязький спорудив у фортеці льох для зберігання пороху, підземний хід до річки Стрижень і поглибив рів довкола укріплень [204, с. 327]. За воєводи М. Кропоткіна у 1682 р. була збудована нова вежа Чернігівської фортеці, а за Богдана Полюбіна – церква на честь святих князя Михайла і його боярина Федора [414, с. 49–52].

Взаємини між російськими воєводами і вояками, з одного боку, і місцевою адміністрацією та людністю – з іншого, були досить складними. За свідченням М. Костомарова, у 1662 р. московські “ратники” чинили кривди мешканцям Чернігова та інших міст Гетьманщини [284, с. 210]. Очевидно, внаслідок цього антимосковське повстання 1668 р. було спрямоване саме проти воєвод, які стали жертвами розлючених козаків і міщан. Проте, як свідчать джерела, “в Чернігові воєводи з ратними людьми” замкнулися у “міцних замках” і “не дали себе здобути” [146, с. 79]. Надалі Малоросійський приказ, якому безпосередньо підлягали воєводи, намагався запобігати подібним конфліктам і застерігав їх від перевищення повноважень. Зокрема, у царському указі чернігівському воєводі Чоглокову від 2 вересня 1675 р. було наказано: “если ... объявятся в Чернигове той или сей стороны Днепра жители в каком воровстве, или от Дорошенка и от советников его в лазутничестве и изыманы будут, и тебе б тех людей, распрося, за караулом и в тюрьмах держать не велеть, а писать б о том и тех людей отсылать к ... гетману Ивану Самойловичу без всякого молчания” [140, с. 231]. А коли влітку 1677 р. Чоглоков силоміць вивіз із Чернігова до свого маєтку в Росії заміжню жінку, його було усунуто з посади і покарано за сваволю [141, с. 220]. Як оповідає козацький літописець С. Величко, чернігівський полковник Василь Многогрішний якимось “почав робити біля Чернігова

вивід і додаткові розкати, щоб відняти у ратних людей царської величності воду і учинити всіляке ущемлення. А сотник Чернігівського полку Левко Полуботченко зайняв на р. Стрижні водяний проїзд, засипав греблю і поставив млин”. У справу змушений був втрутитись російський уряд, який наказав гетьману “той млин знести, а греблю розкопати” [146, с. 158]. Непорозуміння не вщухали, і на Коломацькій раді 1687 р., на якій був присутній і чернігівський воєвода князь В. Долгоруков, було ухвалено, аби він не втручався у “військові права та справи козаків, а коли трапляться образи малоросіян од служивих, щоб ... судили в присутності малоросійських начальників” [146, с. 347].

У 1712 р. воєвод було замінено комендантами, які продовжували політику обмеження козацького самоврядування [204, с. 478]. О. Шафонський свого часу впорядкував перелік чернігівських комендантів (див. додаток ААТ) [199, с. 255], які, на відміну від воєвод, виконували здебільшого військові функції. Вони опікувалися російськими гарнізонами й міськими укріпленнями, до ремонту і спорудження яких в разі потреби залучали козаків та міщан. Проте згодом коменданти почали втручатися у діяльність козацьких урядів. До того ж, як зауважив М. Слабченко, зловживання представників козацької адміністрації давали можливість комендантам претендувати на роль третейських суддів. Безпосередня підтримка з боку російського уряду і військового командування перетворила їх у впливових учасників політичного життя постмазепинської Гетьманщини [403, с. 107].

Розширення повноважень комендантів відбувалося за рахунок цілеспрямованого обмеження компетенції полковників. Наступним кроком у цьому напрямку стало призначення комендантів на посади полковників. Так, у 1723 р. комендант Михайло Богданов був призначений чернігівським полковником, а його наступники на цьому уряді Володимир Ізмайлов та Іван Божич водночас виконували функції комендантів місцевої

фортеці [315, с. 33]. Вони одержали маєтки на території полку і поріднилились з місцевими козацько-старшинськими фаміліями, що відкрило їм шлях до соціально-політичної еліти регіону [373, с. 41; 403, с. 108].

У 1712 р., крім гарнізонів на терені Лівобережної України, були розквартировані регулярні частини російської армії [200, с. 181]. Так, у 1723 р. у межах Чернігівського полку перебували дві роти Тверського полку та сім рот гренадерського полку Хлопова корпусу генерала Голіцина [204, с. 584]. У 1738 – 1739 рр. на терені Чернігівського полку було розміщено третю дивізію Бірона. Продовольством і фуражем російських військових під контролем козацької адміністрації забезпечувало місцеве населення [200, с. 183].

Отже, владу Російської держави на терені Гетьманщини уособлювали воєводи, підпорядковані Малоросійському приказові, які з'явилися в Чернігові згідно Переяславських статей 1659 р. Взаємини між російськими воєводами і полковою адміністрацією були досить складними внаслідок перевищення представниками російського уряду своїх повноважень, втручання у діяльність місцевих органів влади. У 1712 р. воєвод було замінено комендантами, які продовжували політику обмеження козацького самоврядування.

РОЗДІЛ 4

УЧАСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ У ВІЙСЬКОВИХ ДІЯХ ТА БУДІВНИЦТВІ ОБ'ЄКТІВ СТРАТЕГІЧНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Чернігівський полк було сформовано влітку 1648 р., коли на терені Північного Лівобережжя діяли козацькі загони на чолі з ватажками – сподвижниками Б. Хмельницького – М. Небабою, П. Гловацьким, М. Гладким [299, с. 229]. Літопис С. Величка свідчить, що “на початку війни Хмельницького з поляками у 1648 р. учинилися ... Чернігівський полк” [146, с. 214; 215, с. 287]. Головним завданням Чернігівського полку як військової одиниці під час Української національної революції середини XVII ст. була оборона північно-східного кордону від армії Великого князівства Литовського. При можливому наступі супротивника полк мав зупинити його у взаємодії з Ніжинським та Київським полками на рубежі Дніпра. З огляду на цю реальну небезпеку козаки укріплювали Чернігівську фортецю. Так, у листі віленського воєводи від 16 вересня 1648 р. згадувалось, що “козаки фортифікують ... Чернігів ... та інші замки, насипають вали ... і хочуть в них зимувати” [173, с. 12]. Коли влітку 1649 р. Ян Казимир розгорнув наступ із заходу, через Білорусь своє військо в Україну повів литовський гетьман Януш Радзивілл. Аби унеможливити його швидке просування, чернігівський полковник М. Небаба здійснив навесні рейд до Лоева і Гомеля, взявши під свій контроль переправи через Сож. Під час перебування М. Небаби під Збаражем у липні 1649 р. наказний чернігівський полковник Степан Пободайло та київський полковник Михайло Кричевський намагалися зупинити просування Я. Радзивілла в Україну [204, с. 156]. Вирішальна

битва сталась 31 липня 1649 р. біля містечка Лоева. Німецька хроніка “Театр Європи” так описує хід цього бою: “Гетьман (Радзивілл) ... поспішив до табору під Речицею, зібрав усе військо. Після військової ради щодо того, де краще бути: чи залишатися у захопленому місті (у Речиці), чи йти ближче до Лоева, де полковник Подобайло (Пободайло) з 10 000 чоловік війська, переважно піхоти, захищав шлях на Київ ... було вирішено йти під Лоев ... Козацький генерал Кричевський вагався: чи йти на табір князя Радзивілла, чи на місто Речицю. Вирішив йти на табір. Розпочався штурм, але угорська піхота витримала ... потім ... наступ литовців ... Кричевський загинув” [174, с. 25–27]. За свідченнями “Хроніки” В. Коховського, загальна чисельність війська М. Кричевського сягала 30 тисяч чоловік, а у складі загону С. Пободайла було 3 тисячі козаків [201, с. 25]. Ця військова кампанія мала важливе значення – армія Великого князівства Литовського не змогли з’єднатись з коронним військом, що, зрештою зумовило перемогу Б. Хмельницького під Зборовом. Знекровлена у битві під Лоевом литовська армія мусила відмовитись від наступу в Україну.

За Зборівським договором від 18 серпня 1649 р. територія колишнього Чернігівського воєводства перейшла під юрисдикцію Б. Хмельницького [271, с. 22]. Бойові дії припинились; 27 травня 1650 р. Б. Хмельницький наказав чернігівському полковнику М. Небабі карати порушників угоди з Польщею [190, с. 105–106]. Але мирний перепочинок виявився нетривалим. У 1650 р. Чернігівський полк під командуванням М. Небаби брав участь у Молдавському поході. На початку 1651 р. коронне військо Речі Посполитої знову виступило у похід в Україну. На Чернігово-Сіверщині у цей час під проводом М. Небаби було зосереджене майже 20-тисячне військо, що базувалося в укріпленому таборі під Ріпками. Його передові частини пильнували переправи на Дніпрі та Сожі, а наказний полковник С. Окша отаборився у Стародубі. За безпосередньою

домовленістю наказного полковника І. Шохова з брянським воєводою Д. Великогагіним козацький загін вирушив через російські землі до Білорусії і дістався аж до Могильова і Смоленська. Понад Дніпром і на головних шляхах були виставлені козацькі дозори [175, с. 23]. У травні 1651 р. козацька сотня була розбита під Яриловичами, а литовський загін зазнав поразки біля Сожу. Наприкінці травня М. Небаба спрямував 7-тисячний підрозділ під проводом П. Забіли під Гомель. Ці маневри, очевидно, мали на меті зірвати похід Я. Радзивіла в Україну. В разі успіху козаки збирались йти далі на Бихів, але 9 червня повернули назад. Натомість 13 червня М. Небаба відправив до Я. Радзивілла посольство на чолі з С. Пободайлом [253, с. 94], проте його затримали на кілька тижнів у литовському таборі, а тим часом Я. Радзивілл перейшов у наступ. 1 липня 1651 р. він відправив загін Г. Мирського у складі 3 000 вояків, який мав вийти у тил козацькому війську, а сам з головними силами 4 липня виступив з Речиці. Загін Г. Мирського напав на залогу з 300 козаків, відтак 12 – 15 тисячне військо М. Небаби виступило з-під Ріпок і розпочало бій з ворогом. У цей час Я. Радзивілл несподівано вдарив у фланг козацького війська, і М. Небабі довелося битися в оточенні. [311, с. 440; 359, с. 9]. Як зауважив Самовидець, “старшій казацкій Небаба, полковник черніговский, порвавшись несправне і скочил противко тому войску справному, которого зараз тоє войско литовское зломило и много козаков порубало, и того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято” [167, с. 61]. У цій битві загинуло близько 4 000 козаків Чернігівського та Ніжинського полків, а у таборі під Ріпками переможцям дісталось чимало трофеїв, зокрема козацькі прапори [356, с. 14; 357, с. 8]. Проте більша частина козаків відступила до Чернігова, обороною якого керував С. Пободайло. Незабаром Я. Радзивілл підійшов до Чернігова, щоправда без обозу та артилерії [253, с. 98], і почав обстрілювати фортецю з двох похідних гармат. Водночас він направив до Чернігова посла для переговорів і

закликав козаків і міщан до послуху. Не маючи достатніх сил для штурму, литовці оточили місто і чекали підмоги – гармат та іншого військового спорядження з Любеча. Зрештою, 16 липня 1651 р. Я. Радзивілл зняв облогу Чернігова і вирушив на з'єднання з польською армією до Києва [174, с. 32].

Згідно з Білоцерківським договором, укладеним у вересні 1651 р., на територію колишнього Чернігівського воєводства повертались шляхтичі-землевласники, а реєстрові козаки підлягали переселенню до Київського воєводства: “обивателі .., а також і старости самі особисто і через своїх урядників можуть вступати у володіння своїми маєтками і одразу брати під свою владу всі доходи ... проте саме збирання податків з селян повинні відкласти до ... строку, призначеного для закінчення реєстрів, щоб обрані в реєстр козаки тим часом переселились, а лишились тільки ті, що належать до стану селян” [194, с. 276; 257, с. 23; 279, с. 244]. Однак намагання обох сторін втілити цей договір у життя наразилось на спротив місцевих мешканців, передусім козаків Чернігівського полку. 28 січня 1652 р. Б. Хмельницький наказав чернігівському полковнику С. Пободайлу не чинити опір шляхті й вивести козаків за межі Чернігівського воєводства, але після перемоги Війська Запорозького під Батогом 2 липня 1652 р. це питання автоматично було знято з порядку денного [132, арк. 1; 190, с. 125; 292, с. 49; 380, с. 215].

На підставі Березневих статей 1654 р. Українська козацька держава прийняла протекторат російського царя Олексія Михайловича. Мешканці Чернігівського полку склали присягу на вірність російському цареві, яку приймав князь Д. Несвітський [194, с. 305; 282, с. 77]. У Чернігові цю церемонію 28 січня 1654 р. провів боярин В. Бутурлін [204, с. 203]. Загалом у полковому центрі присягнуло “сотников, и казаков, и мещан, и всяких людей 1 105 человек” [150, с. 487, 535].

Чернігівський полк вже в складі російської армії і надалі брав участь у війні з Річчю Посполитою. Окремий козацький корпус під командуванням наказного гетьмана ніжинського полковника І. Золотаренка у складі 20 000 вояків, до якого увійшли Чернігівський, Стародубський та Ніжинський полки, 15 червня 1654 р. вирушив з Новгорода-Сіверського, оволодів Гомелем, Речицею, Жлобином, Рогачовим, Новим Биховом, узяв в облогу Старий Бихів. Саме під час облоги Старого Бихова восени 1654 р. загинув чернігівський полковник С. Пободайло, тіло якого було перевезено до Чернігова й поховано у старовинному Іллінському монастирі. У червні 1655 р. козацьке військо на чолі з І. Золотаренком вирушило з-під Старого Бихова і здійснило кілька рейдів у межиріччі Дніпра та Березини, здобуло фортецю Свислоч і незабаром зайняло Мінськ. Спільними зусиллями російське військо і козацькі полки в липні 1655 р. зайняли Вільно, а у серпні того таки ж року – Ковно і Гродно. Восени 1655 р. козаки повернули під Старий Бихов і продовжили його облогу. Невдовзі І. Золотаренко дістав смертельне поранення, а козацьке військо очолив І. Нечай. [240, с. 115]. Навесні 1656 р. козаки Чернігівського та Ніжинського полків одержали наказ повернутись до своїх осель. Проте згодом військові дії були відновлені, і восени 1656 р. військо білоруського полковника І. Нечая таки змусило капітулювати Старий Бихів.

Помітну роль Чернігівський полк відіграв під час українсько-російської війни 1658 – 1659 рр. За наказом гетьмана І. Виговського наприкінці серпня – на початку вересня 1658 р. Чернігівський полк під командуванням О. Силича і Ніжинський полк на чолі з Г. Гуляницьким вирушили з-під Чернігова в напрямку Путивля і Рильська [211, с. 267]. Після підписання гетьманом І. Виговським Гадяцької угоди з Річчю Посполитою [249, с. 341; 257, с. 37], у жовтні 1658 р. в Україну вступило 20-тисячне російське військо на чолі з князем Г. Ромодановським. Гетьман

І. Виговський доручив наказному гетьману ніжинському полковнику Г. Гуляницькому разом з чернігівським полковником О. Силичем та прилуцьким полковником П. Дорошенком зупинити військо Г. Ромодановського в районі Пирятина, а сам вирушив під Київ [210, с. 14]. Бій під Пирятином не виявив переможця, і невдовзі Чернігівський полк опинився в облозі у Варві, яка тривала три тижні й була знята лише після перемир'я І. Виговського з київським воєводою В. Шереметьєвим. Взимку 1658 – 1659 рр. обидві сторони готувались до подальших військових дій. Напикінці березня 1659 р. 70-тисячне російське військо на чолі з князем О. Трубецьким перейшло в наступ і в квітні розпочало облогу Конотопа, який захищали козаки Чернігівського, Ніжинського та Прилуцького полків. Героїчна оборона Конотопа, яка тривала понад два місяці, дозволила гетьману І. Виговському мобілізувати військо і дочекатися союзників – поляків і татар. Вирішальна битва кампанії відбулась 28 червня 1659 р. під Конотопом і закінчилась розгромом російського війська. У ній загинуло 15–20 тисяч російських вояків, 4 тисячі козаків і 6 тисяч татар [210, с. 16; 211, с. 398].

Проте згодом Чернігівський полк приєднався до повстання проти гетьмана І. Виговського. Зокрема, у 1659 р. були знищені гетьманські залоги в Чернігові (“козаки в Переяславе, в Нежине, в Чернигове ляхов выбили”) [198, с. 64], а також у Березному та Мені [167, с. 81]. 18 квітня 1660 р. Ю. Хмельницький видав універсал синявському, менському, волинському та сосницькому сотникам Чернігівського полку, в якому повідомив про наближення поляків “с ордою, которых сам Выговский сорок тысяч привел” [193, с. 154]. У червні 1660 р. чернігівські козаки у складі 25-тисячного війська В. Золотаренка вирушили в напрямку Могилева – Шклова, щоб разом з російським військом завдати поразки литовському гетьману Сапєзі [240, с. 127].

Наприкінці квітня 1662 р. чернігівський полковник О. Силич брав участь у Козелецькій раді, на якій був обраний гетьманом Я. Сомко, а в червні 1663 р. у Чорній раді в Ніжині, після якої він був страчений за наказом новообраного гетьмана І. Брюховецького: “Рада albo зрада чернецкая была под Нежином, и там Ивана Бруховецкого учинили гетманом, а Самка гетмана и Васюту Золотаренка, полковника нежинского, Оникая, полковника чернеговского ... казал Бруховецкий постинати” [198, с. 64; 224, с. 275; 225, с. 125].

У 1663 р. король Ян Казимир розпочав похід в Україну, захопив Остер, Козелець, Кобижчу та Бобровицю і вирушив у напрямку Новгород-Сіверського. У грудні 1663 – січні 1664 рр. бої точилися на території Чернігівського полку. Полякам вдалося оволодіти Сосницею і Новими Млинами [412, с. 59–60], натомість мешканці Березного на чолі з сотником С. Ковенком відбили наступ на містечко [167, с. 94; 418, с. 57]. Надалі військо Яна Казимира рушило на Батурин, але взяти місто, де перебував гетьман І. Брюховецький, не вдалося. Після поразок під Глуховом і Новгородом-Сіверським поляки повернулись на Правобережну Україну [412, с. 59–60].

На початку 1674 р. Чернігівський полк у складі війська гетьмана І. Самойловича взяв участь у поході на Правобережну Україну проти гетьмана П. Дорошенка. Разом з козацькими полками І. Самойловича в поході взяли участь російські війська на чолі з білгородським воєводою Г. Ромодановським [304, с. 95]. 10 січня 1674 р. 80-тисячне військо І. Самойловича виступило з Гадяча, а 26 січня форсувало Дніпро і рушило під Черкаси. Водночас до Чигирина було направлено окремий корпус під командуванням окольничого П. Скуратова та наказного гетьмана переяславського полковника Д. Райчі [207, с. 32], до складу якого увійшли й козаки Чернігівського полку [277, с. 232]. Спаливши околиці Чигирина, корпус повернувся до табору І. Самойловича. 2 лютого 1674 р. штурмом

було взято Черкаси, а коли 9 лютого військо І. Самойловича наблизилось до Канева, назустріч йому вийшов генеральний осавул П. Дорошенка Я. Лизогуб (у майбутньому – чернігівський полковник), який побачив безперспективність боротьби, склав зброю і перейшов на службу до І. Самойловича [371, с. 92]. 15 лютого козацьке військо рушило на лівий берег Дніпра і стало табором під Переяславом. За наказом гетьмана Я. Лизогуб вислав загін під командуванням чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського розвідати про наближення татар, які вже підійшли до Лисянки. Для відсічі татарам було сформовано підрозділ на чолі з генеральним осавулом І. Лисенком та колишніми старшинами П. Дорошенка – генеральним осавулом Я. Лизогубом та генеральним обозним І. Гулаком, до якого увійшов і Чернігівський полк. 27 лютого 1674 р. козаки виступили з Богуслава і 2 березня завдали поразки татарам і війську П. Дорошенка. Залишки ординського війська на деякий час отаборились у Лисянці, де проти них відбулось повстання. На допомогу повсталим прибуло козацьке військо під проводом Я. Лизогуба, до складу якого входив і Чернігівський полк, і взяло татар у полон. 16 березня 1674 р. старшина 10 правобережних козацьких полків формально усунула П. Дорошенка від влади і проголосила І. Самойловича “гетьманом обох боків Дніпра”. Але П. Дорошенко не визнав рішення ради правобережних старшин. 20 квітня 1674 р. на допомогу йому прийшло значне турецько-татарське військо, яке захопило Лисянку, Вільховець та інші містечка регіону. 25 травня 6-тисячне татарське військо вже перебувало за 20 верст від Чигирин. Проти нього виступив наказний гетьман Д. Райча на чолі 5 правобережних та 5 лівобережних полків, які розбили татар. П. Дорошенко знову звернувся до Туреччини за допомогою, відтак 5 липня 1674 р. І. Самойлович розпочав переправу через Дніпро з метою підготовки до походу на Чигирин. 21 липня козацько-російська армія зупинилась на відстані 15 верст від Чигирин під Боровицею, але на

Подніпров'я рушили головні сили ворога на чолі з турецьким султаном, які невдовзі окупували Правобережну Україну. Козацько-російське військо мусило залишити Черкаси і відступити на лівий берег Дніпра. На початку жовтня 1674 р. І. Самойлович розпустив військо, убезпечивши лівий берег Дніпра міцними залогами. Козаки Чернігівського полку продовжували нести службу в Каневі, а 18 вересня 1675 р. повернулися до домівок.

Проте боротьба за Правобережну Україну тривала. У березні 1676 р. І.Самойлович відправив на правий берег Дніпра козацьке військо в складі 7 полків на чолі з чернігівським полковником В. Дуніним-Борковським. 18 березня воно дійшло до Чигирина, де В. Дунін-Борковський провів переговори з П. Дорошенком, але потім повернув назад. 11 серпня 1676 р. російсько-українське військо знову підійшло до Чигирина. Деморалізований поразками П. Дорошенко 19 вересня після переговорів зрікся булави і капітулював. Перша козацька столиця – Чигирин був зайнятий без бою. Після повернення військ на Лівобережжя, в Чигирині залишилась залога – 1 тисяча московських стрільців і 1 тисяча козаків Чернігівського полку на чолі з В. Дуніним-Борковським.

Падіння Чигирина і розрив союзу П. Дорошенка з Османською імперією спричинили російсько-турецьку війну за Україну, оголошену Стамбулом Москві восени 1676 р. Відтак було вжито енергійних заходів щодо підготовки до оборони Чигирина. Частина необхідних припасів і човни для боротьби на Дніпрі сплавливали Десною з Брянська. Гарнізон Чигирина було збільшено до 12,5 тисяч вояків [277, с. 259].

Наприкінці липня 1677 р. до Чигирина підійшло турецько-татарське військо, чисельність якого становила близько 90 тисяч вояків. 30 липня воно провело розвідку боєм, а 4 серпня облаштувало табір і розпочало облогу міста. Дізнавшись про це, 1 серпня 1677 р. гетьман І. Самойлович з військом, до складу якого входили і козаки Чернігівського полку, виступив з Батурина на Ромни, а звідти на Чигирин. Війська І. Самойловича і

Г. Ромодановського наступали в напрямку Бужинської переправи за 10 верст від Чигирин. Саме тут 25–26 серпня 1677 р. відбулись жорстокі бої, що стали вирішальними у ході військової кампанії 1677 р. В ніч на 27 серпня козацько-московське військо розпочало переправу через Дніпро для допомоги Чигирину і закріпилося на правому його березі. 28 серпня кіннота чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського здійснила атаку на турецький табір. Зазнавши поразки, 29 серпня 1677 р. турки відступили від Чигирин, який витримав тритижневу облогу. Армія Г. Ромодановського та І. Самойловича розташувалась над Тясмином навпроти Чигирин, а 9 вересня повернулась на Лівобережжя.

Наступного 1678 р. турецький султан почав збирати військо для нового походу. Відтак козаки енергійно відбудовували Чигиринську фортецю, готуючись до ймовірної оборони. Гетьман І. Самойлович оголосив загальну мобілізацію, причому до війська залучались не тільки козаки, а й представники інших верств населення, що було цілком доцільно з огляду на масштаби небезпеки. На початку червня 1678 р. російсько-українське військо вирушило на Лубни, а звідти – на Чигирин [111, арк. 1]. 3 липня воно здійснило перехід через Сулу до Бужинської переправи. 9 липня турецько-татарська армія вже стояла під Чигирином. Облаштуванням табору на правому березі Дніпра займався генеральний осавул Л. Полуботок. Вранці 10 липня на табір напали татари, але були відбиті у запеклому бою. Того ж таки дня турецько-татарська армія здійснила невдалий штурм Чигирин. Цього разу козаки Чернігівського полку перебували у складі війська І. Самойловича. Запеклі бої тривали з перервами протягом 13 – 28 липня 1678 р. 1 серпня відбувся бій за переправу на Тясміні, а 3 серпня – велика битва на Стрільниковій горі. Козацьке військо під командуванням наказного гетьмана чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського знаходилося лівому фланзі російсько-української армії і складалось з 9 полків, у тому числі й Чернігівського

[364, с. 61]. Ще кілька козацьких полків на чолі з І. Самойловичем перебували в резерві. Битва закінчилась перемогою над турками, однак вони продовжували тримати Чигирин в облозі [196, с. 107]. 12 серпня воєвода Г. Ромодановський, виконуючи таємну інструкцію царя, наказав гарнізону залишити Чигирин. У другій половині серпня 1678 р. турецько-татарська армія неодноразово штурмувала добре укріплений російсько-український табір, а потім відступила до Чигирин і, підірвавши залишки укріплень, 23 серпня відійшла до Південного Бугу. 27 серпня 1678 р. козацьке військо було розпущено по домівках.

Чигиринські походи являли собою одну з найбільших і найкривавіших військових кампаній доби Руїни, в якій загинуло понад 3 000 лівобережних козаків, у тому числі 287 козаків Чернігівського полку, ще 110 дістали поранення. Серед загиблих були сиберізький сотник І. Рашевський, седнівський сотник К. Паришковський, киселівські сотники Гирман і К. Бутович, понорницький сотник В. Свириденко [317, с. 127–129; 347, с. 39]. З-поміж поранених згадувались полковий осавул Д. Донець, менські сотник Федір та сотенний хорунжий І. Якимович [317, с. 127–129].

Але Османська імперія не збиралась поступатись Правобережною Україною – зручним плацдармом для подальшого розгортання військових дій як у східному, так і в західному напрямках. Так, у вересні 1678 р. турки разом зі своїм союзником гетьманом Правобережної України Ю. Хмельницьким взяли і спалили Канів. Відтак І. Самойлович, у свою чергу, здійснив восени 1678 – взимку 1679 рр. кілька рейдів на Правобережжя. В очікуванні наступу турків, навесні 1679 р. довелось вживати термінових заходів щодо оборони Києва [196, с. 107]. Сюди, зокрема, рушили і козаки Чернігівського полку. Загалом російсько-українська армія, що розташовувалась під Києвом на обох сторонах Дніпра, мала у своєму складі понад 100 тис. вояків, які, зокрема, були

заяні на розбудові укріплень Києва. Водночас восени 1679 р. було завершено будівництво Ізюмської засічної лінії, що прикривала Слобідську Україну. Дізнавшись про масштаби оборонних приготувань, турки і татари відмовились від походу на Київ. Наступні два роки пройшли у виснажливому прикордонному протистоянні. Так, у листопаді 1679 р. поширилися чутки про підготовку кримським ханом Мурад-Гіреєм великого зимового походу на Лівобережжя, відтак гетьман І. Самойлович тримав військо, у тому числі й Чернігівський полк, у повній бойовій готовності. Турецько-татарській армії так і не вдалося здійснити задуманий похід на Лівобережжя, а локальні напади впродовж 1679 – 1680 рр. були відбиті. 3 січня 1681 р. було підписано мирну угоду між Росією і Туреччиною, що на деякий час розрядило ситуацію у Причорномор'ї [146, с. 241, 274; 271, с. 99; 292, с. 101, 105].

Поступово стратегічну ініціативу у конфлікті перебрало Московське царство, яке приступило до наступальних дій з далекосяжною метою – здобути вихід до Чорного і Азовського морів. Перший етап у реалізації цієї стратегії дістав назву Кримських походів. Гетьман І. Самойлович хоча й досить критично ставився до задуму московських політиків, мусив навесні 1687 р. спорядити для участі у першому Кримському поході 50-тисячне козацьке військо, до якого увійшов і Чернігівський полк [367, с. 71]. Об'єднана 150-тисячна російсько-українська армія під командуванням князя В. Голіцина на початку червня рушила на південь. Втім, невдовзі стало зрозуміло, що похід через безводний, заздалегідь випалений татарами степ, у літню спеку приречений на невдачу. Відтак, 17 червня після військової ради В. Голіцин наказав війську відступати. Головні сили повернули назад до р. Самари, а 40-тисячний загін на чолі з наказним гетьманом чернігівським полковником Г. Самойловичем й окольничим Л. Неплюєвим був відряджений до Запоріжжя “для промислу над городками (турецькими) сухим и водным путем” [271, с. 99; 367, с. 72]. Він

завдав поразки гарнізону турецької фортеці Кизикермен, але це був лише локальний успіх у ході в цілому невдалого походу.

У розпал цього військового протистояння до влади в Україні прийшов гетьман І. Мазепа. 1688 р. минув у прикордонних сутичках з татарами. Козаки здебільшого займались обороною кордонів, але окремий підрозділ у вересні-жовтні того ж таки року зробив вилазку до Очакова. У зв'язку з підготовкою нового походу на Крим у лютому – серпні 1688 р. у гирлі р. Самари за участю козаків Чернігівського полку було споруджено Новобогородицьку фортецю [121, арк. 237 зв.].

У 1689 р. відбувся другий Кримський похід. 17 березня князь В. Голіцин виступив в Україну. Водночас з Батурина до Ромнів вирушив гетьман І. Мазепа, до війська якого на марші приєднався Чернігівський полк на чолі з Я. Лизогубом [337, с. 109]. 20 квітня 1689 р. на р. Самарі російські та українські війська об'єднались, і 150-тисячна армія за кілька днів рушила на Перекоп. Спроби татарських загонів затримати їх просування не дали бажаних результатів, і 20 травня російсько-українська потуга дісталася Перекопу. Втім, з огляду на її стан, В. Голіцин мусив відмовитись від подальшого наступу вглиб Криму, провів переговори з ханом і відступив. Протягом червня – липня 1689 р. в урочищі Сорок Байраків на р. Самарі було споруджено Новосергіївську фортецю, після чого козацьке військо розійшлося по домівках.

Упродовж наступних років напруга на південному кордоні не вщухала. Чернігівський полковник Я. Лизогуб особисто відповідав за оборону ділянки кордону від Києва до Ірклієва. Козацькі підрозділи, періодично змінюючи один одного, несли сторожову службу на Дніпрі. У випадку небезпеки вони мали попереджати військове командування і місцеве населення. На прикордонних територіях збройні сутички фактично не припинялись. Зокрема, 22 січня 1692 р. Білгородська орда напала на

Немирів та Сороку. Проти них виступив І. Мазепа, який став табором у с. Баришівці під Переяславом.

Навесні – влітку 1692 р. чернігівські козаки несли дозорно-сторожову варту по лінії Київ – Бориспіль – Воронків – Ліплява – Золотоноша – Кропивна – Іркліїв – Вереміївка – Жовнин – Чигирин – Діброва – Кременчук – Переволочна – Царичанка – Нехвороща [277, с. 373]. У 1692 – 1693 рр. частина сотень Чернігівського полку брала участь у походах проти кримських татар [166, с. 166, 168]. Восени 1694 р. І. Мазепа направив 20-тисячне козацьке військо на чолі з наказним гетьманом чернігівським полковником Я. Лизогубом на пониззя Дністра проти Білгородської (Буджацької) орди. У жовтні козаки здобули татарське укріплення Ганкушлі понад Дністром, захопили Буджак і повернулися назад [367, с. 91]. Взимку 1694 – 1695 рр. козаки під проводом Я. Лизогуба були дислоковані в районі Переяслава.

Протягом 1695 – 1698 рр. царський уряд організував кілька вдалих походів проти Туреччини та Криму в напрямку на Азов та Очаків, у яких безпосередню участь брало лівобережне козацьке військо і, зокрема, Чернігівський полк.

Навесні 1695 р. розпочалась підготовка до першого Дніпровського походу. У травні російське військо під проводом Б. Шереметьєва і козацькі полки на чолі з І. Мазепою виступили на південь і на початку липня зустрілися на р. Омельничка. Звідти за кілька днів об'єднане російсько-українське військо рушило на Кизикермен. Окремий підрозділ під командуванням чернігівського полковника Я. Лизогуба було відправлено Дніпром до Січі, де він мав об'єднатись із запорожцями. Боям за Кизикермен передували підготовчі роботи, зокрема, були насипані земляні вали, на яких встановили гармати. Надалі протягом п'яти днів тривав практично безперервний артилерійський обстріл фортеці. У цей час Чернігівський та Київський полки разом із запорожцями оточили сусідню з

Кизикерменом Таванську фортецю, що позбавило гарнізони можливості взаємодіяти й відрізало їм шлях до відступу. 30 липня розпочався штурм Кизикермену, і увечорі гарнізон склав зброю [196, с. 107]. Через два дні капітулювала й Таванська фортеця.

Проте татари продовжували напади на українські землі. Так, на початку січня 1696 р. вони загарбали села і хутори понад Оріллю. У відповідь І. Мазепа наказав полковникам негайно виступити для відсічі ворогу. На чолі козацького війська І. Мазепа дійшов до Рашівки, де дізнався про відступ татар за Дніпро та Ворсклу.

Похід на Азов у 1696 р., що розпочався 24 квітня, став однією з найбільших і найуспішніших військових кампаній за участю Чернігівського полку. На чолі козацького корпусу у складі російсько-українського війська перебував наказний гетьман чернігівський полковник Я. Лизогуб. Водночас гетьман І. Мазепа з кількома полками, у тому числі частиною чернігівських козаків, блокував Крим, щоб убезпечити російсько-українські сили від нападу з тилу. Крім чернігівських козаків, під командуванням Я. Лизогуба перебували також Прилуцький, Лубенський, Гадяцький, компанійський і сердюцький полки загальною чисельністю близько 15 тисяч вояків [166, с. 166, 168]. Військо рухалось у напрямку Батурин – Охтирка – Валуйки – Черкаськ – Азов, 17 червня 1696 р. облаштувало табір на лівому березі Дону і одразу ж встановило облогу Азова. Козакам довелось не тільки штурмувати фортецю і відбивати вилазки гарнізону, але й давати відсіч спробам вирожего війська прорвати кільце оточення ззовні [213, с. 262; 293, с. 514].

Слід відзначити, що завдяки своєму таланту і досвіду Я. Лизогуб відіграв виключно важливу роль у взятті Азова. З метою підготовки до штурму фортеці було насипано земляний вал. Протягом 14 – 16 липня з нього тривав обстріл Азова, внаслідок чого вдалося зруйнувати один з бастіонів фортеці. 17 липня, відбивши атаку татарської кінноти зі степу і

вилазку турецького гарнізону з Азова, війська пішли на штурм фортеці. Сучасники подекували, що російські урядовці, які відповідали за постачання продовольства, значну його частину розікрали, відтак у війську почався голод. Так, у “Сказанні про взяття міста Азова та про славу перемогу” зазначалося, що “многие из них голодом тают ... не дождавшись указу, пошли на приступ” [148, с. 297]. Вочевидь, козаки, залучені до земляних робіт, незважаючи на те, що московське командування не планувало наступу, здійснили успішну атаку [371, с. 93]. 19 липня азовський гарнізон капітулював [167, с. 157]. Після взяття фортеці чернігівські козаки брали участь у її відбудові, а 31 липня рушили додому. Попри запеклі бої під Азовом, втрати Чернігівського полку у цьому поході були порівняно незначними – загинуло 26 і було поранено 25 козаків, 4 потрапили в полон [275, с. 179].

Козаки Чернігівського полку й надалі несли сторожову службу на Дніпрі від Кременчука до Києва, брали участь у козацьких роз’їздах для розвідки в степах. Наприкінці травня 1697 р. розпочався другий Дніпровський похід російсько-українського війська з метою оволодіння Очаковом – головною турецькою фортецею в регіоні. Козацьке військо очолив гетьман І. Мазепа, якого супроводжував Я. Лизогуб. На початку липня об’єднана російсько-українська армія форсувала Дніпро поблизу Кодака і рушила правим берегом до порогів. Коли стало відомо, що турецько-татарське військо зайняло Ісламкермен, було прийнято рішення вислати загін у кількості 3 200 козаків під проводом чернігівського полковника Я. Лизогуба Дніпром для допомоги гарнізону Таванської фортеці. 25 липня загін Я. Лизогуба зустрівся із запорозькими козаками на чолі з кошовим отаманом Г. Яковенком поблизу Кизикермена. При їх наближенні татари залишили Ісламкермен й відступили у степ. Наприкінці липня в регіон прибули значні турецько-татарські сили. Чернігівський полк у складі війська І. Мазепи перебував поблизу Таванська. Під вогнем

противника козаки і російські вояки завершили фортифікацію Таванська і Кизикермена. Водночас було суттєво збільшено чисельність їхніх гарнізонів. Відтак, усі спроби турецько-татарського війська захопити ці фортеці виявилися марними. Другий Дніпровський похід закінчився у жовтні 1697 р. Оскільки турки й татари задіяли значні сили, ця військова кампанія з наступальної перетворилась в оборонну. Спільними зусиллями лівобережні козаки й російські вояки захистили Кизикермен і Таванськ.

Навесні – влітку 1698 р. відбувся третій Дніпровський похід. Об'єднане російсько-українське військо, до складу якого входили й козаки Чернігівського полку, рушило через р. Самару та Кінські Води до Перекопу й зупинилося біля Ісламкермена. Було вжито заходів щодо змінення залог у Таванську і Кизикермені й відправлено 10-тисячний загін до Очакова. Втім розвинути наступ не вдалося – уникаючи зіткнення зі значним турецько-татарським військом козацькі полки на початку вересня 1698 р. відійшли на лівий берег Дніпра.

На рубежі XVII – XVIII ст. головним суперником Росії на північному заході була Швеція. Для боротьби з нею Петро I створив коаліцію, до якої увійшли Данія та польський король і курфюрст саксонський Август II. Союзники розпочали війну зі Швецією навесні 1700 р. Датський король увійшов у Голштинію, а Август II – у Ліфляндію, де розпочав облогу Риги. У травні 1700 р. Карл XII висадився в Данії, з боєм підійшов до Копенгагена, і 8 серпня датський король Фрідріх IV змушений був підписати договір, за яким Данія відмовлялась від союзу з Росією та польським королем і визнавала незалежність Голштинії. 9 серпня, ще не знаючи про поразку Данії, Петро I оголосив війну Швеції. За цих обставин 19 листопада російське військо зазнало нищівної поразки під Нарвою, і Карл XII спрямував головні сили проти Августа II [367, с. 238].

За наказом Петра I військо, у складі якого був і Чернігівський полк на чолі з полковником Ю. Лизогубом, виступило на північ, але не встигло

дістатися Нарви [367, с. 239]. Отаборившись поблизу Псковського Печерського монастиря, 1 500 козаків Чернігівського полку на чолі з наказним полковником Я. Лизогубом вирушили до Гдова на Чудському озері для охорони кордону. Так, за свідченнями Лизогубівського літопису, Б. Шереметьєв “Чечеля и Хведька, полковников охочих, и Якова Лизогуба, за полковника Черниговского правящего, с полторю тысячею полку чернеговского козаков выборных до вдова-городка, лежащего над Чудским озером ... выправил для обережения границ российских” [165, с. 43]. Козаки відбили напад на Гдов шведів і спустошили прикордонні шведські поселення. Залишивши частину вояків у таборі, козацьке військо взимку 1701 р. повернулось в Україну.

Активні бойові дії у регіоні відновились наприкінці літа 1701 р. На шведському кордоні було сконцентровано значні сили росіян, розділені на три загони: М. Шереметьєва, який мав рухатися на Ряпін, полковника С. Августова, який спрямовував удар на мис Кезеріц, та Я. Корсакова, який оперував у напрямку містечка Рауге. 4 вересня загін М. Шереметьєва підійшов до Ряпіна й почав форсувати річку Воо, яка розділяла суперників, удаючи, ніби тут переправляються головні сили. Водночас козаки потайки перейшли річку нижче за течією і вдарили шведам у тил. Успішно діяв і загін С. Августова – підпорядковані йому козаки й сердюки розбили шведів біля Новокозерицької мизи. Але через поразку загону Я. Корсакова й невизначеність планів командування розвинути успіх не вдалося: 7 вересня Б. Шереметьєв відвів головні сили до Пскова. Серйозну проблему становило забезпечення козацьких полків фуражем і продовольством. Щоб зберегти хоча б частину кінноти боєздатною, полки було роззосереджено на терені Псковщини й Новгородщини, що робило їх вразливими. Загалом російське командування неохоче переймалося потребами козацького війська: у той час, коли російські війська перебували на зимових квартирах, козаки несли розвідувальну й охоронно-

попереджувальну службу [293, с. 524]. Після нетривалого відпочинку 23 грудня 1701 р. загін Б. Шереметьєва виступив із Пскова, завдав поразки шведам і увійшов до Ерествере. Тут загін розділився на три частини: перша рушила на Дерпт, друга на Ах'ю, а третя, що складалась з козацької кінноти, – на Марієнбург. Козаки і компанійці після виконання бойового завдання 3 січня 1702 р. приєдналися до загону Б. Шереметьєва, який невдовзі повернувся до Пскова. Незважаючи на здобуті перемоги, розгромити головні сили шведів у Ліфляндії не вдалося. У 1702 р. козаки Чернігівського полку на чолі з Ю. Лизогубом “генерала шведского Кренигорта збили на речке Ижоре и до Канцов, городка, над Неву прогнали” [165, с. 23]. Влітку 1702 р. Б. Шереметьєв розпочав наступ на Інгрію. 11 жовтня 1702 р. російсько-українське військо здобуло шведську фортецю Нотебург, згодом перейменовану у Шліссельбург, а 1 травня 1703 р. – невеличку фортецю Нієншанц у гирлі Неву, де 16 травня 1703 р. було закладено Петропавлівську фортецю, що стала осердям нової російської столиці Санкт-Петербурга. У боях під Нотебургом і Нієншанцом брав участь і Чернігівський полк на чолі з полковником Ю. Лизогубом, який після повернення до Чернігова невдовзі помер [371, с. 95]. У 1704 р. було зайнято Дерпт, а дещо пізніше – Нарву. Таким чином, Інгрія і вихід до узбережжя Балтійського моря перейшли до Росії.

На початку 1704 р. Петро I направив на допомогу польському королю Августу 12-тисячне російське і 5-тисячне українське військо, а у квітні 1704 р. з головними силами на Правобережжя вирушив І. Мазепа [367, с. 242]. У липні 1704 р. козацьке військо взяло Білу Церкву, дійшло до Бердичева і Тернополя. На початку 1705 р. 40-тисячний корпус І. Мазепи досягнув Зборова і рушив на Львів, Магерів, Потилич, Раву Руську, Угнів, Томашів, Замостя. Звідти гетьман вирушив у рейд проти польських союзників Карла XII загін чернігівських і гадяцьких козаків та компанійський полк. У листопаді того ж таки року І. Мазепа доручив

новому чернігівському полковнику П. Полуботку виконання обов'язків наказного гетьмана і командування козацьким військом, яке залишилось на зимівлю у Белзькому воєводстві [301, с. 12].

У грудні 1705 р. Карл XII виступив у напрямі Гродна і блокував армію союзників. Петро І намагався зміцнити західні кордони і надати допомогу оточеним. У Мінську було зосереджено 15-тисячний корпус російського війська, а гетьман І. Мазепа одержав наказ приєднати до нього ще 15 тисяч козаків, які мали постійними набігами сковувати лівий фланг шведів і налагодити зв'язок з гродненським табором. Козацькі залоги розміщувалися у Мінську, Слуцьку, Несвіжі й Ляховичах. Значні втрати під час попередніх кампаній а також незадовільне постачання та доукомплектація послабили козацьке військо, що призвело до ряду його поразок в Білорусі, зокрема біля міста Кльоцька 19 квітня 1706 р.

У 1708 р. Карл XII розпочав похід проти Росії. Шведи під Головчином розбили російський загін і на початку серпня форсували Дніпро в районі Могилева. Петро І відступив на схід, але нестача припасів та напади росіян на окремі загони ускладнювали просування шведів вглиб Білорусі. Карл XII чекав на прихід з Ліфляндії загону Левенгаупта зі свіжим військом, артилерією, боєприпасами та продовольством. Скориставшись тим, що правий фланг шведів під командуванням генерала Рооса відокремився від головних сил, військо князя М. Голіцина завдало йому поразки 30 серпня біля с. Доброго. За цих обставин 21 вересня 1708 р. шведське військо увійшло на територію України. Петро І, довідавшись про це, відправив наперейми кавалерійський загін генерала Інфлянта, до складу якого входили й українські козаки. Він мав убезпечити північноукраїнські фортеці й знищити запаси продовольства на шляху просування шведської армії. Наприкінці вересня 1708 р. російське військо розгромило загін Левенгаупта під Лісною. Шведи втратили половину війська, артилерію і обоз, що суттєво погіршило становище Карла XII,

який, щоправда, сподівався на підтримку з боку І. Мазепи. Втім, козацьке військо натовді було розпорошене, причому Чернігівський, Ніжинський, Стародубський та Переяславський полки у серпні – вересні 1708 р. за наказом царя були відправлені до Білорусі й фактично перебували в розпорядженні російського військового командування [367, с. 279].

24 жовтня 1708 р. І. Мазепа залишив Батурин і невдовзі у супроводі генеральної старшини й кількох полковників з невеликим військом приєднався до Карла XII. П. Полуботок, на відміну від більшості полковників, не пішов за гетьманом [301, с. 12–13] і натомість у листопаді 1708 р. взяв участь у Глухівській раді, скликаній на вимогу Петра І, на якій гетьманом Лівобережної України було обрано І. Скоропадського.

Вирішальний бій кампанії та Північної війни загалом відбувся наприкінці червня 1709 р. під Полтавою. Козацькі полки на чолі з І. Скоропадським надавали допомогу гарнізону Полтави, що перебував у облозі й чинив опір шведам [274, с. 57]. 26 червня козацьке військо, до складу якого увійшов і Чернігівський полк, за наказом Петра І розташувалося в районі сіл Будище і Решетилівка і наступного дня взяло участь у Полтавській битві [305, с. 40–43].

Під час російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр. Чернігівський полк на чолі з П. Полуботком забезпечував охорону кордону вздовж Дніпра. Зокрема, у 1713 р. чернігівські козаки були залучені до “земляних робіт” під Києвом – вони насипали вал від “Московського городу” повз Либідь до Подолу [196, с. 108; 292, с. 113–114, 118, 368, 394].

У 1721 р. І. Скоропадський доручив П. Полуботку очолити 10-тисячне козацьке військо, яке було направлене для риття каналу поблизу Ладозького озера. У 1722 р. козацькі полки знову вирушили до Ладозького озера, а також на Волгу до Царицина. 22 червня 1722 р. було видано універсал чернігівського полкового судді та наказного полковника Василя Томари про призначення менського сотника Івана Ігнатовича

старшим над 600 козаками Сосницької, Киселівської, Понорницької, Волинської та Менської сотень, які вирушили на “каналні роботи” до Ладogi [192, с. 609-610]. Під час цих походів від виснажливої роботи та хвороб загинула третина чернігівських козаків [271, с. 165].

У 1721 р. російський цар Петро I почав війну з Персією. На фронт під Дербент було вислано 10 тисяч козаків на чолі з миргородським полковником Данилом Апостолом, а наступного 1722 р. під Сулак – ще 10 тисяч козаків під керівництвом лубенського полковника Андрія Марковича. У наступні роки ця практика стала звичайним явищем – у 1725 р. у Гилянський похід вирушили 2 тисячі козаків. Загалом у 1725 р. під Дербентом перебували 6 800 козаків, з яких 5 200 загинули [271, с. 166]. Серед них були і козаки Чернігівського полку [301, с. 29]. У 1723 – 1724 рр. сосницький сотник і наказний полковник Чернігівського полку Павло Омелянович керував козаками під час цих вправ [121, арк. 237].

Протягом 1731 – 1733 рр. козаки й посполиті Чернігівського полку були задіяні на будівництві Української оборонної лінії [200, с. 159]. Російське командування вимагало зазначати у відомостях особового складу, хто з козаків володіє ремісничим фахом. Зокрема, з Волинської сотні Чернігівського полку було споряджено 20 посполитих і 4 козацькі підсусідки, а у супроводжувальній відомості було зазначено, що серед них є два теслі, коваль та швець [200, с. 161]. У 1736 р. Чернігівський полк відправив на Українську лінію 1 418 козаків і 1 407 посполитих, а у 1738 р. – 610 козаків [65, арк. 2; 200, с. 162]. Серед споряджених у 1736 р. були 184 ремісники: 28 – з Волинської сотні, 9 – з Чернігівської полкової, 11 – з Білоуської, 14 – з Седнівської, 11 – з Городницької, 30 – з Ройської, 75 – з Любецької, 3 – з Березинської, 2 – з Менської і 1 – з Вибельської. Цікаві подробиці про участь чернігівців у будівництві містить, зокрема, “Дело по универсалу гетмана Данила Апостола о наряде из полка Черниговского

казаков” [64, арк. 1–31]. У цьому документі також наведено відомості про те, що у 1732 р. 267 козаків Чернігівського полку свавільно припинили роботу й “бежали на Сеч” [64, арк. 22].

У 1733 р. розгорнулася боротьба за польську корону, в якій Російська імперія підтримувала саксонського князя Августа III. Для участі у бойових діях було сформовано 5-тисячний козацький корпус на чолі з генеральним обозним Яковом Лизогубом. До складу Переяславської “брегади” цього корпусу були залучені й козаки Чернігівського полку, зокрема сотники синявський Андрій Полянський, вибельський Микола Тризна, седнівський Іван Римша, а також наказні сотники Микола Чумак, Яків Межний, Іван Лісовий, Павло Зінченко і Григорій Нагурний [402, с. 139, 141]. У 1734 – 1735 рр. 2 тисячі чернігівських козаків брали участь в поході до Польщі. Зокрема, згідно “Указов Генеральной Войсковой канцелярии о выступлении в поход казаков Малороссийских полков: Киевского, Нежинского, Пирятинского, Черниговского и Стародубского” у лютому 1734 р. відбулась “висилка” до Польщі козаків Любецької, Ройської, Городнянської та Білоуської сотень Чернігівського полку [129, арк. 3–4]. Загалом у січні-квітні 1735 р. до Польщі було відряджено 2 270 козаків Чернігівського полку [390, с. 20].

У 1735 р. спалахнула чергова війна Росії з Туреччиною. Слід зазначити, що у цей час козацькою державою керувало так зване “Правління гетьманського уряду”, яке не рахувалося з втратами козацького війська і завдало значної шкоди демографічному і економічному потенціалу Лівобережної України. Восени 1735 р. російське командування мобілізувало козацькі полки до участі в поході до Кримського ханства. Вони увійшли до складу армії під командуванням київського генерал-губернатора та начальника Української оборонної лінії генерал-лейтенанта М. Леонтьєва. 1 жовтня 1735 р. армія виступила від р. Оріль і невдовзі наблизились до Перекопа. Але несподівані сильні морози, нестача фуражу

для коней завадили подальшому просуванню. 16 жовтня 1735 р. біля урочища Гірки Води М. Леонт'єв зібрав військову раду, на якій було вирішено повертатись в Україну [424, с. 26]. У “Відомості про участь полкової козацької старшини у військових походах 1735 р.” фігурують, зокрема, “полковой черниговский писарь Григорий Максимович” та “судья полковой черниговский Мокриевич” [85, арк. 6 зв., 8].

Наприкінці 1735 р. російський уряд розпочав підготовку до широкомасштабних дій у Приазов'ї. Передбачалось нанесення ударів на Азов, який знову опинився в руках турків, Крим і Очаків. Лівобережні козацькі полки, у тому числі й Чернігівський, увійшли до складу Дніпровської армії. У “Відомості Чернігівського і Гадяцького полків про кількість старшини і рядових козаків в полках” від 14 червня 1736 р. зазначено, що у похід виступили чернігівський наказний полковник, полкові осавул та хорунжий, 7 сотників, 4 значкові товариші, 6 сотенних хорунжих, 7 сотенних осавулів та 1 379 козаків [81, арк. 6]. 17 травня 1736 р. російська армія підійшла до Перекопу. Козацькі полки за наказом фельдмаршала Б. Мініха мали залишатися у резерві. 20 травня вони відігнали татарську кінноту від Перекопу, а 22 травня росіяни захопили фортецю Ор-Капи, у якій було розміщено козацький гарнізон. 25 травня російська армія рушила вглиб Кримського півострова, але через спеку, брак продовольства й води просуvalася дуже повільно. Татари підпалили степ і постійно непокоїли локальними нападами. 16 червня 1736 р. армія Б. Мініха підійшла до Бахчисараю. Турецько-татарські війська були відкинуті, а кримський хан відійшов у гори. Проте, зруйнувавши Бахчисарай та Султансарай і втративши від хвороб третину вояків, російська армія повернула назад. У серпні 1736 р. лівобережні козаки розійшлися по домівках. Загалом у Кримський похід 1736 р. Чернігівський полк виставив 1393 козаків. Ще 100 козаків були направлені до Царичанки (місця зосередження козацьких військ) для заміни хворих та небоєздатних.

У поході 1736 р. брали, зокрема, участь чернігівські полкові обозний П. Сандурський, осавули М. Мокрієвич і С. Славатинський, хорунжий І. Товстоліс [390, с. 21, 23].

У січні – лютому 1737 р. татари здійснили набіги на Лівобережжя – Українська оборонна лінія не становила для них серйозної перешкоди. Для продовження боротьби з турецько-татарськими військами було сформовано дві армії. До складу однієї з них під командуванням фельдмаршала П. Лассі входили 9 000 лівобережних козаків, у тому числі Чернігівського полку. Це засвідчує, зокрема, “Указ Генеральной войсковой канцелярии о посылке сотника Якова Бакуринского с его козаками в г. Переяслав” від 8 березня 1737 р., в якому йдеться про терміновий виступ у похід ройського сотника Я. Бакуринського з козаками [130, арк. 1]. До армії Б. Мініха, що мала рухатись у напрямі Очакова, було включено 1 414 козаків Чернігівського полку [390, с. 23].

30 червня 1737 р. російська армія підійшла до Очакова, і 2 липня фортецю було взято штурмом. Успішно тривали бойові дії на морі: у 1736 р. було проведено Кінбурнську, а у 1737 р. – Очаківську кампанії, під час яких козаки на човнах контролювали водний простір навколо фортець [429, с. 10]. З-під Очакова армія рушила на Бендери, але татари підпалили степ, і, залишившись без фуражу, Б. Мініх повернув в Україну. Взимку 1737 – 1738 рр. лівобережні козацькі полки, в тому числі й Чернігівський, знаходились в Усть-Самарську під орудою Б. Мініха для несення розвідувальної служби [424, с. 37]. Наприкінці квітня 1738 р. Чернігівський полк направив понад 900 козаків до Ізюма. Туди ж прибули чернігівські полкові обозний П. Сандурський та осавул М. Мокрієвич [390, с. 26]. Загалом у 1738 р. у російській армії було задіяно 1 627 козаків Чернігівського полку. З них понад 900 входило до складу армії Б. Мініха, 159 знаходилось у фортеці Азов і 609 – на Українській лінії. Слід відзначити, що того ж таки року Чернігівський полк мав ще додатково

вислати 110 вояків, причому у зв'язку з цим Генеральна військова канцелярія навіть дозволила у випадку відсутності такої кількості козаків спорядити у похід посполитих [66, арк. 4]. Згідно “Справи про відправку козаків з усіх полків для охорони кордонів” у складі загону, що вирушив 14 листопада 1738 р., були й козаки Чернігівського полку [82, арк. 2–4 зв.]. “Справа про спорядження козаків з усіх полків для охорони кордонів” від 10–15 грудня 1738 р. містить повний перелік чернігівської полкової старшини, що мала відправитись у похід. Зокрема, у “Ведомости Черниговского полку кто именно со старшины полковой и сотников, бунчуковых и войсковых товарищей состоит к походу в готовности” згадано полкового суддю Івана Мокрієвича, писаря Григорія Максимовича, хорунжого Івана Товстоліса, сотників слабинського Стефана Михайловича, вибельського Миколу Тризну, ройського Миколу Бакуринського, седнівського Івана Римшу, березнянського Андрія Лисенка, стольненського Івана Бобиря, менського Івана Сахновського, синявського Андрія Полянського, 7 наказних сотників та 8 бунчукових товаришів [83, арк. 136–136 зв.]. У 1739 р. Чернігівський полк виставив 1 738 козаків – 800 до армії Б. Мініха і 938 для охорони кордонів. Загалом час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. було задіяно 12 179 козаків Чернігівського полку [393, с. 37]. Слід зазначити, що у XVIII ст. набула поширення практика відправляти у походи замість виборних козаків їхніх родичів або наймитів. Так, згідно відомості Чернігівської полкової канцелярії “О казаках выборных, кои вместо себя братьев, свойственников, наймитов и детей отправили ... з сотенных ведомостей сочинённой августа 26 дня 1737 года” 18 виборних козаків полку замість себе у військовий похід відправили інших осіб [200, с. 32, 50–51]. У 1739 р. армія П. Лассі здійснила похід у Крим, а армія Б. Мініха – на Хотин. У цих кампаніях брали участь і козаки Чернігівського полку. Зокрема ройський сотник Яків Бакуринський та його син, у майбутньому також ройський сотник Леонтій

Бакуринський були серед учасників Очаківського походу 1738 р. [347, с. 39].

Лівобережні козаки взагалі та чернігівські зокрема, брали участь і у наступальних, і в оборонних боях. Проте найкраще вони проявили себе у тих видах бойової активності, для яких придатні нерегулярні частини легкої кавалерії – розвідці, рейдах тилами противника, нанесенні відволікаючих ударів, демонстрації [389, с. 11]. Під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. на терені Чернігівського полку “на зимових квартирах” перебували російські регулярні війська. Зокрема, згідно з “Відомістю про розміщення на зимових квартирах в Чернігівському полку генералітету та армійських полків” від 16 жовтня 1738 р. на “вінтер-квартири” мали прибути генерал-лейтенант Карл фон Бірон – у Чернігів, генерал-майор Магнус фон Бірон – у Сосницю, штаб піхотного полку – у Березне, штаби драгунських полків – у Любеч, Мену та Понорницю [84, арк. 3–4].

У квітні 1751 р. 345 виборних козаків Чернігівського полку було “командировано” на Українську оборонну лінію (див. додаток ААУ) [69, арк. 3]. У другій половині XVIII ст. набуло поширення залучення посполитих до військових виправ. Зокрема, 16 червня 1757 р. з Чернігівського полку з цією метою було мобілізовано 79 посполитих (див. додаток ААФ) [71, арк. 73–76 зв.]. 17 серпня того ж таки року на терені полку для участі у військовому поході було набрано ще 16 посполитих (див. додаток ААХ) [71, арк. 275–276]. Наступний масовий набір посполитих до війська відбувся 29 листопада 1757 р. (див. додаток ААЦ) [71, арк. 452–454]. 24 квітня до війська було набрано 3 посполитих з Вибельської сотні, 15 травня – 2 посполитих з Столинської і 3 – з Городницької сотень, 20 червня – 12 посполитих з Ройської сотні, 22 червня – 137 посполитих з Любецької сотні, 14 серпня – 8 посполитих з Менської сотні, 15 вересня – 6 посполитих з Березинської сотні, 23 вересня

– 80 посполитих з Менської сотні, 28 вересня – 5 посполитих з Білоуської сотні, 10 жовтня – 164 посполитих з Понорницької сотні, 14 листопада – 4 посполитих з Слабинської сотні, 19 грудня – 31 посполитого з Киселівської сотні [71, арк. 315–315 зв., 351–354 зв., 378 зв.–381, 384–384 зв., 387–387 зв., 389, 391–391 зв., 396–400 зв., 435, 512–513, 522–531 зв.].

Козаки Чернігівського полку, як й інших полків Гетьманщини, були залучені російським військовим командуванням до участі у Семилітній війні 1756 – 1763 рр. На початку квітня 1756 р. було прийнято рішення розташувати частину російського війська в районі Чернігова, Стародуба, Брянська і Смоленська й підготувати до військових дій проти Прусії “5 000 украинских казаков” [409, 309]. Під час війни козацьке військо у складі армії генерал-фельдмаршала С. Апраксіна брало участь у Гросс-Егерсдорфській битві 30 серпня 1757 р., а також під час військових операцій у Померанії, під Бранденбургом у 1758 р., у штурмі Берліна в 1760 р.

Наступна війна з Туреччиною 1768 – 1774 рр. виявилась для Російської імперії набагато успішнішою, ніж попередні. У цей час уся повнота влади на території Гетьманщини перейшла до Малоросійської колегії на чолі з президентом, генерал-губернатором П. Румянцевим. Під час війни у складі російської армії успішно діяли козацькі полки Лівобережної України, у тому числі й Чернігівський на чолі з полковником П. Милорадовичем. Значною мірою успіхи російської армії були пов’язані з діяльністю П. Румянцева, який у 1769 р. керував Другою армією, а потім змінив В. Голіцина на посаді керівника Першої армії. Під його проводом було здобуто переконливі перемоги в урочищі Ряба Могила 17 червня 1770 р. та біля р. Ларга 7 липня того ж таки року [239, с. 12]. Головні сили турецької армії були розбиті 21 липня 1770 р. біля озера Кагул, після чого П. Румянцев повів частину війська до Дунаю, а загін князя М. Репніна

вирушив до Ізмаїла. Після запеклих боїв гарнізон Ізмаїла склав зброю. 5 серпня 1770 р. М. Репнін, залишивши в Ізмаїлі частину війська, вирушив на Кілію, гарнізон якої капітулював 21 серпня [239, с. 22]. Після взяття Кілії М. Репнін виділив підрозділ на чолі з бригадиром Й. Ігельстромом для оволодіння Очаковом. 16 вересня загін дістався Акермана. Після тривалої осади 27 вересня 1770 р. гарнізон Акермана капітулював.

Друга російська армія під командуванням генерал-аншефа графа П. Паніна 15 вересня 1770 р. здобула Бендери, а потім під командуванням генерал-аншефа князя В. Долгорукого за участю лівобережних козацьких полків, зокрема Чернігівського, оволоділа Кримом. У 1772 р. та після перемир'я у 1773 – 1774 рр. армія П. Румянцева успішно діяла за Дунаєм. Відомо про участь у кримському поході 1774 р. козаків ройської сотні Чернігівського полку [347, с. 39].

Незважаючи на те, що взяти Очаків так і не вдалося, протягом 1768 – 1774 рр. територія між Прутом і Дунаєм була завойована російською армією. Крім того, до Росії знову відійшла фортеця Азов, а Кримське ханство здобуло незалежність.

Таким чином, Чернігівський полк протягом другої половини XVII – XVIII ст. повсякчас брав активну участь у військових діях та будівництві об'єктів стратегічного значення. Однією з найуспішніших військових кампаній за участю Чернігівського козацького полку став похід на Азов у 1696 р. на чолі з наказним гетьманом, чернігівським полковником Я. Лизогубом. У мирний час чернігівські козаки несли прикордонну службу понад Дніпром, по якому до кінця XVIII ст. проходив кордон між Російською імперією та Річчю Посполитою.

ВИСНОВКИ

Вивчення наукової літератури дає підстави стверджувати, що розглянута в дисертації проблема досі не була об'єктом спеціального дослідження. Водночас задіяна джерельна база, що складається з кількох документальних комплексів, є достатньо репрезентативною для вирішення поставлених завдань.

З'ясовано, що адміністративно-територіальний устрій Чернігівського полку, створеного під час Української національної революції середини XVII ст., зазнавав неодноразових змін і остаточно стабілізувався за гетьмана І. Самойловича. Відтоді й до початку 80-х рр. XVIII ст. він складався з 16 сотень: Березинської, Білоуської, Вибельської, Волинської, Городнянської, Киселівської, Любецької, Менської, Понорницької, Ройської, Седнівської, Синявської, Слабинської, Сосницької, Стольненської та Чернігівської полкової. Після остаточної інкорпорації Лівобережної України до складу Російської імперії, територія Чернігівського полку була включена до Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв.

Встановлено, що на терені Чернігівського полку проживали козаки, міщани, селяни, підсусідки та інші категорії населення. Після розподілу у 1735 р. козаків на виборних та підпомічників переважну більшість козацького населення полку становили саме козаки-підпомічники. Основну частину населення Чернігівського полку становили селяни-посполиті, серед яких поступово зростала питома вага підданих.

З'ясовано, що Чернігівський полк був значним економічним осередком Української козацької держави. Особливо помітними були успіхи у розвитку ремесла та промислового виробництва, що знайшло відображення у створенні ремісничих цехів та поширенні початкових форм мануфактури – рудень, гут, поташних буд, селітряних варниць. Значного

рівня розвитку на терені Чернігівського полку досягла внутрішня і зовнішня торгівля.

Встановлено, що Чернігівський полк як складова частина Української козацької держави мав систему управління, ідентичну іншим полкам Гетьманщини. Полкова і сотенна адміністрація мала широкі повноваження і здійснювала вплив практично на всі сфери життя регіону.

Простежено, що незважаючи на намагання гетьманського уряду застерегти інтереси міщанських громад, між міським патриціатом і місцевою козацькою адміністрацією повсякчас виникали конфлікти, які досягли апогею в середині XVIII ст. Встановлено також, що взаємини між полковою адміністрацією і російськими воєводами, а згодом комендантами були досить напруженими, оскільки їхня діяльність мала на меті обмеження політичної автономії Гетьманщини.

Доведено, що Чернігівський полк брав активну участь у військових діях та будівництві об'єктів стратегічного призначення. Особливо слід відзначити активну участь козаків Чернігівського полку у війнах Росії з Туреччиною та Кримом в останній третині XVII – XVIII ст. Перманентні військові конфлікти й тривалі походи негативно позначились на економічному та демографічному потенціалі регіону, призвели до поглиблення майнової диференціації козацтва. Крім того, чернігівські козаки повсякчас несли прикордонну службу понад Дніпром, по якому аж до кінця XVIII ст. проходив кордон між Російською імперією та Річчю Посполитою.

Таким чином, Чернігівський полк як типова адміністративно-територіальна та військова одиниця Української козацької держави протягом другої половини XVII – XVIII ст. пройшов усі етапи її історичного шляху. Глибоко закорінена в регіоні державотворча тенденція витримала випробування часом і зумовила активну участь місцевого населення у Визвольних змаганнях початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДЖЕРЕЛА

1.1. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

1.1.1. Центральний державний історичний архів України у

м. Києві

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія

Он. 3

1. Спр. 1330. Реєстр сотенної старшини і козаків Понорницької сотні із зазначенням їх участі у походах, 1724 р., 8 арк.
2. Спр. 1331. Реєстр сотенної старшини і козаків Волинської сотні, 1724 р., 21 арк.
3. Спр. 5619. Відомість про кількість підданих (грунтових, малогрунтових, нищетних, підсусідків) в містах і селах Чернігівського полку та розміри збору провіанту для російського війська, 6 вересня 1736 р., 17 арк.
4. Спр. 11461. “Расположения” по збору консистентського податку з населення України у 1752 – 1753 рр., 884 арк.
5. Спр. 15193. Про напад гайдамаків на хутір удови бунчукового товариша Тетяни Топольницької під с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку та про оголошення їх розшуку у всіх полках Лівобережної України, 1 лютого 1758 р., 12 арк.
6. Спр. 19322. Ревізія Чернігівського полку, вересень 1739 р., 456 арк.
7. Спр. 19326. Ревізія Чернігівського полку, грудень 1740 р., 557 арк.

8. Спр. 19328. Табель переписная Черниговского полка сотен о козаках, бобровниках и их подсосудках из ревизии 1748 г., 697 арк.
9. Спр. 19331. Ревізія Чернігівського полку, вересень – грудень 1740 р., 562 арк.
10. Спр. 19336. Ревизия козаков, подпомощников и посполитых Черниговского полка, 1741 р., 492 арк.
11. Спр. 19337. Ревізія Чернігівського полку, 1741 р., 509 арк.
12. Спр. 19342. Ревізія Чернігівського полку, березень 1743 р., 628 арк.
13. Спр. 19356. Ревізія Чернігівського полку, березень – жовтень 1755 р., 673 арк.
14. Спр. 19357. Ревізія Чернігівського полку, листопад – грудень 1750 р., 694 арк.
15. Спр. 19364. Ревізія Чернігівського полку, 1732 р., 433 арк.
16. Спр. 19372. Ревізія Чернігівського полку, травень 1737 р., 116 арк.
17. Спр. 19377. Ревізія Чернігівського полку, серпень – вересень 1738 р., 525 арк.
18. Спр. 19403. Ревізія козаких підсусідків та посполитих Чернігівського полку, жовтень – грудень 1729 р., 248 арк.

Ф. 53. І Малороссийская коллегия

Он. 1

19. Спр. 3. Переписка с полковником Полуботком о назначении от полков сборщиков денежных налогов, о жалобе глуховских мещан на отягощение налогами и постоями и об освобождении их от обязанности выделять сборщиков налогов, 1722 р., 14 арк.
20. Спр. 7. Ведомости полков о сборе хлебных и медовых налогов за сентябрь-декабрь 1722 г., 230 арк.

21. Спр. 14. Ведомости полков о сборе винных налогов за 1722 г., 134 арк.

22. Спр. 15. О присылке Генеральной войсковой канцелярией сообщений в Малороссийскую коллегия о денежных и хлебных сборах в полковых канцеляриях за 1722 г., 2 арк.

23. Спр. 26. Ведомости поступления денежных налогов от сотенных сборщиков налогов за 1723 г., 19 арк.

Ф. 54. Друга Малоросійська колегія

Он. 2

24. Спр. 213. Ведомость о количестве мужского населения и дворов в коронных и ранговых имениях украинских полков по ревизии 1764 г., 29 октября 1779 г., 32 арк.

Он. 3

25. Спр. 408. Доношение сотника Шафонского об определении его на прежнюю должность сосницкого сотника, 25 ноября 1765 г., 1 арк.

26. Спр. 3972. По указу Правительствующего Сената и по предложению П. А. Румянцева-Задунайского об отсылке в Сенат с последней 1764 г. ревизии о числе душ ведомости, 18 июля 1769 г., 19 арк.

27. Спр. 6891. По предложению графа П. А. Румянцева о учинении выправки с ревизиею 1764 г., сколько в какой сотне записано сел и деревень, а в оных выборных и подпомощников козаков, 46 арк.

28. Спр. 12066. Формулярные списки разных чиновников, 1780 – 1781 гг., 60 арк.

29. Спр. 14139. Перепись населения по ревизии 1764 г. по полкам Левобережной Украины, 55 арк.

**Ф. 57. Рум'янцевський Генеральний опис Малоросії 1765 –
1769 рр.**

Он. 1

30. Спр. 1. Полка Черниговского сотня Черниговская, 1765 – 1769 р., 1062 арк.
31. Спр. 2. Полка Черниговского сотня Белоуская, 1765 – 1769 гг., 732 арк.
32. Спр. 3. Полка Черниговского сотня Белоуская, 1765 – 1769 гг., 925 арк.
33. Спр. 4. Полка Черниговского сотня Вибелская, 1765 – 1769 гг., 1182 арк.
34. Спр. 5. Полка Черниговского сотня Слабинская, 765 – 1769 гг., 927 арк.
35. Спр. 6. Полка Черниговского сотня Любецкая, 1765 – 1769 гг., 1328 арк.
36. Спр. 9. Полка Черниговского сотня Ройская, 1765 – 1769 гг., 1010 арк.
37. Спр. 12. Полка Черниговского сотня Городницкая, 1765 – 1769 гг., 880 арк.
38. Спр. 15. Полка Черниговского сотня Седневская, 1765 – 1769 гг., 806 арк.
39. Спр. 19. Полка Черниговского сотня Березинская, 1765 – 1769 гг., 895 арк.
40. Спр. 21. Полка Черниговского сотня Столинская, 1765 – 1769 гг., 762 арк.
41. Спр. 22. Полка Черниговского сотня Менская, 1765 – 1769 гг., 700 арк.
42. Спр. 24. Полка Черниговского сотня Синявская, 1765 – 1769 гг., 1004 арк.

43. Спр. 25. Полка Черниговського сотня Киселевська, 1765 – 1769 гг., 1064 арк.

44. Спр. 26. Полка Черниговського сотня Сосницька, 1765 – 1769 гг., 1062 арк.

45. Спр. 28. Полка Черниговського сотня Волинська, 1765 – 1769 гг., 571 арк.

46. Спр. 147. Полка Стародубського сотня Новгородська, 1765 – 1769 гг., 1565 арк.

Ф. 64. Сотенні канцелярії Лівобережної України

Он. 1

47. Спр. 1115. Купча на частину двору в м. Березна і частину млина на р. Березна, дана жителем містечка Зенченком Іллею сотнику Речицькому Онікію, 10 червня 1704 р., 1 арк.

48. Спр. 1119. Книга запису купчих, уступочних, актів передач спадщини та інших документів козаків і старшини сотні за 1748 – 1757 рр., 116 арк.

49. Спр. 1121. Книга запису купчих, уступочних, актів передачі спадщини та інших документів козаків, старшини за 1708 – 1765 рр., 235 арк.

50. Спр. 1176. Акт про розділ маєтку в с. Кусеї між братами військовим товаришем Олексієм і військовим канцеляристом Іваном Стаховичевим, 12 червня 1760 р., 4 арк.

51. Спр. 1178. Книга запису купчих, уступочних та інших документів старшини, козаків, 28 листопада 1735 р. – 25 червня 1764 р., 151 арк.

52. Спр. 1179. Книга запису купчих, уступочних та інших документів старшини, козаків, 31 травня 1749 р., 56 арк.

53. Спр. 1180. Рішення сотенного суду про сплату боргу та винагородження за шкоди, заподіяні Проциками Юхимом та Лавріном чоловіку Савичевої, лютий 1747 р., 18 арк.

54. Спр. 1181. Про захоплення спадкової землі в с. Суличівці та іншого майна у вдови значкового товариша Чернігівського полку Климовича Андрія його братом Яковом, січень 1766 р. – 16 травня 1767 р., 30 арк.

55. Спр. 1182. Свідectво, видане Любецькою сотенною канцелярією про вручення позову дружині чернігівського полкового хорунжого Коморовського від військового канцеляриста Репчицького Якіма за володіння с. Високим, 20 грудня 1751 р., 2 арк.

56. Спр. 1184. Рішення сотенної канцелярії в справі спору за поле та сіножать між жителем м. Любеч Яцуком Іваном та жителями с. Пищики Лук'яном і Олексієм, 4 жовтня 1750 р., 2 арк.

57. Спр. 1188. Про купівлю сотником Римшею Федором земель у козаків сотні, 28 квітня 1763 р. – 24 червня 1769 р., 27 арк.

58. Спр. 1191. Книга запису купчих жителів сотні за 1750 – 1763 рр., 33 арк.

59. Спр. 1192. Розписка козаків сотні про явку до Чернігівської полкової канцелярії в справі несплати податків, 31 січня 1746 р., 1 арк.

60. Спр. 1198. Доручення, видане бунчуковим товаришем Мокрієвичем Павлом брату Олександрю на право ведення в Генеральному військовому суді справи про захоплення землі у козаків Ройської сотні, листопад 1760 р., 1 арк.

Ф. 108. Чернігівська полкова канцелярія

Он. 1

61. Спр. 6. Ведомость о количестве посполитых, мещанских и казачьих подсосудков в Черниговском полку за 1723 – 1729 г. с указанием их имущественного положения, 10 арк.

Он. 2

62. Спр. 3. Ревизия о количестве в полку Черниговского городах и селах посполитых людей и грунтовых огородников, 1713 г., 146 арк.

63. Спр. 10. Указ полковнику наказному Черниговскому Томаре о высылке тысячного числа казаков в Полтавский полк к броду Будному, 1723 г., 2 арк.

64. Спр. 15. Дело по универсалу гетмана Данила Апостола о наряде из полка Черниговского казаков 1418, из посполитых 1407, всего 2825 человек работников для строения линии украинской и крепостей и об отправлении таковых в Слободские полки, 1732 – 1736 гг., 31 арк.

65. Спр. 30. Ведомость полка Черниговского об отправлении на линию старшин и казаков, 1738 г., 2 арк.

66. Спр. 31. Ведомость из полка Черниговского в нынешнюю главную армию и протчие наделы старшин полковых, сотенных, значковых и рядовых козаков, 1738 г., 4 арк.

67. Спр. 65. Дело о выборе вместо умершего сотника Слабинского из способных в кандидаты трех человек и о присылке об этом в Генеральную войсковую канцелярию для определения из них одного в сотники, 1743 г., 24 арк.

68. Спр. 146. Именные ведомости всего полка о выборных казаках, данные от сотен при осмотре обозным полковым черниговским Сахновским с подписанными сотничими о исправлении явившихся при осмотре его обозного казачих неисправностей, 1748 г., 194 арк.

69. Спр. 244. По указу Генеральной войсковой канцелярии о командировании из полка Черниговского на Украинскую линию выборных казаков 345 человек, 1752 г., 108 арк.

70. Спр. 321. По ордеру Генеральной войсковой канцелярии каким образом полковая канцелярия с магистратом Черниговским имеет отношения, 1753 – 1758 гг., 16 арк.

71. Спр. 503. О наряде из Черниговского полка из посполитых, казачьих и стрелецких подсуеседков в счет восьмитысячного числа, которое нужно выставить во всей Малой России, согласно царской грамоты к службе по случаю военного времени, донесения о бегстве назначенных к отправке посполитых, 1757 – 1758 гг., 681 арк.

72. Спр. 657. О присылке рапортов от всех полка Черниговского сотников с показанием, где они сотники и сотенная старшина жительствоуют и правления их сотенные содержатся и при канцеляриях козаков обретаются, 1762 г., 26 арк.

73. Спр. 830. Дело о количестве действительно служащих выборных казаков в сотнях Черниговского полка и о количестве не хватающих по комплекту, 1765 – 1766 гг., 240 арк.

74. Спр. 884. Рапорты в Черниговскую полковую канцелярию из сотенных правлений о наличии старшин и выборных казаков, 1766 – 1767 гг., 4 арк.

75. Спр. 1182. Ведомость о числе дворов и в них живущих людей до сущего младенца в г. Чернигове, 1770 г., 124 арк.

76. Спр. 1407. По указу Малороссийской коллегии о поимке кроющихся в Белгородской губернии в лесах под границею в урочище близ Терухи речки к Гоголку и везде в околичности тамошней разбойников, кои бежали при препровождении их в Ригу, 1774 г., 4 арк.

77. Спр. 1798. Книга о количестве казаков в полку Черниговском в сотнях Белоуской, Выбельской, Слабинской, Любецкой, Ройской, Городницкой, Березинской, 1780 г., 177 арк.

78. Спр. 1893. Ведомости о количестве дворов в каждом селении Черниговского полка с указанием кому они принадлежат, 1781 г., 51 арк.

Ф.120. Сорокошицкая пограничная таможенная застава

Он. 1

79. Спр. 7. Счетная выписка из ведомости о приходе и расходе денежных сумм за 1778 г., 1781 г., 57 арк.

Ф. 269. Канцелярія гетьмана К. Розумовського

Он. 1

80. Спр. 4311. Дело о споре между полковником Божицем и Черниговским магистратом за земельные владения, 12–28 июня 1750 г., 8 арк.

Ф. 1501. Походная генеральная войсковая канцелярия

Он. 1

81. Спр. 3. Відомості Чернігівського і Гадяцького полків про кількість старшини і рядових козаків в полках, 14 червня 1736 р., 9 арк.

82. Спр. 23. Про відправку козаків з усіх полків на укріплення кордонів, 10–15 листопада 1738 р., 4 арк.

83. Спр. 25. Про спорядження козаків з усіх полків для охорони кордонів, 10–15 грудня 1738 р., 157 арк.

84. Спр. 36. Відомість про розміщення на зимових квартирах в Чернігівському полку генералітету та армійських полків, 16 жовтня 1738 р., 4 арк.

85. Спр. 58. Відомості про участь полкової козацької старшини у військових походах в 1735 р., 1739 р., 41 арк.

Ф. 1673. Чернігівський магістрат

Он. 2

86. Спр. 6. Дело о захвате земель и других притеснениях мещан г. Чернигова полковником Божицем и старшиной, 1748 – 1765 гг., 146 арк.

1.1.2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України

імені В. І. Вернадського НАН України

Ф.1. Літературні матеріали

87. Спр. 50444 – 50526. Универсалы, грамоты Б. Хмельницкого, Мазепы, Самойловича и других гетманов. Декреты и указы русских царей и польских королей, купчие акты, выписки из гродских и судебных книг, письма и завещания на владение украинской старшины и монастырям на села, земли и имущество на русском и польском языках, XVII – вторая половина XVIII вв., 158 арк.

88. Спр. 50659 – 50782. Универсалы и жалованные грамоты гетманов на маетности, на права и вольности городам и отдельным лицам, судебные определения и свидетельства; распорядительные листы, купчие крепости и записи; жалобы, челобитные, доношения, долговые расписки и письма, 1650 – 1800 гг., 322 арк.

89. Спр. 50783 – 50896. Царские указы, универсалы гетманов и полковников на земли, слободы и мельницы. Судебные и следственные акты о захвате имущества и избиении людей, купчие, дарственные, уступные, долговые, денежные и закладные акты и духовники, 1680 – 1791 гг., 281 арк.

90. Спр. 50897 – 50973. Универсалы и грамоты Самойловича, Мазепы, Скоропадського, Апостола и других гетманов и полковников на земли и мельницы; военные распоряжения; распоряжения о денежном сборе, о смещении и назначении воронежского сотника; о “следствии о маетностях” в Полтавском полку. Судебные дела о наследстве, захвате имущества, избиении и убийстве; акты продажи и купли имущества, закладные и долговые обязательства, 1642 – 1736 гг., 147 арк.

91. Спр. 50974 – 51190. Универсалы и жалованные грамоты на маетности. Судебные дела о захвате земель и имущества, акты о насильственном захвате и купле казачьих земель и о принуждении казаков

к подданству; купчие на села и хутора; обменные, уступные и дарственные акты. Ведомости в Комиссию по сочинению Генеральной описи, 1767 – 1768 гг., 440 арк.

92. Спр. 51423 – 51497. Запрос графа Румянцева-Задунайского в архив Малороссийской коллегии и ответ о выборных казаках и подпомощниках, указы Малороссийской коллегии и войсковой генеральной канцелярии; рапорты полковых канцеляристов о выделении выборных козаков к военному случаю в Малой России, об уменьшении их количества и об учете их имущества, земель, 1734 – 1776 гг., 168 арк.

93. Спр. 51681 – 51746. Письма, доношения, промемории, ведомости и указы о количестве расположенных в Украине городских полков, составе штаба и о поставках им “порций” и “раций”. Письма, мнения и доношения о “скуплях” и “индуктном” сборе, 1724 – 1746 гг., 223 арк.

94. Спр. 51960 – 52194. Универсалы гетманов и полковников на маетности. Купчие записи, уступные, заменочные, накладные, разделочные письма и тестаменты; реестры проданных владений, письма собственников о приобретенных ими маетностях, 1670 – 1762 гг., 480 арк.

95. Спр. 52810 – 52883. Фамильные акты Полуботок. Универсалы гетманов на маетности. Указы, челобитные, доношения, суплеки о захвате и неправильном завладении имуществом. Документы о принуждении казаков к подданству; о доходах и сборах в Малороссии; о деятельности Малороссийской коллегии, 1681 – 1749 гг., 223 арк.

96. Спр. 53378 – 53579. Фамильные акты Андрея Лизогуба. Купчие письма и крепости. Реестры купчих. Долговые и обликовые письма. Отдельные, заставне, менчие, делчие, уступные, дарчие и др., 1683 – 1757 гг., 292 арк.

97. Спр. 53580 – 53706. Универсалы гетманов и жалованные грамоты на земли, недвижимое и движимое имущество генеральному

обозному Андрею Марковичу; купчие крепости и другие документы на владения; прошения в земский и генеральный войсковый суд наследников А.Марковича о справедливости распределения между ними наследства; решения судов и указ сената по этому вопросу, 1694 – 1790 гг., 203 арк.

98. Спр. 54483. Летопись о борьбе украинского народа против польских панов. Статьи Б. Хмельницкого, Ю. Хмельницкого, Д. Многогрешного, И. Самойловича, И. Мазепы, царские указы и грамоты гетьманам и др., 471 – 1755 гг., 182 арк.

99. Спр. 54484 – 54662. Материалы для истории городских поселений в Малороссии, 1620 – 1757 гг., 529 арк.

100. Спр. 55259 – 55390. Малороссийский рукописный сборник. Жалобы, доношения о несправедливом захвате имущества; купчие крепости на маетности; универсалы гетманов, “розыски”, “дарчие”, жалованные грамоты Петра I, 1701 – 1759 гг., 366 арк.

101. Спр. 55453 – 55580. Малороссийский рукописный сборник. Ведомости из полковых канцелярий о службе казаков, происхождении, поведении и достоинстве полковых чиновников, сотников, значковых товарищей и сотенных старшин; документы о границе Малой России и Белоруссии с Польшей; новороссийской губернии с польской Украиной; о таможах и заставах на этих границах; универсалы гетманов, купчие крепости, 1675 – 1786 гг., 503 арк.

102. Спр. 55581 – 55758. Малороссийский рукописный сборник. Полковые ведомости о сборах, собиравшихся при прежних гетманах; универсалы гетманов, жалованные грамоты царей на маетности; купчие крепости; доношения сотенной старшины Черниговского полка Елизавете Петровне о нуждах козачих, которые чинят им крупные землевладельцы; челобитные, доношения о несправедливом завладении имуществом), 1654 – 1775 гг., 534 арк.

103. Спр. 55759 – 55824. Украинская старина. Документы о правах малороссийских чинов на дворянство; купчие крепости на маетности; документы о русско-шведской войне 1709 г., универсалы гетманов и полковников на маетности, льготы и пр., реестры имущества, 1682 – 1806 гг., 136 арк.

104. Спр. 56061 – 56143. Сборник архивных бумаг. Документы о злодеяниях Миргородского полковника В. Капниста, универсалы полковников, гетманов на маетности, на привилегии стрельцам-охотникам Черниговского полка; документы о поставке гетманскому двору пушного зверя; реестры на имущество; документы об устройстве земских и подкоморских судов в малороссийских полках, 1571 – 1795 гг., 301 арк.

105. Спр. 56144 – 56234. Малороссийский сборник XVIII ст. Универсалы гетманов на маетности; документы о разделе имущества между наследниками бунчукового товарища А. Лизогуба; отношения, челобитные о несправедливом завладении имуществом, о чинимых обидах и разорениях; полковые ведомости какое число по ревизии 1750 году за нижеподписанными чинами (которые при выборе в гетманы ... графа К. Г. Разумовского подписавшимися) состояло во владении дворов, бездворых хат, так же конных и пеших подсосудков и какое число по расположению взыскать доводится, 1711 – 1766 гг., 253 арк.

106. Спр. 56538 – 56729. Сборник архивных материалов по истории Малороссии. Бумаги Н. А. Маркевича. Дело о побеге от полкового есаула Старицкого его служителя А. Сначищенка с женою; сообщения, “репорты” предводителю шляхетства Нежинского и Батуринского поветов коллежскому асессору Я. Максимовичу; челобитная гр. Гамалии о несправедливом завладении его имуществом Корсаками; указы Павла I и др. документы об учреждении губерний; купчие крепости на маетности; выписки, заметки Н. А. Маркевича; содержание книги о маетностях полков: Нежинского, Стародубского, Черниговского, Лубенского,

Переяславского, Прилуцкого; о малороссийском духовенстве, монастырях, 1714 – 1834 гг., 593 арк.

107. Спр. 56864 – 57014. Сборник. Суплеки, доношения о показанском и покуховном сборе в Черниговском полку; о несправедливом завладении имуществом, о чинимых обидах и разорениях, челобитные о получении в собственность маетностей; сведения о размерах повинностей посполитых людей Нежинского полка, Шаповаловской сотни; указы Елизаветы Петровны гетману К. Г. Разумовскому, 1722 – 1769 гг., 306 арк.

108. Спр. 57325 – 57343. Малороссийский сборник. 1. Именной список малороссийской старшины: генеральной, полковой, бунчуковых и значковых товарищей. 2. Опись пожитков и недвижимого имущества графа Рагузинского. 3. Список малороссийских панов с показанием количества принадлежащих им крестьянских дворов. 4. О скупке казачьих грунтов нежинским полковником Хрущевым и др. 5. Отрывки из следствия над генеральным писарем Безбородком по доносу Купчинского о взятках, 1740 – 1751 гг., 534 арк.

109. Спр. 57480. Частные письма 1717 – 1760 гг., 202 арк.

110. Спр. 57602 – 57802. Универсалы, привилегии и жалованные грамоты царя, польских королей, магнатов, украинских гетманов и полковников о правах цехов на маетности; духовные, дарственные и купчие записи; челобитные о захвате земель Безбородковой и Терновского, 1560 – 1766 гг., 441 арк.

111. Спр. 58160. Указы Федора Алексеевича о посылке в Малую Россию воевод с войском для оказания помощи при защите Чигирина от нападения войск турецкого султана, крымского хана и войск Юрия Хмельницкого; и с известием о разгроме вражеских войск и победе русских войск и запорожских казаков, 1677 – 1679 гг., 6 арк.

112. Спр. 58172. Биографические данные о генеральной, полковой и сотенной малороссийской старшине, XIX в., 128 арк.

113. Спр. 58231. Дело по описанию лесов, пущ и урочищ в Черниговском полку в 1752 г., 84 арк.

114. Спр. 58232. Годовая ведомость о службе полковых чиновников, сотников, значковых товарищей и сотенных старшин Черниговского полка за 1778 – 1779 гг., 33 арк.

115. Спр. 58238. Полугодовая ведомость о службе полковых чиновников, сотников, значковых товарищей и сотенной старшины Черниговского полка, 1779 г., 30 арк.

116. Спр. 58266 – 58273. Жалованные грамоты Алексея Михайловича и Петра I, универсалы гетманов Юрия Хмельницкого, Ивана Выговского, Иоакима Сомка, Демьяна Игнатовича и другие документы, данные черниговским мещанам и полку, 1657 – 1752 гг., 10 арк.

117. Спр. 58451. Ведомость о порядке следования генеральных, полковых и сотенных старшин 1756 г., 1 арк.

118. Спр. 58819. Выпись из книги земских крепостей Черниговского повета об уступке Павлом Красковским племяннику Гавриле Красковскому на два подсосудских дворика в д. Коробки Любецкой сотни, 1769 г., 4 арк.

119. Спр. 59028 – 59037. Ведомости о количестве городов, сел, деревень и хуторов в Малой России и о количестве жителей, о количестве денежных сумм в Малороссийском скарбе и комиссариатах и о наличии в городах и селениях запасов соли, представленные Малороссийской коллегией Румянцеву-Задунайскому по его требованию, 1780 г., 21 арк.

120. Спр. 60130 – 60131. Описание Новгород-Северского и Черниговского наместничеств после разделения его сначала на 11, а позже 12 уездов, 1781 г., 147 арк.

121. Спр. 60279 – 60377. Указы Алексея Михайловича о правах, вольностях и обязанностях запорожского войска; Анны Иоанновны об утверждении Ивана и Петра Алексеевичей, Петра II и гетманами

Самойловича, Мазепы, Скоропадского и Апостола, об управлении Украиной после смерти Апостола “комитетом шести” и о подтверждении прав и вольностей городам. Универсалы Брюховецкого, Самойловича и Тетери на земли и права монастырям и старшине. Сведения об участии казаков в походах, о посполитых Глуховской сотни, 1618 – 1736 гг., 320 арк.

122. Спр. 62666. Заметки по истории малороссийских полков; отрывки из стихотворений на украинском языке; записи на французском языке, 67 арк.

123. Спр. 64341. Описание больших проселочных и столбовых проселочных дорог, проходящих через Черниговский полк, 1781 г., 20 арк.

Ф.2. Історичні матеріали

124. Спр. 1480. Статистичний опис м. Чернігова та його повіту 1666 р., 6 арк.

125. Спр. 13697. Опис Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр., 551 арк.

126. Спр. 22907. Привилегии ремесленных цехов в Чернигове, 1627 – 1763 гг., 43 арк.

127. Спр. 22926. Дело о постановлении по выборам города Чернигова мещан и цеху майстрату Черниговского урядников, войтом черниговским Иосифа Титовича, и отдачи ему на тот уряд универсалу, 17 апреля 1731 г., 7 арк.

1.1.3. Державний архів Чернігівської області

Ф. 65. Чернігівський земський суд

Он. 2

128. Спр. 1. Дело о споре между помещиком Соколовским и казенными крестьянами д. Убежичи за землю, 1734 – 1802 гг., 10 арк.

Ф 675. Бакуринский П. Я.

Он. 1

129. Спр. 9. Указы Генеральной войсковой канцелярии о выступлении в поход казаков малороссийских полков: Киевского, Нежинского, Черниговского и Стародубского, 1734 г., 3 арк.

130. Спр. 10. Указ Генеральной войсковой канцелярии о посылке сотника Якова Бакуринского с его козаками в г. Переяслав, 8 марта 1737 г., 1 арк.

131. Спр. 20. Копия универсала гетьмана Ивана Скоропадського о назначении Якова Бакуринского сотником, 1716 г., 1 арк.

1.1.4. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського

132. Спр. Вф 2459. Приказ Богдана Хмельницкого черниговскому полковнику Степану Пободайло о выводе казаков в Киевское воеводство, 1652 г., 1 арк.

133. Спр. $\frac{\text{Ал}501}{19}$. Універсал Івана Самойловича військовому товаришу Кузьмі Василевичу на володіння млином у Березні, 1672 р., 1 арк.

134. Спр. $\frac{\text{Ал}501}{9/1}$. Універсал Івана Мазепи чорнотицькому священнику Лаврентію на володіння млином у Понорницькій сотні Чернігівського полку, 1687 р., 1 арк.

135. Спр. $\frac{\text{Вп}1284}{1474} - \frac{\text{Вп}12-85}{1474}$. Листи чернігівського полковника Якова Лизогуба на володіння маєтностями у Березинській сотні Чернігівського полку, 1688 р., 2 арк.

136. Спр. $\frac{\text{Ал}501}{10/5}$. Універсал Івана Скоропадського значному військовому товаришу Якову Лизогубу на володіння маєтностями у Чернігівського полку, 1708 р., 2 арк.

137. Спр. $\frac{\text{Ал}504}{44/14}$. Універсал Данила Апостола Агафії Бутовичівні на володіння маєтностями у Городянській сотні Чернігівського полку, 1731 р., 2 арк.

138. Спр. Ал-100. Універсал Кирила Розумовського про призначення Петра Милорадовича чернігівським полковником, 1762 р., 2 арк.

1.2. Опубліковані джерела

139. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.: В типографии П. А. Кулиша, 1861. – Т. 3. – 660 с.

140. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1882. – Т. 12. – 874 с.

141. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею. – СПб.: Типография А. М. Котомина, 1884. – Т. 13. – 1678 с.

142. Акты фамилии Полуботок 1669 – 1734 гг.: Из архива графа Милорадовича. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1889. – 62 с.

143. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским / Д. Н. Бантыш-Каменский. – М.: Университетская типография, 1858. – Ч. 1. – 339 с.

144. Бантыш-Каменский Д.Н. Переписка между Россией и Польшею в государственное царя Михаила Фёдоровича / Д. Н. Бантыш-Каменский // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – М.; 1862. – Кн. 4. – С. 1–144.

145. Василенко М.П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII – XVIII вв. / М. П. Василенко // Український археографічний збірник. – К.: Друкарня УАН, 1926. – Т. 1. – С. 50–164.

146. Величко С. Літопис: В 2-х т. Давньоруські та давні українські літописи [переклад з книжної української мови В. Шевчук]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 370 с.

147. Величко С. Літопис: В 2-х т. Давньоруські та давні українські літописи [Переклад з книжної української мови В. Шевчука]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 640 с.

148. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / [Упорядник С. Павленко]. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 1054 с.

149. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х томах. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – Т. 2. – 559 с.

150. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х томах. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – Т. 3. – 647 с.

151. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг. / [Под ред. Н. П. Василенко]. – Чернигов: Редакция “Земского сборника Черниговской губернии”, 1908. – 706 с.

152. Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського [Публікація І. Ситого] // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 83–90.

153. Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського [Публікація І. Ситого] // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 31–46.

154. Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського [Публікація І. Ситого] // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 72–84.

155. Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського [Публікація І. Ситого] // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 37–58.

156. Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського [Публікація І. Ситого] // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 67–82.

157. Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського [Публікація І. Ситого] // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 62–85.

158. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / [Упорядник, автор передмови та коментарів В. Й. Горобець]. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.

159. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [Упорядник С. Павленко]. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська Академія”, 2007. – 1142 с.

160. Документы Богдана Хмельницкого 1648 – 1657 гг. / [Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич]. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 740 с.

161. Константинович Н. Обозрение Румянцевской описи Малороссии / Н. Константинович. – Чернигов: Губернская типография, 1885. – Вып. IV. – 58 с.

162. “Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / [Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко] // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149–156.

163. Лазаревский А. М. Акты по истории землевладения в Малороссии / А. М. Лазаревский // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К.; 1890. – Кн. 4. – Отд. III. – С. 83–135.

164. Лазаревский А. М. Обозрение Румянцевской описи Малороссии / А. М. Лазаревский. – Чернигов: Губернская типография, 1866. – Вып. 1. Полк Черниговский. – 390 с.

165. Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году происходило в Украине малороссийской – обох сторон Днепра и кто именно когда гетманом был казацким (1506 – 1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 1–68.

166. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / [Переклад із староукраїнської Р. І. Іванченка]. – К.: Знання, 1992. – 184 с.

167. Літопис Самовидця / [Видання підготував Я. І. Дзира]. – К.: Наукова думка, 1971. – 207 с.

168. Любеч та його округа у 1726 р. / [Підготовка до друку опису і передмова І. Ситого] // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 39–53.

169. Любецкий архив графа Милорадовича / [Под редакцией А. Лазаревского]. – К.: Типография Университета Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. – Вып.1. – 256 с.

170. Мазепина книга / [Упоряд. та вступна стаття І. Ситого]. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. – 524 с.

171. Материалы Екатерининской законодательной комиссии // Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1903 – Т. 115. – С. 107–114.

172. Мицик Ю.А. Невідомі документи Івана Мазепи / Ю. А. Мицик // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 56–58.

173. Мицик Ю. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII – XVIII ст. / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5–6. – С. 10–26.

174. Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648 – 1658 рр.) на Сіверській Україні / Ю. Мицик // Сіверянський літопис – 1999. – №2. – С. 12–38.

175. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648 – 1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2 / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 16–26.

176. Мякотин В. Прощение сотников Черниговского полка о казачьих обидах, поданное императрице Елизавете в 1744 г. / В. Мякотин // Киевская старина. – 1894. – Апрель. – Приложение. – С. 1–20.

177. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Сосницкая сотня // Черниговские губернские ведомости. – 1866. – № 48. – Прибавление. – С. 346–347.

178. Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Типография губернского правления, 1908. – Вып. 7. – Отд. 1. – С. 3–52.

179. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К.: Археографічна комісія ВУАН, 1931. – XXI, 593 с.

180. Описи Чернігова 60-х років XVIII ст. / [Підготовка до друку і передмова Олександра Коваленка та Ірини Петреченко] // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 165–173.

181. Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов: Губернская типография, 1868. – 110 с.

182. Переписка нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским правительством 1665 – 1667 гг. – Чернигов, Земская типография, 1901. – 62 с.

183. Переписна книга Чернігова 1666 р. / [Підготовка до друку, передмова та примітки О. Коваленка, С. Мельника і В. Сапона] // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 167–181.

184. Половникова С. О. “Росписной список“ Чернігівської фортеці у 1682 р. / С. О. Половникова // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 88–95.

185. Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королём польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня и изданные по подлиннику О. М. Бодянским. – М.: В университетской типографии Московского университета, 1875. – 337 с.

186. Список водяных мельниц Черниговского полка (1742 года) / [С предисловием А. Лазаревского] // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1872. – Вып. 5–6. – Кн. 2. – С. 99–136.

187. Список черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. – Чернигов: Губернская типография, 1890. – 186 с.

188. “Сокращенное описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” / [Підготовка до друку і передмова О. Коваленка і І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 82–95.

189. Универсал черниговского полковника Лизогуба 1690 г. в разрешение земельных претензий польской шляхты, изгнанной из Чернигова при Хмельницком // Киевская старина. – 1885. – Март. – С. 539–542.

190. Універсали Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / [Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич]. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – 384 с.

191. Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709) / [Упорядник І. Бутич]. – К.; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2002. – 758 с.

192. Універсали Павла Полуботка (1722 – 1723) / [Упорядник В. Ринсевич]. – К.: НАН України, 2008. – 719 с.

193. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [Упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. – К.; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. – 1086 с.

194. Хрестоматія з історії Української РСР / [Ред. І. О. Гуржій]: В 2-х т. – К.: “Радянська школа”, 1959. – Т. 1. – 747 с.

195. Хрестоматія з історії Чернігівщини / [Упорядники М. С. Чуприна та Ю. Я. Сіментов]. – К.: Радянська школа, 1969. – 162 с.

196. Хроніка Павла Полуботка / [Підготовка до друку, передмова і примітки О. Коваленка] // Сіверянський літопис – 1995. – № 6. – С. 105–110.

197. Чернігівський літопис / [Підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика] // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 105–122.

198. Черниговская летопись. 1587 – 1750 / [Предисловие В. Замлинского и А. Иваненко] // Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 56–67.

199. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Ф. Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.

2. ЛІТЕРАТУРА

200. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII століття / О. М. Апанович. – К.: Наукова думка, 1969. – 223 с.

201. Апросіна О. Хроніка В.Коховського про події 1649 р. у Білорусії / О. Апросіна // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 22–28.

202. Афанасьєва З. Чернігівські промисли / З. Афанасьєва // Деснянська правда. – 1981. – 7 січня. – С. 4.

203. Багалеї Д. Магдебургское право в Левобережной Малороссии / Д. Багалеї // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – С. 1–56.

204. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России: от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – 603 с.

205. Барвинский В. А. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине / В. А. Барвинский // Сборник статей в честь проф. В. П. Бузескула. – Харьков: Типография “Печатное Дело”, 1914. – С. 816–831.

206. Білокінь С. І. Сади Північного Лівобережжя у другій половині XVIII ст. / С. І. Білокінь // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К.: Наукова думка, 1981. – Вип. 7. – С. 69-74.

207. Бодров Ю. І. Уманський козацький полк в добу Руїни / Ю. І. Бодров. – К.: Науковий світ, 1999. – 45 с.

208. Бойко І. Д. Освободительная война 1648 – 1654 гг. / І. Д. Бойко // Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1954. – С. 105–144.

209. Борисенко В.Й. Зародження предпролетаріату на Лівобережній Україні у другій половині XVII ст. / В.Й. Борисенко // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 57–66.

210. Бульвінський А. Г. Українсько-російська війна 1658 – 1659 рр.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / А. Г. Бульвінський. – К., 1998. – 19 с.

211. Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657 – 1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи / А. Г. Бульвінський. – К., 2008. – 680 с.

212. Буняк А. Вибір Степана Пободайла / А. Буняк // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 11–15.

213. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в 18 веке. Часть первая / Д. Бутурлин. – СПб.: Печатано в Военной типографии Главного Штаба, 1819. – Т. 1. – 392 с.

214. Василенко М. З історії устрою Гетьманщини / М. Василенко // Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. – Львів, 1912. – Т. 108. – С. 103–116.

215. Василенко М. П. Правне становище Чернігівщини за польської доби (1618 – 1648) / М. Василенко // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 290–300.

216. Василенко М. П. Територія України XVII віку / М. П. Василенко // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1927. – С. 112–132.

217. Владимирский – Буданов М. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого / М. Владимирский-Буданов // Киевская старина. – 1888. – Т. 22. – С. 79–116.

218. Волерт Я. До історії села Мезин (за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729 – 1731 рр.) / Я. Волерт // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 59–63.

219. Волерт Я. Землеволодіння чернігівських монастирів за матеріалами Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1731 рр. / Я. Волерт // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда”, 2007. – С. 526–539.

220. Волерт Я. Маєтності Чернігівської полкової сотні за матеріалами Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1731 рр. / Я. Волерт // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 36. – С. 50–59.

221. Волерт Я. Матеріали Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1731 рр. як джерело з історії аграрних відносин / Я. Волерт // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 29. – С. 43–49.

222. Волерт Я. Проведення Генерального слідства про маєтності 1729 – 1731 рр. у Чернігівському полку / Я. Волерт // Сіверянський літопис – 2005. – № 1 – С. 37–42.

223. Волерт Я. Седнівська сотня за матеріалами Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1731 рр. / Я. Волерт // Містечко над Сномом: Збірник статей та матеріалів. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 95–111.

224. Востоков А. Козелецкая рада / А. Востоков // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – С. 269–284.

225. Востоков А. Нежинская рада / А. Востоков // Киевская старина. – 1888. – Т. 21. – С. 125–139.
226. Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича / А. Востоков // Киевская старина – 1889 – Т. 24. – С. 41–63.
227. В'ялов П. І. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля / П. І. В'ялов, В. В. Кривошея. – К: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – 83 с.
228. Гаєцький Ю. Сторінки з побуту Гетьманщини: вибір полковника / Ю. Гаєцький // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1 – 2. – С. 47–48.
229. Галушко О. До питання про соціальний склад населення Чернігівського полку за даними податкового реєстру 1753 року (на матеріалах Ройської сотні) / О. Галушко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 46–50.
230. Галушко О. До питання про формування полкового адміністративно – територіального устрою на терені Північного Лівобережжя за доби Визвольної війни середини XVII ст. / О. Галушко // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 33–34.
231. Галушко О. Магдебурзьке право в Чернігові / О. Галушко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 98–99.
232. Галушко О.Є. Російські воєводи в Чернігові у другій половині XVII – на початку XVIII ст. / О. Галушко // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 79–83.

233. Галушко О. Участь козаків Чернігівського полку у війнах Росії з Туреччиною та Кримом в останній третині XVII – XVIII ст. / О. Галушко // Сіверянський літопис – 2008. – №5 – С. 112–117.

234. Галушко О. Чернігівський полк у другій половині XVII – XVIII ст.: до постановки проблеми / О. Галушко // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К.: Стилос, 1999. – С. 34–41.

235. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769: Показчик населених пунктів / Ред. І. Л. Бутич. – К., 1959. – 185 с.

236. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К.: Госполитиздат, 1957. – 462 с.

237. Голобуцкий В. А. К вопросу о промышленном предпринимательстве в помещичьем хозяйстве Левобережной Украины во второй половине XVIII в. / В. А. Голобуцкий // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России: Сборник статей к 75-летию академика Н. П. Дружинина. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1961. – С. 88–95.

238. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.

239. Гончарук Т. Г. Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецьких війн у XVIII ст.: Методичний посібник / Т. Г. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 2002. – 60 с.

240. Горобець В. Українсько-російські змагання за Білорусь (1654 – 1659 pp.) / В. Горобець // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К.: Генеза, 1998. – С. 112–130.

241. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 271 с.

242. Горобець С. Магістратське село Петрушин / С. Горобець // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда” 2007. – С. 519–526.

243. Горобець С. Родинний архів Шихуцьких: структура та іменний показник / С. Горобець // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 59–94.

244. Горобець С. Ройський сотник Степан Шихуцький / С. Горобець // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин: Аспект-поліграф, 2007. – С. 61–65.

245. Горобець С. Списки значкових товаришів Чернігівського полку 1732 та 1737 рр. / С. Горобець // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 15–18.

246. Горобець С. Шихуцькі за “Любецьким синодиком” / С. Горобець // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 31–35.

247. Горобець С. До питання датування найдавнішого документа фамільного архіву Шихуцьких / С. Горобець, І. Ситий // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Чернігів, 2007 – 2008. – Вип. 10. – С. 33–40.

248. Грабовецький В. Де могили українських гетьманів? / В. Грабовецький // Дзвін. – 1990. – № 11. – С. 119–128.

249. Греков И. Б. Из истории совместной войны Украины и России за осуществление решений Переяславской Рады (1657 – 1659) / И. Б. Греков // Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1954. – С. 307–356.

250. Гринь О. Андрій Милорадович і впорядкування описів Лівобережної України останньої чверті XVIII ст. / О. Гринь // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи:

Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда”, 2007. – С. 575–585.

251. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – 869 с.

252. Грушевський М. Чернігів. Павло Полуботок / [Підготовка до друку та передмова О. Коваленка] / М. С. Грушевський // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 141–144.

253. Гурбик А. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р. / А. Гурбик // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К.: Генеза, 1998. – С. 92–111.

254. Гуржій О. І. До питання про утворення національної території України XVIII ст. / О. І. Гуржій // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 1. – С. 28–38.

255. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII века / А. И. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1986. – 134 с.

256. Гуржій О. І. Землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні у другій половині XVII – 60-х рр. XVIII ст. / О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – 1981. – № 5. – С. 72–82.

257. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: Кордони, населення, право / О. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.

258. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні / Я. Дашкевич // Деснянська правда. – 1991. – 27 вересня. – С. 3.

259. Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII – XVIII ст. на Україні – штучна “біла пляма” / Я. Дашкевич // Пам’ятки України. – 1990. – № 1. – С. 6–8.

260. Денисовець П. М. Станові вимоги жителів Чернігова і Чернігівського полку за матеріалами “Комісії для складання Нового Уложення” 1767 р. / П. М. Денисовець, Н. Я. Цехмістро // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. II. – С. 64–66.

261. Довгопол В. М. Джерелознавство історії Української РСР / В. М. Довгопол, М. А. Литвиненко, Р. Д. Лях. – К.: Вища школа, 1986. – 240 с.

262. Доманова Г. Взаємовідносини Чернігівського магістрату з гетьманським урядом та місцевою козацькою адміністрацією в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. / Г. Доманова // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин: Аспект-поліграф, 2007. – С. 84–90.

263. Доманова Г. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина XVII – XVIII ст.) / Г. Доманова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 36–45.

264. Доманова Г. Королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали Чернігівського магістрату / Г. Доманова // Місцеве самоврядування та статутне право в Україні: Збірка матеріалів. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2003. – С. 53–60.

265. Доманова Г. Ремісничі цехи ранньомодерного Чернігова / Г. Доманова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда”, 2007. – С. 512–519.

266. Доманова Г. Урядовці Чернігівського магістрату (друга половина XVII – XVIII ст.) / Г. Доманова // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 29–39.

267. Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII – XVIII ст.) / Г. Доманова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 34–42.

268. Доманова Г. С. Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрямки діяльності (друга половина XVII – XVIII ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Г. Доманова. – Чернігів, 2007. – 20 с.

269. Доманова Г. Кордон землеволодінь Чернігівського магістрату першої половини XVII ст. / Г. Доманова, І. Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3 – С. 68–74.

270. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: В 2-х т. / Д. І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – Т. 1. – 228 с.

271. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: В 2-х т. / Д. І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – Т. 2. – 349 с.

272. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 257 с.

273. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII століття / В. А. Дядиченко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 532 с.

274. Дядиченко В. Полтавська битва / В. Дядиченко. – К.: Радянська школа, 1962. – 92 с.

275. Дядиченко В. А. Участь українських козацьких полків в Азово-Дніпровських походах 1695 – 1696 рр. / В. А. Дядиченко // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – К., АН УРСР, 1952. – Т. 4. – С. 170 – 185.

276. Зайченко В. Село Новий Білоус та його округа / В. Зайченко. – Чернігів, 2003. – 87 с.

277. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782 рр. / В. Заруба. – Дніпропетровськ

277а. Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.

278. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII ст. / А. Єршов // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. VI. – С. 81–124.

279. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. – К.: Либідь, 1990. – 509 с.

280. Ефименко П. С. Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете / П. С. Ефименко // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – С. 193–197.

281. Іваненко А.О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр. XVII – кінець XVIII ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / А. О. Іваненко – К., 2003. – 18 с.

282. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Земская типография, 1874. – Кн. 5. Губернский город Чернигов. Уезды Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. – Чернигов: Земская типография. – 446 с.

283. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Земская типография, 1874. – Кн. 6. Уезды Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. – 341 с.

284. Історичні монографії Миколи Костомарова. Т. 6. Гетьманування Івана Виговського і Юрія Хмельницького // Руска Історична бібліотека под редакцією Олександра Барвінського. – В Тернополі, з друкарні Іосифа Павловського, 1891. – Т. 13. – 234 с.

285. Історичні монографії Миколи Костомарова. Т. 7. Руїна. Частина 1. Гетьманування Брюховецького // Руска Історична бібліотека под редакцією Олександра Барвінського. – В Тернополі, з друкарні Іосифа Павловського, 1892. – Т. 14. – 152 с.

286. Історичні монографії Миколи Костомарова. Т. 8. Руїна. Частина 2. Гетьманування Многогрішного // Руска Історична бібліотека под редакцією Олександра Барвінського. – У Львові, з друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1893. – Т. 15. – 131 с.

287. Історичні монографії Миколи Костомарова. Т. 9. Руїна. Частина 3. Гетьманування Самойловича // Руска Історична бібліотека под редакцією Олександра Барвінського. – У Львові, з друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1894. – Т. 16. – 215 с.

288. История городов и сёл Украинской ССР. Черниговская область. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1983. – 816 с.

289. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1972. – 780 с.

290. История Польши. В 3-х т. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1954. – Т. 1. – 583 с.

291. История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 2. – 591 с.

292. История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 3. – 719 с.

293. Історія українського козацтва. Нариси: В 2-х т. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська Академія”, 2006. – Т. 1. – 799 с.

294. Клименко П. Компуті та ревізії XVIII ст. / П. Клименко // Український археографічний збірник. – К.: З друкарні Всеукраїнської Академії наук, 1930. – С. 57–241.

295. Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654 – 1764 / П. Клименко // Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – К., 1926. – Кн. 7–8. – С. 1–36.

296. Клименко П. Цехи на Україні: Суспільно-правні елементи цехової організації / П. Клименко. – К., 1929. – Т. 1. – Вип. 1. – 200 с.

297. Клокман Ю. Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768 – 1774 гг. / Ю. Р. Клокман. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1951. – 204 с.

298. Коваленко О. Б. З Богданової когорти / О. Б. Коваленко // Вітчизна. – 1979. – № 1. – С. 165–168.

299. Коваленко О. Б. Мартин Небаба / О. Б. Коваленко // Полководці Війська Запорізького: історичні портрети. – К.: КМАkademia, 1998. – С. 227–241.

300. Коваленко О. Мартин Небаба: людина з легенди / О. Б. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 3–11.

301. Коваленко О. Б. Павло Полуботок – політик і людина / О. Б. Коваленко. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда”, 1996. – 93 с.

302. Коваленко О. Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витоки, еволюція, спадщина / О. Б. Коваленко // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К.: Стилос, 1999. – С. 11–18.

303. Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини. 1760 – 1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 299 с.

304. Козацькі ватажки та гетьмани України: Укладено на основі “Історії України-Русі” Миколи Аркаса / Упорядники Я. Мельничук та Б. Карабін. – Львів, 1991. – 173 с.

305. Козаченко А. Полтавська битва 27 червня 1709 року / А. Козаченко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1949. – 58 с.

306. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII століття / О. С. Компан. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 388 с.

307. Компан О. С. Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648 – 1654 рр. / О. С. Компан. – К.: Видавництво АН УРСР, 1954. – 112 с.

308. Кондратьєв І. Любецька шляхта в історії України XVII – XVIII ст. / І. Кондратьєв // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К.: Стилос, 1999. – С. 75–82.

309. Кондратьєв І. Любецький замок і Любецька околиця за часів Хмельниччини / І. Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 29–36.

310. Кондратьєв І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч / І. Кондратьєв, В. Кривошея. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 1999. – 109 с.

311. Костомаров Н. Богдан Хмельницький / Н. Костомаров // Собрание сочинений Н. И. Костомарова. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1904. – Кн. 4. – 742 с.

312. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Канівський полк / В. Кривошея. – К.: Стилос, 2006. – 220 с.

313. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. – К.: Стилос, 2004. – 391 с.

314. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк / В. Кривошея. – К.: Стилос, 2004. – 417 с.

315. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку / В. Кривошея // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 32–47.

316. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2008. – 452 с.

317. Кривошея В. Козацькі втрати Чигиринського походу 1678 р. / В. Кривошея // Сіверянський літопис – 1999. – № 2. – С. 127–129.

318. Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр / В. Кривошея. – К.: ПП “Центр генеалогії та біографіки”, 1997. – 102 с.

319. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації / Вид. 2-е, доповнене, уточнене і виправлене / В. Кривошея. – К., 2005. – 259 с.

320. Кривошея В. Чернігівські родоводи (матеріали до історії козацької старшини) / В. Кривошея // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К.: Стилос, 1999. – С. 42–55.

321. Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І. Борзна. ІІ. Волинка / В. Кривошея, І. Кривошея. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 1999. – 128 с.

322. Кривошея В. Сосниця козацька / В. Кривошея, І. Кривошея. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 1999. – 68 с.

323. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – Ч. 3. Кн. 1. Значне військове товариство. Бунчукове товариство / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К.: Стилос, 2008. – 154 с.

324. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Ч. 3. Кн. 2. Військове товариство / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К.: Стилос, 2008. – 126 с.

325. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – Ч. 3. Кн. 3. Значкове товариство / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К.: Стилос, 2008. – 170 с.

326. Кривошея І. Ревізії та реєстри ХVІІІ ст. як джерело з історії Чернігівського полку / І. Кривошея // Україна на порозі ХХІ століття:

актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К.: Стилос, 1999. – С. 56–62.

327. Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648 – 1654 рр. / І. П. Крип'якевич // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1966. – Вип. 2. – С. 123–148.

328. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 405 с.

329. Крип'якевич І. П. Студії над державою Б. Хмельницького / І. П. Крип'якевич // Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. – Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1931. – Т. 151. – С. 111–150.

330. Кулаковський В. Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них / В. Кулаковський // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К.: Наукова думка, 1981. – Вип. 7. – С. 63–69.

331. Кулаковський В. М. Торгівельні зв'язки Лівобережної України з містами Росії у XVIII столітті / В. М. Кулаковський // Український історичний журнал. – 1975. – № 7. – С. 66–76.

332. Кулаковський В. М. Торгівельні зв'язки Лівобережної України з Польщею у XVIII столітті / В. М. Кулаковський // Український історичний журнал. – 1978. – № 6. – С. 82–89.

333. Кулаковський В. М. Торгівельні зв'язки Лівобережної України з Правобережною у другій половині XVIII століття (за архівними джерелами лівобережних митниць) В. М. Кулаковський // Архіви України. – 1976. – № 2. – С. 62–66.

334. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 495 с.

335. Лазаревский А. Воспрещение гетманом Скоропадским сборов на “ралец”/ А. Лазаревский // Киевская старина. – 1885. – Октябрь. – С. 361–364.

336. Лазаревский А. Исторические заметки о некоторых сёлах Черниговской губернии / А. Лазаревский // Черниговская памятка на 1896/1897 год: Карманная справочная книжка. – Чернигов: Губернская типография, 1896. – Отдел 3. – С. 1–32.

337. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Лизогубы / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – С. 101–125.

338. Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648 – 1785) / А. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Губернская типография, 1866. – Кн. 1. – С. 1–154.

339. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1888. – Т. 1. Полк Стародубский. – 470 с.

340. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1893. – Т. 2. Полк Нежинский – 522 с.

341. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1902. – Т. 3. Полк Прилуцкий. – 426 с.

342. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии / А. Лазаревский. – К.: Типография университета Св. Владимира, 1898. – 135 с.

343. Лазаревский А. Л. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии / А. Лазаревский. – Чернигов: Губернская типография, 1868. – Вып. 1. – 116 с.

344. Леп'явко С. А. Садиба полковника Павла Полуботка в Чернігові / С. А. Леп'явко // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 145–149.

345. Ліцєєва О. В. Митна Спр. в Гетьманщині в другій половині XVII – XVIII ст.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / О. В. Ліцєєва. – К., 2003. – 16 с.

346. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1970. – 204 с.

347. Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко / О. Ляшев. – Чернігів, 2002. – 144 с.

348. Ляшев О. Роїщенська сотня і її сотники / О. Ляшев // Гарт. – 1997. – 25 липня. – С. 13.

349. Макарчук С. Писемні джерела з історії України / С. Макарчук. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.

350. Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. / Г. А. Максимович – Нежин: Типо-литография “Печатник”, 1917. – Ч. 1. – X+IX+ 332+3 с.

350а. Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – Т. 1. – VII+III+399 с.

351. Максимович М. А. Обзорение городовых полков и сотен, бывших в Украине со времени Б. Хмельницкого / М. А. Максимович // Собрание сочинений. – К.: Типография М. П. Фрица, 1876. – Т. 1. – С. 654–746.

352. Маркевич Н. История Малороссии: В 5 т. / Н. Маркевич. – М.: В типографии Августа Семина при Императорской медико-хирургической академии, 1843. – Т. 5. – 345 с.

353. Маркевич Н. А. Чернигов. Историческое и статистическое описание / Н. А. Маркевич. – Чернигов: Губернская типография, 1852. – 177 с.

354. Маркевич Н. А. Черниговские полковники / Н. А. Маркевич // Москвитянин. – 1852. – № 10. – С. 77.

355. Махнова Г. П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. / Г. П. Махнова // Український історичний журнал. – 1965. – № 2. – С. 111–116.

356. Милорадович Г. А. Любеч. Родина Преподобного Антония Печерского / Г. А. Милорадович. – К: В типографии Киевопечерской Успенской Лавры, 1873. – 109 с.

357. Милорадович Г. А. Любеч и его святиня / Г. А. Милорадович. – СПб.: Типография Альтшулера, 1905. – 106 с.

358. Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда / Г. А. Милорадович. – Чернигов: Губернская типография, 1884. – 28 с.

359. Милорадович Г. Местечко Любеч (прежде бывший город) / Г. А. Милорадович. – Чернигов и Санктпетербург: В типографии Губернского правления и Штаба отдельного корпуса Внутренней стражи, 1855/1859. – 39 с.

360. Мицик Ю. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень / Ю. Мицик // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 2–6.

361. Модзалевський В. Гути на Чернігівщині / В. Модзалевський. – К.: Друкарня Української Академії Наук, 1926. – 194 с.

362. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – К.: Типография тов-ва Г. Л. Фронцкевича и К^о, 1910. – Т. 2. – 720 с.

363. Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.) / Н. Молчановский // Киевская старина. – 1900. – Январь – С. 62–75.

364. Мокляк В. Полтавський полк: Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII ст. / В. Мокляк. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – 112 с.

365. Обозрение Румянцевской описи Малороссии // Черниговские губернские ведомости. – 1866. – № 45. – Прибавление. – С. 331.

366. Обозрение Румянцевской описи Малороссии // Черниговские губернские ведомости. – 1866. – № 48. – Прибавление. – С. 346–347.

367. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2003. – 495 с.

368. Окіншевич Л. Генеральна рада на Гетьманщині XVII – XVIII ст. / Л. Окіншевич. – У Києві: З друкарні ВУАН, 1929. – 425 с.

369. Павленко С. Взаємодія гетьманської влади з магістратами у другій половині XVII – на початку XVIII ст. / С. Павленко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 33–34.

370. Павленко С. Золотий вік Батурина (1625 – 1707) / С. Павленко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 54–68.

371. Павленко С. Оточення І.Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К.: Видавничий дім “Києво – Могилянська Академія”, 2004. – 601 с.

372. Павленко С. Чернігівський полковник Василь Касперович Дунін-Борковський (1640 – 1702) / С. Павленко // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда”, 2007. – С. 466–479.

373. Панащенко В. Полкове управління в Україні (друга половина XVII – XVIII ст.) / В. Панащенко. – К., 1997. – 74 с.

374. Перковський А. Л. Українське населення в 60 – 70 роках XVIII ст. / А. Л. Перковський // Український історичний журнал. – 1968. – № 1. – С. 107–111.

375. Петреченко І. Є. Короткі описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв / І. Є. Петреченко // Людина, суспільство,

культура: історія та сучасність: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 42–46.

376. Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. / І. Петrenchенко // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К.: Стилос, 1999. – С. 83–92.

377. Петrenchенко І. Сосницький сотник Филімон Шафонський / І. Петrenchенко // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин: Аспект-поліграф, 2007. – С. 234–239.

378. Петrenchенко І. Чернігів за даними описів Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. / І. Петrenchенко // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда”, 2007. – С. 585–596.

379. Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини / М. Петровський // Записки Ніжинського інституту народної освіти та Науково-дослідної катедри історії культури й мови при Інституті. – Ніжин, 1929. – Кн. IX. – С. 69–73.

380. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця) / М. Петровський. – Харків: Державне видавництво України, 1930. – 452 с.

381. Пиріг П. Лісові промисли Чернігівщини в другій половині XVII ст. / П. Пиріг // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції: Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2001. – Вип. 2. – С. 14–21.

382. Пиріг П. В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. / П. В. Пиріг – К.: Стилос, 1998. – 184 с.

383. Пиріг П. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини середини XVII ст. / П. Пиріг // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 71–73.

384. Пиріг П. Російські воєводи на Чернігівщині в другій половині XVII ст. / П. Пиріг // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції: Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2001. – Вип. 2. – С. 21–28.

385. Пономарев А. М. Промышленность Украины в XVIII в. Начальные формы мануфактуры: Учебное пособие / А. М. Пономарев. – Черновцы: Издательство Черновицкого университета, 1968. – 86 с.

385а. Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. /О. М. Пономарьов. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1971. – 184 с.

386. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства: Вопросы общественно-политического развития / А. И. Путро. – К: Вища школа, 1988. – 142 с.

387. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) / О. Путро. – К.: Державна академія культури і мистецтв, 2008. – Ч. I. – 240 с.

388. Раздорский А. Торговля Чернигова в XVIII в. (по Топографическому описанию Черниговского наместничества А. Ф. Шафонского) / А. Раздорский // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда”, 2007. – С. 597–601.

389. Репан О. А. Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1735 – 1739 рр.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / О. А. Репан. – Дніпропетровськ, 2003. – 19 с.

390. Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів / О. Репан // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 18–30.

390а. Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735 – 1739 років / О. Репан. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 195 с.

391. Ринсевич В. Розпорядчі документи сотників Гетьманщини другої половини XVII ст. (за колекцією О. Лазаревського) / В. Ринсевич // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 30–35.

392. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.

393. Романовський В. Війна 1735 – 1739 років та її наслідки для України / В. Романовський // Нариси з соціально-економічної історії України. – К.: Укрполіграфоб'єднання, 1932. – Т. 1. – С. 25–42.

394. Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII в.) / В. А. Романовский // Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – С. 395–420.

395. Романовський В. О. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х рр. XVII ст. / В. О. Романовський // Народна творчість і етнографія. – 1958. – № 3. – С. 89–109.

396. Романовський В. О. Українські городяни і політика царського уряду в другій половині XVII ст. / В. О. Романовський // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 22–29.

397. Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / В. В. Румянцева. – К.: Наукова думка, 1986. – 128 с.

398. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого Князівства Литовського / О. В. Русина. – К., 1998. – 243 с.

399. Сапон В. Чернігівці 1666 р.: з історії міста / В. Сапон // Деснянська правда. – 1995. – 25 листопада. – С. 3.

400. Сергійчук В. І. Бойові побратими Богдана Хмельницького / В. І. Сергійчук // Жовтень. – 1985. – № 1. – С. 88–96.

401. Сергійчук В. І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648 – 1654 рр. / В. І. Сергійчук // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 85–92.

402. Ситий І. До історії українського війська: списки бунчукових товаришів та сотників 1733 р. / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 139–143.

403. Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк) / М. Слабченко. – Одесса: Типография “Техник”, 1909. – 436 с.

404. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницины до мировой войны / М. Слабченко – Одесса: Госиздат Украины, 1922. Т. 2. Хозяйство Гетьманщины в XVII – XVIII ст. Судьбы фабрики и промышленности в Гетьманщине в XVII – XVIII ст. – 224 с.

405. Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII – XVIII ст.: Конспект лекцій, читаних на Одеських учительських курсах в серпні 1918 р. / М. Є. Слабченко – Харків: Кооперативная типография, 1919. – 39 с.

406. Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 447 с.

407. Смолій В. А. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1996. – 367 с.

408. Сокіл В. Кальницький полк: історико-краєзнавчий нарис / В. Сокіл. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 384 с.

409. Соловьев С. История России с древнейших времен: В 15 кн. / С. Соловьев. – М.: Соцэкгиз, 1963. – Кн. 9. – 701 с.

410. Софроненко К. А. Малороссийский приказ русского государства второй половины XVII – начала XVIII века / К. А. Софроненко. – М.: Издательство Московского государственного университета, 1960. – 179 с.

411. Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / В. С. Степанков // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 52–65.

412. Степанков В. С. Боротьба населення Чернігівщини проти польсько-шляхетської агресії наприкінці 1663 – на початку 1664 р. / В. С. Степанков // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. II. – С. 59–60.

413. Степенькін С. Ю. Корсунський полк у XVII- на початку XVIII ст.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / С. Ю. Степенькін. – Дніпропетровськ, 2004. – 16 с.

414. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори / Л. Студьонова. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда”, 1998. – 148 с.

415. Ткаченко М. М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) / М. М. Ткаченко // Український історичний журнал. – 1964. – № 1. – С. 77–81.

416. Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII – XVIII вв. / П. К. Федоренко. – М.: Издательство АН СССР, 1960. – 262 с.

417. Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии / А. Ханенко. – Чернигов: Губернская типография, 1864. – 108 с.

418. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За редакцією А. В. Кудрицького. – К.: Українська радянська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. – 1006 с.

419. Швидько Г. К. З історії міського самоврядування Чернігова у другій половині XVII ст. / Г. К. Швидько // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 84–87.

420. Швидько Г. К. Перший загальний перепис дворів населених пунктів Чернігівського полку 1721 р. / Г. К. Швидько // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів; Ніжин, 1988. – Вип. II. – С. 61–62.

421. Швидько Г. К. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. К. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42–46.

422. Швидько Г. Чернігівські міщани наприкінці XVII ст. (до історії магдебурзького права) / Г. Швидько // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда”, 2007. – С. 452–460.

423. Шевченко Ф. П. Створення козацьких полків на Чернігівщині під час Визвольної війни 1648 – 1654 рр. / Ф. П. Шевченко // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 51.

424. Шпитальов Г. Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. / Г. Г. Шпитальов. – Запоріжжя: РА “Тандем-І”, 2002. – 70 с.

425. Шульгин Я. Павел Полуботок, полковник черниговский. 1705 – 1724 гг. / Я. Шульгин // Киевская старина. – 1890. – Декабрь. – С. 522–538.

426. Яблоновский А. В. Левобережная Украина в XV – XVIII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. – Май. – С. 249–267.

427. Яблоновский А. В. Левобережная Украина в XV – XVIII ст. Очерк колонизации / А. В. Яблоновский // Киевская старина. – 1896. – Июнь. – С. 369–379.

428. Яблоновський О. Чернігівщина / [переклад з польської, передмова і примітки І. Кондратьєва] / О. Яблоновський // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1 – 2. – С. 130–140.

429. Якубова Т.А. Місто-фортеця Очаків та його стратегічне значення в російсько-українсько-турецькому протистоянні XVIII століття: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Т. А. Якубова. – К., 2006 – 19 с.

430. Gajecy G. The Cossak Administration of the Hetmanate / G. Gajecy. – Cambridge, Massachusetts, 1978. – Volume One. – Pages 1–395; Volume Two. – Pages 396–790.

ДОДАТКИ

Додаток А

Чисельність козаків Чернігівського полку згідно реєстру 1649 р. *

Сотня	Кількість козаків
Чернігівська полкова	410
Борзнянська	100
Бахмацька	99
Батуринська	99
Конотопська	100
Сосницька	100
Івангородська	99

* Складено за: [185, с. 22]

Додаток Б
Чисельність козаків Чернігівського полку
за ревізією 1737 р. *

Сотня	Виборні козаки (дворів)	Козаки-підпомічники (дворів)
Полкова	25	35
Білоуська	34	41
Слабинська	35	27
Любецька	27	2
Ройська	47	43
Седнівська	46	31
Городницька	48	19
Березинська	57	86
Столинська	27	69
Синявська	54	47
Киселівська	29	43
Менська	60	80
Волинська	24	42
Сосницька	57	71
Вибельська	13	40
Понорницька	30	30
Всього:	616	709

* *Складено за:* [16, арк. 3–32].

Додаток В
Чисельність козаків Чернігівського полку
за ревізією 1738 р. *

Сотня	Козаки	Посполиті	Підеусідки
Полкова	153	189	136
Білоуська	263	363	54
Вибельська	319	98	74
Слабинська	276	273	109
Ройська	300	469	46
Любецька	186	1037	132
Седнівська	416	612	56
Городницька	369	350	133
Березинська	338	475	76
Столинська	225	78	35
Менська	417	443	96
Синявська	275	86	11
Киселівська	190	315	21
Сосницька	402	304	51
Волинська	232	35	11
Понорницька	286	1252	69
Всього:	4669	6379	1208

* Складено за: [17, арк. 1].

Додаток Д
Чисельність козаків Чернігівського полку
за ревізією 1739 р. *

Сотня	Виборні козаки	Козаки- підпомічники	Вдови	Всіх
Полкова	60	84	5	149
Білоуська	80	153	-	233
Вибельська	113	148	2	263
Слабинська	96	98	4	198
Ройська	111	164	16	291
Любецька	79	94	13	186
Седнівська	125	271	-	396
Городницька	148	122	33	315
Березинська	113	315	89	517
Столинська	67	128	19	214
Синявська	124	118	30	274
Менська	201	184	50	428
Киселівська	90	80	22	192
Волинська	76	140	17	233
Сосницька	120	314	65	498
Понорницька	125	112	14	251
Всього:	1738	2519	378	4635

* Складено за: [6, арк. 3–4].

Додаток Е
Чисельність козаків Чернігівського полку
за ревізією 1740 р. *

Сотня	Виборні козаки	Козаки- підпомічники	Вдови	Всього
Полкова	59	153	13	212
Білоуська	84	170	-	251
Вибельська	96	120	24	216
Слабинська	113	156	20	269
Ройська	111	218	35	322
Любецька	77	110	15	187
Седнівська	124	293	58	418
Городницька	158	194	43	319
Березинська	113	139	100	552
Столинська	67	184	24	248
Менська	208	229	49	480
Синявська	124	214	23	335
Киселівська	90	112	4	202
Сосницька	123	403	24	526
Волинська	76	204	19	280
Понорницька	134	238	30	362
Всього:	1738	3478	547	5216

* Складено за: [7, арк. 2].

Додаток Ж
Чисельність козаків Чернігівського полку
за ревізією 1741р. *

Сотня	Виборні козаки (дворів)	Козаки- підпомічники (дворів)	Всього
Полкова	59	132	191
Білоуська	79	202	281
Вибельська	113	160	273
Слабинська	74	120	194
Ройська	111	219	330
Любецька	79	131	210
Седнівська	125	243	368
Городницька	158	169	327
Березинська	113	172	385
Столинська	67	145	212
Менська	201	192	303
Синявська	124	187	311
Сосницька	123	317	440
Киселівська	90	122	212

* Складено за: [10, арк. 2].

Додаток 3

**Табель переписная Черниговского полка сотен о козаках, бобровниках
и их подсосудках из ревизии 1748 г. ***

Сотня	Виборні козаки (дворів/хат)	Козаки- підпомічники (дворів/хат)	Бобровники (дворів/хат)	Пташники та стрільці (дворів/хат)
Полкова	60-83	239-287		
Білоуська	83-141	260-344		
Вибельська	107-175	348-463		
Слабинська	59-79	165-293		
Ройська	88-150	283-300		
Любецька	64-102	142-204		
Седнівська	117-172	417-513	16-19	37-50 стр.
Городницька	148-229	388-524	11-14	60-99 стр.
Березинська	105-136	618-687	4-4	
Столинська	69-111	330-410		
Менська	191-357	598-831	9-9	
Синявська	121-222	360-525	5-5	
Волинська	70-138	331-459	4-5	9-13 пт.
Сосницька	102-166	431-562	30-38	
Киселівська	79-143	218-332	10-17	13-17 стр.
Понорницька	123-199	381-488	2-3	
Всього:	1586-2608	5439-7121	93-117	110-166

* Складено за: [8, арк. 2].

Додаток И

**Чисельність виборних козаків Чернігівського полку згідно
Указу Генеральної військової канцелярії від 12 квітня 1751 р.
про “командирування” частини Чернігівського полку
на Українську оборонну лінію ***

Сотня	Виборні козаки
Полкова	59
Білоуська	73
Вибельська	113
Слабинська	61
Ройська	90
Любецька	63
Седнівська	116
Городницька	146
Березинська	100
Столинська	97
Менська	190
Синявська	113
Сосницька	110
Волинська	62
Понорницька	73
Киселівська	82
Всього:	1518

* Складено за: [69, арк. 3].

Додаток К
Чисельність козаків Чернігівського полку
за податковим реєстром 1752 р. *

Сотня	Козаки та їхні підсусідки
Чернігівська полкова	168
Білоуська	312
Вибельська	289
Слабинська	103
Ройська	204
Любецька	188
Седнівська	428
Городнянська	462
Березинська	666
Столинська	337
Синявська	293
Киселівська	150
Менська	455
Сосницька	589
Волинська	403
Понорницька	413
Всього у Чернігівському полку:	5470

* *Складено за:* [4, арк. 508–534 зв.].

Додаток Л
Чисельність козаків Чернігівського полку
за податковим реєстром 1753 р. *

Сотня	Козаки та їхні підсусідки
Чернігівська полкова	346
Білоуська	350
Вибельська	355
Слабинська	164
Ройська	259
Любецька	192
Седнівська	298
Городницька	388
Березинська	65
Столинська	293
Синявська	344
Киселівська	228
Менська	602
Сосницька	637
Волинська	446
Понорницька	396
Всього у Чернігівському полку:	5303

* Складено за: [4, арк. 623–663]

Додаток М
Чисельність козаків Чернігівського полку
за ревізією 1755 р. *

Сотня	Дворів	Хат	Сімей
Полкова	286	317	317
Білоуська	321	331	478
Вибельська	349	569	569
Слабинська	199	247	247
Ройська	232	396	396
Любецька	211	278	278
Седнівська	516	605	605
Городницька	433	531	531
Березинська	747	774	774
Столинська	355	448	448
Менська	626	802	802
Синявська	366	555	555
Киселівська	367	423	424
Сосницька	625	736	736
Волинська	374	448	448
Понорницька	303	460	460
Всього:	6347	7920	8068

* Складено за: [13, арк. 2].

Додаток Н
Чисельність козаків Чернігівського полку
за ревізією 1764 р. *

Сотня	Виборні козаки	Козаки- підпомічники
Полкова	354	826
Вибельська	731	1362
Слабинська	337	795
Білоуська	473	1393
Ройська	820	884
Любецька	513	670
Городницька	784	1383
Седнівська	641	188
Березинська	451	2321
Столинська	328	1020
Синявська	489	1377
Киселівська	605	946
Менська	1367	1819
Волинська	451	1643
Сосницька	758	1783
Понорницька	736	1400

* *Складено за: [26, арк. 10–11].*

Додаток П

Чисельність козаків Чернігівського полку згідно справи

“По предложению графа П. А. Румянцева о учинении выправки с ревизиею 1764 г., сколько в какой сотне записано сел и деревень, а в оных выборных и подпомощников козаков” від 10 листопада 1772 р. *

Сотня	Виборні (дворів/хат)	Підпомічники (дворів/хат /бездвірних хат)
Полкова	59-95	240-287-6
Білоуська	127-207	187-248-87
Вибельська	110-172	299-375-34
Слабинська	64-98	220-246-0
Любецька	67-148	155-206-1
Ройська	103-237	177-241-8
Городнянська	129-276	352-471-9
Седнівська	161-289	248-323-177
Березнянська	108-171	752-831-55
Столинська	64-112	298-386-10
Менська	202-374	460-551-9
Синявська	88-153	359-445-23
Киселівська	84-172	245-313-13
Сосницька	121-220	498-590-25
Волинська	64-126	424-530-2
Понорницька	101-235	364-466-7
Всього:	1652-3089	5270-6459-466

* Складено за: [27, арк. 9].

Додаток Р
Чисельність виборних козаків Чернігівського полку
станом на 12 червня 1765 р. *

Сотня	Виборні козаки
Березинська	113
Білоуська	75
Вибельська	113
Волинська	58
Городницька	129
Киселівська	67
Любецька	62
Менська	201
Понорницька	93
Ройська	102
Седнівська	100
Синявська	35
Слабинська	56
Сосницька	87
Столинська	57
Чернігівська полкова	52
У Чернігівському полку загалом:	1400

* *Складено за: [73, арк. 1–31].*

Додаток С
Чисельність козаків Чернігівського полку
у грудні 1766 р. *

Сотня	Виборні козаки
Березинська	117
Білоуська	86
Вибельська	113
Волинська	80
Городницька	163
Киселівська	93
Любецька	58
Менська	199
Понорницька	93
Синявська	129
Слабинська	56
Сосницька	110
Столинська	81
Чернігівська полкова	31

* *Складено за: [74, арк. 1–65].*

Додаток Т
Чисельність козаків-підпомічників
Чернігівського полку у 1780 р. *

Сотня	Козаки-підпомічники
Чернігівська полкова	298
Білоуська	416
Вибельська	406
Слабинська	228
Ройська	209
Любецька	210
Седнівська	609
Городницька	480

* *Складено за: [77, арк. 1–92 зв.].*

Додаток У
Чисельність посполитих Чернігівського полку
за ревізією 1713 р. *

Сотня	Посполиті
Березинська	822
Білоуська	444
Вибельська	207
Городницька	602
Киселівська	405
Любецька	1031
Менська	653
Понорницька	1497
Ройська	470
Седнівська	621
Синявська	145
Слабинська	282
Сосницька	401
Столинська	158
Чернігівська полкова	471
У Чернігівському полку загалом:	8586

* *Складено за: [62, арк. 1–142 зв.].*

Додаток Ф
Чисельність посполитих
Чернігівського полку за ревізією 1723 р. *

Сотня	Посполиті
Березинська	988
Білоуська	634
Вибельська	360
Волинська	194
Городницька	935
Киселівська	636
Любецька	1747
Менська	890
Понорницька	2415
Ройська	827
Седнівська	1045
Синявська	184
Слабинська	474
Сосницька	851
Столинська	183
Чернігівська полкова	623
У Чернігівському полку загалом:	13875

* *Складено за: [61, арк. 1–10].*

Додаток Х
Чисельність посполитих Чернігівського полку
за ревізією 1729 р. *

Сотня	Посполиті
Березинська	842
Білоуська	743
Вибельська	450
Волинська	363
Городницька	1462
Киселівська	714
Любецька	1447
Менська	802
Понорницька	1522
Ройська	928
Седнівська	993
Синявська	233
Слабинська	630
Сосницька	595
Столинська	143
Чернігівська полкова	763
У Чернігівському полку загалом:	12694

* *Складено за:* [61, арк. 1–10; 92, арк. 153].

Додаток Ц
Чисельність посполитих Чернігівського полку
за даними “Генерального слідства про маєтності Чернігівського
полку 1729 – 1730 рр.” *

Сотня	Вільні посполиті	Залежні посполиті	Всього
Чернігівська полкова	-	214	214
Березинська	177	92	269
Білоуська	-	512	512
Вибельська	-	300	300
Волинська	26	228	254
Городнянська	-	1627	1627
Киселівська	14	626	640
Любецька	-	1622	1622
Менська	203	577	780
Понорницька	-	1814	1814
Ройська	-	707	707
Седнівська	-	890	890
Синявська	24	126	150
Слабинська	-	366	366
Сосницька	284	433	717
Стольненська	34	73	107
Всього у Чернігівському полку:	762	1027	10969

* *Складено за: [151, с. 1–149].*

Додаток III
Чисельність посполитих Чернігівського полку
за ревізією 1739 р. *

Сотня	Стрільці, бобровники та пташники	Посполиті	Підсусідки	Посполиті та підсусідки разом
Полкова	- - 21	155	115	270
Білоуська	- - 24	287	82	369
Вибельська	- - 34	103	40	143
Слабинська	- - 25	185	86	271
Ройська	- - 34	400	75	475
Любецька	- - 20	994	265	259
Седнівська	34-15-58	520	8	528
Городницька	67-9-49	531	161	692
Березинська	- 5-71	434	134	568
Столинська	- - 25	89	29	118
Синявська	- - 33	84	5	89
Менська	- - 49	459	163	622
Киселівська	54-10-30	297	87	384
Волинська	- - 28	33	-	33
Сосницька	- - 31	424	82	506
Понорницька	- - 28	1243	79	1322
Всього:	155 - 39 - 560	6238	528	7649

* *Складено за: [6, арк. 3–4].*

Додаток Ш
Чисельність посполитих Чернігівського полку
за ревізією 1740 р. *

Сотня	Стрільці, бобровники та пташники	Посполиті	Підсусідки	Посполиті та підсусідки разом
Полкова	-	209	114	323
Білоуська	-	363	81	444
Вибельська	-	93	51	144
Слабинська	-	339	22	361
Ройська	-	555	128	683
Любецька	-	855	422	1277
Седнівська	-	525	6	531
Городницька	-	734	19	753
Березинська	-	381	154	535
Столинська	-	95	18	113
Менська	-	478	309	787
Синявська	-	78	19	97
Киселівська	-	313	39	352
Сосницька	-	355	78	433
Волинська	-	41	3	44
Понорницька	-	1532	162	1694
Всього:	-	6948	1328	8276

* Складено за: [7, арк. 3].

Додаток Ю
Чисельність посполитих Чернігівського полку
за податковим реєстром 1752 р. *

Сотня	Посполиті
Чернігівська полкова	354
Білоуська	501
Вибельська	226
Слабинська	259
Ройська	761
Любецька	1104
Седнівська	413
Городницька	1015
Березинська	537
Столинська	143
Синявська	8
Киселівська	633
Менська	788
Сосницька	577
Волинська	113
Понорницька	1684
Всього у Чернігівському полку:	9146

* *Складено за: [4, арк. 508–534 зв.].*

Додаток Я
Чисельність посполитих Чернігівського полку
за податковим реєстром 1753 р. *

Сотня	Посполиті
Чернігівська полкова	738
Білоуська	619
Вибельська	226
Слабинська	446
Ройська	858
Любецька	1835
Седнівська	689
Городницька	1294
Березинська	509
Столинська	193
Синявська	-
Киселівська	1174
Менська	1033
Сосницька	781
Волинська	170
Понорницька	1949
Всього у Чернігівському полку:	12514

* *Складено за: [4, арк. 623–663].*

Додаток АА
Чисельність посполитих Чернігівського полку
за ревізією 1755 р. *

Сотня	Дворів	Хат	Бездворних хат	Сімей
Полкова	534	558	9	567
Білоуська	531	547	49	606
Вибельська	176	191	15	206
Слабинська	325	356	35	391
Ройська	862	1104	4	1108
Любецька	1424	1695	8	1703
Седнівська	655	683	-	683
Городницька	1080	1170	-	1170
Березинська	409	446	23	469
Столинська	158	168	7	175
Менська	808	885	105	990
Синявська	52	63	2	65
Киселівська	881	1016	38	1051
Сосницька	606	656	30	686
Волинська	119	125	5	130
Понорницька	1563	1758	108	1866
Всього:	10176	11431	438	11869

* Складено за: [13, арк. 3].

Додаток АБ
Чисельність посполитих Чернігівського полку
за ревізією 1764 р. *

Міщан та вільних посполитих	207 дворів	284 хат	12 бездворних хат	523 душі чоловічого роду
Посполитих різних власників	9913 дворів	12239 хат	2931 бездворних хат	49933 душі чоловічої статі
Вдів посполитих і міщанських	29 дворів	36 хат	6 бездворних хат	
Державних посполитих	260 дворів	336 хат	244 бездворних хат	1667 душ чоловічої статі

* Складено за: [26, арк. 11, 17–18; 29, арк. 41–42].

Додаток АВ
Чисельність підсусідків Чернігівського полку
за даними 1732 – 1734 рр. *

Сотня	Підсусідки
Березинська	35
Білоуська	119
Волинська	42
Городницька	92
Киселівська	13
Менська	133
Понорницька	53
Ройська	92
Седнівська	263
Синявська	7
Сосницька	61
Столинська	11
Чернігівська полкова	22

* Складено за: [78, арк. 1–14, 41 зв.–47 зв.].

Додаток АД

Чисельність прихожан чернігівських церков у 1770 р. *

Церква	Чоловіки	Жінки
Спаський собор	210	216
Воскресенська	116	123
Катерининська	106	107
Покровська	475	545
Миколаївська	117	128
Стрітенська	215	240
Богоявленська	98	92
Параскевіївська	-	-
Крестовоздвиженська	152	164
Вознесенська	350	360
Всього:	1849	1975

* Складено за: [282, с. 78].

Додаток АЕ

**Чисельність мешканців Чернігова за даними “Черниговского
наместничества топографического описания” О. Шафонського ***

Категорії населення	Чоловіки	Жінки	Всього
Купці	28	30	58
Інші міщани	1174	1212	2386
Козаки	73	91	164
Державні селяни	221	247	468
Селян-піддані	315	341	656
Священики та церковні причетники	82	59	141
Монахи	51	-	51

* Складено за: [199, с. 291].

Додаток АЖ

Чисельність мешканців Чернігова за даними

“Сокращенного описания Черниговской губернии вообще

и всякого города особо” *

Категорії населення	Чоловіки	Жінки
Купці	28	30
Міщани	1174	1212
Козаки	73	91
Селяни	536	588
Священики та церковні причетники	82	59

* *Складено за: [188, с. 86].*

Додаток АЗ

Чисельність прихожан церков м. Березни у 1770 р. *

Церква	Чоловіки	Жінки
Благовіщенська	668	668
Покровська	760	765
Вознесенська	725	750
Петропавлівська	607	530
Всього:	2740	2713

* Складено за: [282, с. 138].

Додаток АИ

**Чисельність мешканців м. Березне за даними “Черниговского
наместничества топографического описания” О. Шафонського ***

Категорії населення	Чоловіки	Жінки	Всього
Дворяни і чиновники	146	101	247
Купці	10	12	22
Інші міщани	340	274	614
Козаки	2255	2233	4488
Селяни-піддані	578	572	1150
Священики та церковні причетники	81	59	140

* *Складено за: [199, с. 382].*

Додаток АК

Чисельність мешканців м. Березне за даними

“Сокращенного описания Черниговской губернии вообще

и всякого города особо” *

Категорії населення	Чоловіки	Жінки
Купці	10	12
Міщани	340	274
Козаки	2255	2233
Селяни	578	572
Священики та церковні причетники	81	59

* *Складено за:* [282, с. 138].

Додаток АЛ

Чисельність мешканців м. Городня за даними “Черниговского наместничества топографического описания” О. Шафонського *

Категорії населення	Чоловіки	Жінки	Всього
Купці	14	18	32
Інші міщани	387	400	787
Козаки	84	78	162
Селяни-піддані	236	320	556
Священики та церковні причетники	29	24	53

* Складено за: [199, с. 344].

Додаток АМ

Чисельність мешканців м. Городня за даними

“Сокращенного описания Черниговской губернии вообще

и всякого города особо” *

Категорії населення	Чоловіки	Жінки
Купці	14	18
Міщани	387	400
Козаки	84	78
Селяни	236	320
Священики та церковні причетники	29	21

* *Складено за: [188, с. 87].*

Додаток АН
Рудні Чернігівського полку *

№	Назва	Сотня та річка	Згадки та власники
1	Рудня біля с. Яриловичі (рудня Ярилівська, Новоярилівська)	Ройська, р. Сухий Вир	Існувала з 1672 по 1811 р. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир
2	Переїздинська рудня (рудня Переїзна, Суховирська, Ганнівка)	Городнянська, р. Сухий Вир	1747, 1768, 1781 Лизогуби
3	Грибова рудня (Суховирська, Стара Рудня)	Городнянська, р. Сухий Вир	1747, 1768 Лизогуби
4	Залізний завод на р. Вир	Ройська, р. Сухий Вир	поч. XVIII ст. Лизогуби
5	Залізний завод на р. Вир	Ройська, р. Вир	поч. XVIII ст. Лизогуби
6	Лизунові Рудня (Костина Рудня)	Ройська, р. Вир	з 1672 р. – Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир
7	Углівська рудня	Любецька, р. Муравля	1739, 1765 Лизогуби
8	Розсудівська рудня (Шкурина рудня)	Любецька, р. Ворзна	з сер. XVII ст. – польський шляхтич Розсудовський, потім – Полуботки, з 1772 – Милорадовичі
9	Лесківська рудня (з 1681 до 1690 – Медведівська рудня)	Любецька, р. Ворзна	1681 Леонтій Полуботок, з 1772 – Милорадовичі
10	Радківська рудня (Радкова, Редьківка)	Любецька, р. Ворзна	з 1689 р. – Леонтій Полуботок, з 1772 – Милорадовичі
11	Рудня Гунківка (Гунківська)	Любецька, р. Ворзна	1718, 1756 Лизогуби

* Складено за: [416, с. 204–255; 361, с. 37–111].

12, 13, 14	Димарки на р. Ворзні	Любецька, р. Ворзна	З середині XVII ст. – польський шляхтич Розсудовський, з 1681 р. – Л. Полуботок
15	Губицька рудня (Вертецька)	Любецька, р. Вертеч	з 1691 р. – Л. Полуботок
16	Нововертецька рудня (Нова)	Любецька, р. Вертеч	з 1710 р. – П. Полуботок, потім – Семен Полуботок
17	Вертецька рудня (Унучкова, Посудевська)	Любецька, р. Вертеч	з 1653 р. – Посудевські та Унучки
18	Вертецька рудня (Грабова, Грабовка, Грабовська)	Любецька, р. Вертеч	Збудував С.Лизогуб у 1707 р., здавалась в аренду Грабам (з 1730 р. – Грабовка)
19	Неданчицька	Любецька, р. Димарка	з 1665 р. – міщани, з 1701 р. – Чернігівська архієпископська кафедра. Здавалась на відкуп.
20	Лугова рудня (рудня Димарка)	Любецька, р. Димарка	1676 Чернігівський кафедральний монастир
21-22	Пакульські рудні	Любецька, р. Пакулька	1 – з 60-х рр. XVII ст., 2 – з 20-х рр. XVIII ст. (обидві – до 1754 р.) Києво-Печерська Лавра
23	Хутір Рудня (Руденка)	Понорницька, р. Убідь	1682, до поч. XVIII ст. В. Дунін-Борковський
24	С. Рудня	Понорницька, р. Убідь	1682 – В. Дунін- Борковський, з 1710 – Д. Апостол
25	Яжборівська рудня (слобідка Руденка)	Сосницька, р. Убідь	1709 – Іван Дорошенко, 1729 – Семен Савич
26	Лозовська рудня (Чумакова Рудня)	Киселівська, р. Слот	Кінець XVIII ст. – Іван Паливода

27	С. Рудня (Стара Рудня, Єнькова Рудня)	Синявська, р. Бреч	Початок XVIII ст. – І. Скоропадський купив у рудника Матвія
28	Рудня в урочищі Гніздище (Гніздівська рудня)	Городнянська, р. Смяч	1719 – до середини XVIII ст. – Марія, вдова В. Дуніна-Борковського
29	Рудня Політиченська (Прасківська)	Городнянська, р. Смяч	Седнівський сотник Полетика, потім В. Дунін-Борковський, 1708 – Марія, вдова В. Дуніна-Борковського, 1746 – бунчуковий товариш М. Борковський
30	с. Стара Рудня	Седнівська, р. Смяч	До 1688 – рангова маєтність чернігівських полковників
31	с. Гетьманська Руденка	Седнівська, р. Рудка (Руда)	До XVIII ст.
32	Рудня на р. Убеді	р. Убідь	1666 – Онуфрій Андріїв
33	Святська рудня	Городнянська, р. Смяч	1751 – К. Лизогуб

Гути Чернігівського полку

№	Назва	Місце знаходження	Згадки
1	Гута у с. Олександрівка	Городнянський повіт	1767 р.
2	Шибишинівська гута	Біля с. Величок, Губичей і Шибишинівки	1738, 1751 рр.
3	Гута у с. Бреч	Городнянський повіт	1705 р.
4	Гута у с. Велички	Чернігівський повіт	1739 р.
5	Гута у с. Вертеч	Чернігівський повіт	1760 р.

6	Витовська (Витова) гута	Любецька сотня	1667 р.
7	Гута у с. Гута	Синявська сотня	1704 р.
8	Гута у с. Гута	Понорницька сотня	
9	Гута у хуторі Гутище	Любецька сотня	1767 р.
10	Гута у хуторі Гутище	Седнівська сотня	1748 р.
11	Гута у слободі Гутище	Волинська сотня	1729 р.
12	Гута у слободі Гутище	Городнянська сотня	1767 р.
13	Гута у с. Довга Гребля	Сосницький повіт	1724 – 1754 рр.
14	Залізницька гута	Любецька сотня	1751 р.
15	Гута у с. Жукля	Сосницький повіт	1727 р.
16	Киселівозаймищська гута біля с. Ярилович	Городнянський повіт	1767 р.
17	Криничанська гута біля с. Редьківки	Любецька сотня	1772 р.
18	Гута у с. Кудрівка	Сосницький повіт	1687 р.
19	Лизогубова стара гута	Любецька сотня	1704 р.
20	Лизогубова нова гута	біля с. Неданчичі	1738 – 1740 рр.
21	Гута у с. Ловинь	Городнянський повіт	1755 р.
22	Лозовська гута	Городнянський повіт	1767 р.
23	Гута у с. Лосівка	Сосницький повіт	1704 р.
24	Молотова гута біля с. Бречі	Городнянська сотня	1705 р.
25	Гута у с. Мекшунівка	Чернігівський повіт	1751 – 1760 рр.
26	Нова гута у селах Навоз і Жидиничі	Чернігівський повіт	1751 р.

27	Озерська гута	Чернігівський повіт	1751 – 1760 рр.
28	Гута у с. Олешня	Городнянський повіт	1716 р.
29	Октябрьницька гута	Городнянський повіт	1743 р.
30	Пакульська гута	Чернігівський повіт	1730 р.
31	Рейхова гута біля с. Михайлівки	Сосницький повіт	1767 р.
32	Гута біля с. Савинки	Сосницький повіт	1724 р. (2 гуті)
33	Гута у хуторі Святець	Сосницький повіт	1774 – 1781 рр.
34	Святська нова гута	Городнянський повіт	1750 р.
35	Стара гута у селах Навоз і Жидиничі	Чернігівський повіт	1751 р.
36	Гута у с. Старе Гутище	Сосницька сотня	1717 р.
37	Студенецька гута	Сосницька сотня	1760 р.
38	Суховирська гута	Городнянський повіт	1726 р.
39	Гута у с. Сядрин	Сосницький повіт	1730 р.
40	Тихоновичева гута	Киселівська сотня	1760 р.
41	Гута у с. Шибыринівка	Чернігівський повіт	1738, 1740 рр.
42	Гута у с. Шишківка	Сосницький повіт	1739 р.

Додаток АП

Торги та ярмарки Чернігівського полку у 1756 р. *

Сотня	Населений пункт	Ярмарки	Торги
Чернігівська полкова	Чернігів	3 на рік	Щопонеділка Щоп'ятниці
Седнівська	Седнів	2 на рік (на свята пророка Іллі (20 липня) та святителя Миколи (6 грудня))	Щоп'ятниці
Седнівська	Нові Боровичі	2 на рік (на Трійцю та Покрову)	Щонеділі
Городницька	Городня	2 на рік (29 червня та 14 жовтня)	Щосуботи
Любецька	Любеч	2 на рік (на Вознесення Господнє та 6 грудня)	Щопонеділка
Менська	Мена	2 на рік (9 травня та 8 вересня)	Щочетверга
Синявська	Синявка	Не було	Щосуботи
Киселівська	Олександрівка	Не було	Щоп'ятниці
Сосницька	Сосниця	2 на рік (на свято Воздвиження Чесного Хреста та 15 Серпня)	Щопонеділка
Понорницька	Понорниця	2 на рік (23 квітня)	Щопонеділка

* Складено за: [158, с. 292–293; 288, с. 701].

		та 8 вересня)	
Понорницька	Орловка	1 на рік – 14 жовтня	Щочетверга

Додаток АР
Чернігівські полковники *

Бут Грицько (1648.08.10 – 12)
 Небаба Мартин (1648.09, 1651.07.07)
 Пободайло Степан (1649, 1651.07. – 1654.10)
 Богун Іван (1650.09 – 12)
 Попович – Абрамович Іван (1654.10 – 1657.04)
 Силич Оникій (1657.04. – 1663.07)
 Миколаєнко Трохим (1663, 1665)
 Гаврилів Тихон (1663, 1665)
 Красна Башта Степан (1664.19.05)
 Многогрішний Дем'ян (1665.03 – 1668)
 Самойлович Іван (1668 – 1669)
 Лисенко Іван (1669.05 – 1671.02)
 Многогрішний Василь (1671.07 – 1672.03)
 Дунін – Борковський Василь (1672.04 – 1682, 1685.02)
 Самойлович Григорій (1683 – 1687.07)
 Лизогуб Яків (1687.07 – 1698.08.09)
 Лизогуб Юрій (Юхим) (1698 – 1704)
 Полуботок Павло (1705.04.23 – 1723)
 Богданов Михайло (1723.22.10 – 1735)
 Миклашевський Іван (1736.10.14)
 Ізмайлов Володимир (1736 – 1749)
 Божич Іван (1749.24.02 – 1762)
 Милорадович Петро (1762 – 1782)

* *Складено за:* [101, арк. 36; 109, арк. 76–77 зв.; 149, с. 435; 185, с. 329; 197, с. 114–115; 199, с. 251; 204, с. 327; 207, с. 5; 212, с. 11–15; 226, с. 49, 53; 248, с. 126; 251, с. 381–382; 252, с. 144; 258, с. 3; 287, с. 190–191; 300, с. 5; 301, с. 6, 14, 20, 60; 304, с. 91; 312, с. 17; 314, с. 7, 40; 315, с. 32–33; 318, с. 94; 319, с. 53, 54; 320, с. 42; 329, с. 133–134; 337, с. 101, 109; 344, с. 146–147; 351, с. 655–747; 352, с. 168–171; 354, с. 77; 372, с. 470; 373, с. 59; 392, с. 300; 400, с. 96; 425, с. 522, 524; 430, с. 69–75].

Додаток АС
Наказні чернігівські полковники *

Донець Іван (1649.02 – 03)
 Пободайло Степан (1649.06 – 1651.07)
 Григорій (1649.08)
 Шохів Іван (1649.06, 1651.05.)
 Забіла Петро (1649.08, 1651.03)
 Толмач Іван (1651.04)
 Гладкий Матвій (1651)
 Окша Степан (1651.04.18)
 Коробка Яхно (до 1652 р.)
 Дзиковський Іван (до 1652 р.)
 Миколаєнко Трохим (1654.05)
 Опанас Веремієнко (1654.11)
 Григор Микифор (Ничипір) (1658.09)
 Попович Абрамович Іван (1649, 1651.04 – 06, 1654.04, 10, 1661.06.02)
 Гаврилів Тихон (Красна Башта) (1662 – 1663)
 Коханенко Станіслав (1658.04; 1659.08.26; 1662.04. – 11.; 1675.08)
 Молявка Іван (1664.07)
 Самойлович Іван (1665.06)
 Василь Семенович (1666.10)
 Васильович Гаврило (1668.01)
 Свіонтицький Федір (1668.01)
 Стрієвський Костянтин (1669.01 – 04.12)
 Пригара Іван (1670.01)
 Болдаковський Василь (1671)

* *Складено за:* [63, арк. 1; 211, с. 620; 315, с. 32–33; 318, с. 94; 319, с. 53–54; 329, с. 133–134; 373, с. 59–60; 400, с. 96; 430, с. 69–75].

Полуботок Леонтій (1671.09, 1672.03, 1673.03)

Каленикович Микифор Величковський (1688)

Донець Дмитро (1689.04, 1701.02)

Грембецький Микола (1696.10, 1697.11, 1698.10 – 11, 1712.05 – 10, 1713.03)

Затиркевич Юрій (1704.12)

Чечель Іван Власович (1705.11)

Томара Василь (1715.01, 1716.03, 1721.03, 1723, 06., 10)

Сангурський Павло (1723 – 1724)

Бакуринський Яків (1728.05)

Леневич Карпо (1733.01, 12)

Гавізов Григорій (1743)

Додаток АТ

Чернігівські полкові обозні *

Абрамович Іван (1654.08)
 Костюк Гутор (1658)
 Рашка Філон (1659)
 Васильович Гаврило (1660)
 Ковтунович Олександр (1661)
 Унучко – Посудевський Сава (1667.05)
 Гордецький Іван (1668)
 Захарович Лазар (1671.01)
 Угровецький Костянтин (1672.05.25, 1676.08 – 1677.02, 1677.11.17)
 Якимович Олександр (1673, 1685)
 Байдак Григорій(Гнат) (1680.06 – 1681.06)
 Каленикович Микифор Величковський (1681.11, 1688.10 – 1690.09)
 Молявка Федір (1690)
 Філон Ращенко (1696 – 1701.03, 1711 – 1712)
 Грембецький Микола (1696 – 1710.11)
 Сахновський Гнат (1709, 1723 – 1731, 1732 – 1734)
 Скоропадський Василь (1713.02 – 1721.06)
 Сангурський Павло (1734.05 – 1738)
 Молявка Федір (1738 – 1747.01.25)
 Сахновський Іван (1739.01.30 – 1768)
 Сахновський Яким (1769)
 Тризна Андрій (1769.09.03 – 1779.01.24)
 Бобир Іван (1779 – 1781)

Полкова артилерія

Осаули: Сокоцький Іван (1753), Шихуцький Іван Степанович (1764.7.05 – 1744).

Отамани: Топилевський Пилип (1743), Сапега Федір (1771).

Хорунжі: Бублик Дем'ян (1764 – 1768), Омелета Яків (1768 – 1772)

* *Складено за:* [78, арк. 6 зв.; 108, арк. 101; 114, арк. 1 зв.; 315, с. 32–33; 318, с. 94–95; 319, с. 54; 430, с. 75–77].

Додаток АТ
Чернігівські полкові судді *

Іван Красковський (1649 – 1651)
 Андрій (1650.04)
 Домонтович Іван (1662.11)
 Артемович Марко (1667.02 – 1671)
 Завадський Федір (1671)
 Болдаковський Василь (1673)
 Стрієвський Костянтин (1677 – 1686, 1692 – 1694)
 Радич Пантелеймон (1685, 1687)
 Мокрієвич Іван (1686)
 Мокрієвич Карпо (1688.11 – 1690.09)
 Затиркевич Юрій (1698 – 1707)
 Мокрієвич Оникій (1704)
 Тризна Іван (1709, 1710.07 – 1711)
 Томара Василь (1715 – 1727.07)
 Каневський – Оболонський Василь (1727 – 1732)
 Мокрієвич Іван Оникієвич (1732.09.26 – 1739.07.12)
 Сенюта Тимофій (1739 – 1767)
 Холодович Самійло (1752)
 Сахновський Іван (1767)
 Бакуринський Яків (1771 – 1779.01.24)
 Сербинович (1779 – 1781)
 Товстоліс Іван (1779 – 1781)

* *Складено за:* [4, арк. 524 зв.; 93, арк. 53; 101, арк. 36; 103, арк. 41; 114, арк. 1 зв.; 179, с. 315, 343; 308, с. 77; 315, с. 35; 318, с. 95; 319, с. 54–55; 430, с. 77–78].

Додаток АУ
Чернігівські полкові писарі *

Красковський Іван (1649 – 1651)
 Мокрієвич Карпо (1660.07 – 1661.05)
 Васильович Іван (1664)
 Голобоярин (Слободецький) Михайло (1668, 1672.05. – 1673)
 Полуботок Леонтій (1668.11)
 Заборовський Лукаш (1670.08, 1671)
 Заборовський Михайло (1671)
 Михайло Степанович Свододецький (1672.05.25)
 Скоропадський Іван (1674.11 – 1695)
 Худолій Кирило (1676, нак.)
 Булавка Петро (1698 – 1708.11)
 Наумович Семен (1710)
 Бутенко Іван Янушкевич (1716.06 – 1727)
 Васильович Микита (1716, повний, 1725, нак., 1728.10 – 1731.01,
 повний)
 Полонецький Іван (1728.10 – 1731.01)
 Холодович Самійло (1732 – 1739.06)
 Максимович Григорій (1733.10, 1738.12, 1740)
 Круглик Василь (1737, нак.)
 Миткевич Яким (1741.04 – 1754)
 Миткевич Андрій Якимович (1754 – 1767.01)
 Бакуринський Яків (1768 – 1771)
 Рашевський Яків (1771.9.07 – 1781)
 Парфен Левченко (1781)

* *Складено за:* [4, арк. 628 зв., 635; 83, арк. 136; 114, арк. 2 зв.; 122, арк. 48 зв.; 151, с. 165; 315, с. 36; 318, с. 95–96; 319, с. 55; 430, с. 78–80].

Войцехович Іван (1781)

Писарі полкові судові

Яновський Іван (1723), Максимович Григорій (1732 – 1739),
Ярошевич Юрій (1751 – 1752), Стоїнський Семен (1752 – 1766).

Старші полкові канцеляристи

Стоїнський Семен (1739 – 1749), Андрієвський Тиміш (1747 – 1748),
Якубинський Федір (1756.30.05 – 1779).

Додаток АФ
Чернігівські полкові осавули *

Прокіп (1649.10.10)
 Козьма Савич Картель (бл. 1650)
 Бучинський (1671)
 Величковський –Савич Ничипір Калиникович (1672 – 1674)
 Гнилозубенко Хома Михайлович (1673.07)
 Грибович Павло Мартинович(1680)
 Устимович Василь (1687.01 – 1690.05 – 10, 1695.01 – 10)
 Несторенко – Данченко Пилип (1687)
 Донець Дмитро (1689 – 1696)
 Мокрієвич Михайло (1690.09.03)
 Маркович Василь (1691.07)
 Зеленський Федір (1694.07. – 1699.10.)
 Грембецький Микола (1696.04. – 1699.10.)
 Бутович Степан (1704.01– 1708.12)
 Красовський Михайло (1710.01. – 1716.02, 1722 – 1723)
 Мокрієвич Михайло (1723 – 1725 нак., 1728 – 1738.07.08)
 Лисенко Іван (1723.03)
 Бобир Іван (1725, нак.)
 Славатинський Стефан (1729.6.10 – 1756.02)
 Рашко Єлисей (1738. 3112. – 1753)
 Норка Іван (1753)
 Павловський Василь (1754, 1755.11. – 1771)
 Сахновський Іван (1757 – 1770)
 Булавка Антін (1760)

* *Складено за:* [101, арк. 36; 114, арк. 2 зв., 3 зв.; 178, с. 52; 179, с. 30; 181, с. 99; 315, с. 36; 318, с. 96; 319, с. 55–56; 430, с. 80–82].

Каневський Петро (1767)

Колпаковський (1767.04.04)

Бакуринський Семен (1770. 7.10. – 1779. 24.01.)

Брежинський Богдан (1770)

Круп'янський Яків (1771.6.04 – 1779.01.24)

Лисенко Андрій (1779)

Дубовик Іван (1781)

Долинський Іван (1779 – 1781)

Додаток АХ
Чернігівські полкові хорунжі *

Наум (1649.10.10)
 Іван (1649)
 Картель Іван (бл.1650)
 Крачевський Павло (1669.02)
 Силич Степан (1672.05.25)
 Савенко Корній (1681)
 Улезько Тиміш (1687)
 Чечель Іван (1688.03.30)
 Терпицький Іван (1695 – 1698)
 Якубович Прокіп (1696 – 1704)
 Чечель Марко (1710.01.12 – 1730)
 Пешковський Панько (1720)
 Михайлович Марко (1723 – 1730)
 Шум Михайло (1728)
 Товстоліс Іван (1729 – 1738.12)
 Хоменко Опанас (1730)
 Медушевський Василь (1732 – 1734.12)
 Медушевський Гнат (1734.12)
 Леонтович Степан (1737 – 1748)
 Булавка Іван (1739.29.01 – 1752.06)
 Ярошевич Юрій (1743)
 Небесов (1747)
 Зубковський Павло (1748)

* *Складено за:* [4, арк. 508, 655 зв.; 83, арк. 136; 101, арк. 36; 114, арк. 3 зв., 4 зв.; 122, арк. 1; 245, с. 17; 315, с. 37; 316, с. 114; 318, с. 96; 319, с. 56; 430, с. 82–83].

Комаровський Василь (1749.3.11 – 1763)

Товстоліс (1753)

Ломиковський Павло (1764.06.15)

Григорович – Фурсанович Петро (1752.08.06 – 1766.17.01)

Петрашевич Василь (1763.6.03 – 1774)

Лисенко Михайло (1773 – 1779.09)

Ладанка Іван (1777 – 1782)

Додаток АЦ
Чернігівські полкові сотники
та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Мартин Пободайло (1649.10.10)
 Угровецький Іван (1650.04)
 Коханенко Станіслав (1654.4.11. – 1658.07, 1662)
 Домонтович Іван Михайлович (1659.09)
 Шуба Стефан (1659.12)
 Негович Тиміш (1659.12)
 Василь Пободайло (1659)
 Силич Степан (1661, 1670, 1677.02.17)
 Товстоліс Павло (1669)
 Дунін – Борковський Василь (1669.02, 1671)
 Болдаковський Василь (1669 – 1670.07.14, 1671)
 Полуботок Леонтій (1670.06 – 1672)
 Силич Матвій (1673.10)
 Донець Дмитро (1675 – 1678)
 Євтихійович Антін (1681.09)
 Молявка Іван (1688)
 Мокрієвич Самійло (1690)
 Мокрієвич Іван (1690.11.03)
 Затиркевич Юрій (1694)
 Крутень Ясько (1696.11 – 1698.11)
 Голомзда Іван (1698 – 1699)

* *Складено за: [9, арк. 3; 72, арк. 2; 78, арк. 41 зв.; 101, арк. 42; 114, арк. 7 зв., 21 зв., 26 зв., 32 зв.; 122, арк. 2; 164, с. 53; 178, с. 16; 185, с. 22; 211, с. 621; 315, с. 39; 318, с. 97; 319, с. 56-58; 430, с. 85-86].*

Чечель-Улянович Іван (1698, 1699.05.09, 1705.11)
 Булавка Тимофій (1711 – 1719)
 Томара Василь (1715.07.18)
 Кущинський Тимофій (1723.10.01)
 Мокрієвич Іван (1729 – 1732.09.26)
 Булавка Іван (1733)
 Посудевський Федір Романович (1733.30.01 – 1757.16.09)
 Посудевський Петро Федорович (1757.16.09 – 1769.7.08)
 Гломозда Іван (1765.02, 1767)
 Демидовський Іван (1770)
 Стоїнський Семен (1770 – 1774)
 Тризна Яків (1774.7.07 – 1782.29.06)
 Кам'янецький Петро (1782)

наказні сотники

Чеховський Андрій (1671.01)
 Силич Степан (1673.10)
 Барабаш Лесько (1676.08)
 Кущинський Тиміш (1723)
 Грисенко Мирон (1723)
 Медушевський Василь (1725)
 Покасовський Павло (1739)

сотенні отамани (отамани городові чернігівські)

Молявка Харко (1650.04)
 Молявка Ян (Іван) (1662.11 – 1667.02, 1672.08 – 1677.02)
 Кохановський Станіслав (1669)
 Угровецький Костянтин (1671)
 Слободецький Михайло (1679 – 1681, 1685.01)
 Заліський Семен (1681)
 Булавка Михайло (1688 – 1689)

Половецький Мартин (1699)
 Товстоліс Андрій (1703)
 Силич Іван (1721 – 1725)
 Артем (1737)
 Білич Дем'ян (1743)
 Плохута Григорій (1749.28.02 – 1751.04)
 Лопата Петро (1759.12 – 1761)
 Доморка Михайло (1768 – 1773)
 Корнєєв Кіндрат (1773 – 1777)
 Ічанський Василь (1777 – 1779)

сотенні писарі

Головка Яків (1725)
 Яремович Олексій (1738)
 Стефанович Іван (1741.01 – 1760.24.01)
 Корнійович Кіндрат (1760)
 Ічанський Василь (1773 – 1777)
 Кезь Максим (1777 – 1779)

сотенні осавули

Семенович Ярмолай (1725)
 Нучко Іван (1737)
 Котович-Ковтун Олексій (1738 – 1739, 1746)
 Сапун Петро (1743)

сотенні хорунжі

Ковтун Олексій (1725)
 Покосовський Павло (1732 – 1734, 1737 – 1738)
 Товстоліс Юхим (1743 – 1759)
 Тимофійович Кіндрат (1746)
 Слуцький Федір (1775 – 1779)

Додаток АЧ
Березнянські сотники
та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Підгайний Семен (1654.01)
 Гоневський (Ювенко, Ковенко) Сава (1660 – 1680)
 Мокрієвич Самійло (1689.01 – 1690.05)
 Забіла Тарас (1694)
 Скоропадський Василь (1697 – 1709.02)
 Бонаткевич (Бушаркевич) Василь (1711 – 1719.01.12)
 Лисенко Федір (1723 – 1727.12)
 Брежицький Олександр (1731.01.12 – 1735.01.25)
 Лисенко Андрій (1729 – 1747)
 Сахновський Яким (Юхим) (1748.15.12 – 1769)
 Сахновський Павло (1770 – 1782)

НАКАЗНІ СОТНИКИ

Грибовський Павло (1676)
 Мандрика Прокіп (1688)
 Іваниненко Яків (1695)
 Речицький Оникій (1704)
 Давидович Іван (1724)
 Михно Артем (1725, 1739)
 Брежицький Олександр (1730)
 Іван (1737)
 Михно Семен (1737, 1741)

* *Складено за: [39, арк. 2; 71, арк. 387 зв.; 101, арк. 39; 108, арк. 102; 114, арк. 5 зв., 19 зв., 23 зв., 29 зв., 31 зв.; 178, с. 42; 179, с. 375; 315, с. 40; 318, с. 97; 319, с. 56–58; 418, с. 57; 430, с. 88].*

Михно Андрій (1742)

Короповський Пантелеймон (1757.08.14 – 09.23)

сотенні отамани

Поливач Василь (1672.11)

Артюшенко Міхно (1679.11 – 1680.03)

Макарович Петро (1694)

Михно Артем (1725.11 – 1732.22.01)

Дунаєвський Григорій (1738 – 1741)

Максимович Іван (1750.12)

Михно Іван (1751 – 1752)

Коненко Григорій (1752 – 1756)

Савицький Василь (1759.13.03 – 1767)

Рева (1767 – 1768)

Мельник Андрій (1768 – 1769)

Кубраковський Леонтій (1772 – 1779)

Братусь-Британовський Леонтій (1779)

Харченко (1779 – 1781)

Єрковський Іван (1782)

сотенні писарі

Григорович Костянтин (1696.10)

Савицький Семен (1725 – 1741)

Волевач Андрій (1746)

Тарасевич Дем'ян (1750 – 1752)

Савицький Василь (1752.2.04 – 1759)

Речицький-Логвинов Василь (1766.25.07 – 1782)

Єрковський Іван (1782)

сотенні осавули

Андрущенко Степан (1725)

Соляник Іван (1737 – 1750)

Коненко Григорій (1754)

Мельник Андрій (1758 – 1768)

Кубраковський Леонтій (1768 – 1770)

Радинський (Родяновський) Федір (1777 – 1779)

сотенні хорунжі

Михненко Леонтій (1725)

Артем Іван (1737 – 1741)

Михненко Іван (1746)

Чумак Микола (1750)

Кубраковський Іван (1757)

Кубраковський Леонтій (1766.4.03 – 1768)

Клименко Трохим (1772 – 1779)

Литвинов (1779 – 1781)

Додаток АШ
Білоуські сотники
та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Болдаковський Василь (1660)
 Товстоліс Павло (1669.02 – 1681.09, 1690)
 Затиркевич Юрій (1690)
 Товстоліс Андрій (1694)
 Донець-Стефанович Клим (1696.03. – 1699.06, 1710.06)
 Стахович Андрій (1699 – 1714)
 Красовський Михайло (1722)
 Товстоліс Оліфер (1725)
 Корсун (Корсак) Василь (1728.12 – 1734)
 Булавка Іван (1737)
 Маленський Дем'ян (1740 – 1750)
 Дубовик Григорій (1752 – 1759)
 Дзвонкевич Георгій (1759.7.01. – 1770)
 Красовський Василь (1773 – 1782)

НАКАЗНІ СОТНИКИ

Богун Кирило (1723. 01.10)
 Єрещенко Тиміш (1724.12)
 Товстоліс Іван (1725)
 Товстоліс Андрій (1732)
 Ярошевич Іван (1751)
 Товстоліс Семен (1767)

* *Складено за: [31, арк. 3; 101, арк. 41; 108, арк. 103 зв.; 114, арк. 7 зв., 20 зв., 26 зв., 28 зв., 30 зв.; 122, арк. 2; 164, с. 17; 315, с. 41; 318, с. 97–98; 319, с. 66–67; 430, с. 89].*

сотенні отамани

Пясецький Федір (1763 – 1775)

Шихуцький Яків (1775 – 1779)

сотенні писарі

Сенчук Петро (1733)

Кольницький (1741)

Щербина Семен (1746)

Пясецький Федір (1747.03 – 1763)

Шрамковський Іван (1766)

Отрощенко Михайло (1773)

Мякотін Андрій (1778 – 1779)

Хоменко Григорій (1779)

сотенні осавули

Степанович Іван (1724 – 1725)

Лещенко Іван (1737)

Фесько (1741)

Приступа-Пристоловський Олексій (1746)

Охріменко Ничипір (1746 – 1766)

Красовський Павло (1766 – 1772)

Красовський Василь (1768 – 1771)

Росовський Микифор (Ничипір) (1772 – 1779)

сотенні хорунжі

Собчук Петро (1737)

Розсоха Максим (1741, 1746)

Гломозда Іван (1743)

Приступа-Пристоловський Олексій (1747)

Кундан Микита (1766)

Козаков Онисим (1722 – 1779)

Розсоха (1781)

Додаток АЩ
Вибельські сотники
та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Данило (1656)
 Шуба Степан (1658 – 1661, 1676)
 Дунін – Борковський Василь (1668.09 – 1672)
 Близниченко Яків (1672.05.25)
 Ширай Терешко (1678.11.12)
 Лобко Юхим (1679 – 1682)
 Лобко Юхим Юхимович (Єфрем) (1694.07.08)
 Устимович Василь (1701)
 Томара Василь (1704 – 1716)
 Тризна Микола (1717, 1728. 27.01 – 1748.30.06.)
 Михайловський Іван (1721 – 1722)
 Тризна Андрій (1748.30.06. – 1769.10.06)
 Тризна Петро (1771.10.04. – 1782.29.06)

наказні сотники

Новик Федір (1725)
 Губар Стефан (1724, 1736)
 Прищепа Роман (1737)
 Сербин Максим (1741 – 1743)

сотенні отамани

Титович Тиміш (1667)
 Паляниця Василь (1724.12)

* *Складено за:* [33, арк. 1; 101, арк. 40; 114, арк. 6 зв., 20 зв., 24 зв., 27 зв., 30 зв.; 122, арк. 2 зв.; 315, с. 41; 318, с. 98; 319, с. 65–66; 430, с. 120–121].

Прищеп Петро (1739)

Титович Тиміш (1759.20.04 – 1766)

Сташевський Василь (1773.15.03 – 1779)

сотенні писарі

Денисович Стефан (1739 – 1741)

Сташевський Іван (1743)

Афанасійович Семен (1743 – 1746)

Кудинович Семен (1751)

Сташевський Василь (1753 – 1773)

Станкевич Олексій (1773.15.03. – 1781)

сотенні осавули

Микитович Максим (1739)

Сачавець Іван (1743 – 1746)

Новик Матвій (1751)

Борисенко (Борзієнко) Микита (1769 – 1779)

сотенні хорунжі

Новик Федір (1725)

Хоменко Федір (1739 – 1741)

Борисенко Тарас (1743)

Паляниця Павло (1743 – 1746)

Юрченко Микола (1751)

Дяченков (Дяченко) Андрій (1771 – 1779)

Додаток АЮ
Волинські сотники
та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Скоченко Григорій (1654.01)
 Олещенко Василь (1669.01, 1679)
 Коляда Василь (1672.05.25)
 Богданович Іван (1676)
 Лобина Федір (1676, 1679, 1684)
 Борисенко Василь (1681)
 Милорадович Стефан (1691)
 Демиденко Петро (1694 – 1697, 1715 – 1718)
 Дорошенко Василь Андрійович (1699)
 Журба Роман (1700.05)
 Леневи́ч Карпо (1718 – 1734)
 Брежинський Олександр (1735.01.26 – 1740)
 Максимович Василь Дмитрович (1741 – 1743.03)
 Журба Роман (1743.10. – 1761)
 Журба Іван (1761.9.04 – 1774)
 Лисенко Василь Васильович (1774.7.07 – 1782)

НАКАЗНІ СОТНИКИ

Микифорович (Нечипоренко) Тихін (1737 – 1738)
 Бородавка Гнат (1737)
 Максимович Василь (1738)
 Тищенко Тарас (1742)

* *Складено за:* [2, арк. 1; 4, арк. 659 зв.; 45, арк. 8; 114, арк. 18 зв., 22 зв., 29 зв.; 178, с. 51; 179, с. 320; 315, с. 41; 318, с. 98; 319, с. 60–61; 321, с. 58–59; 430, с. 118].

Редька Марко (1745 – 1746)

сотенні отамани

Коляда Василь (1684.01)

Гирик Омелян (1724)

Рудченко Лук'ян (1732)

Скалига Петро (1736 – 1737, 1746 – 1754)

Гавриленко Іван (1744 – 1745)

Колодка (Колодєєв) Іван (1759 – 1764)

Аврамович Іван Сидорович (1765 – 1767)

Поплавський Федір (1768 – 1770)

Рублянський Пантелеймон (1770 – 1779)

сотенні писарі

Григорієв (Григорович) Василь (1654)

Василь Дмитрієв (Дмитрієвич) (1725)

Корецький Федір (1732 – 1735)

Федорів (Федорович) Василь (1736 – 1738)

Руднянський Корній (1739 – 1740)

Семенів (Семенович) Григорій (1741)

Йосипів (Йосипович) Остап (1742 – 1746)

Григорієв (Григорович) Олексій (1746 – 1747)

Ковтуненко Олексій (1745, 1750 – 1751, 1754)

Бойко Михайло (1755)

Ковтун Андрій (1759)

Ковтун Олексій (1763)

Лашніюков Василь (1764 – 1779)

сотенні осавули

Литвин Яків (1654)

Бутій Василь (1725)

Давидов Василь (1732)

Гузенко Грицько (1738)

Кротов Нечипір (1739)

Дурницький Василь (1740 – 1741)

Маценко Сава (1742 – 1746)

Редька Марко (1747 – 1749)

Бойченко Михайло (1750 – 1751)

Поплавський Федір (1765 – 1769)

Редька Яків (1777 – 1779)

сотенні хорунжі

Будниченко Демид (1654)

Макаренко Петро Іванович (1725)

Демидовський Дмитро Мартинович (1732 – 1738)

Жилевський Сидір Васильович (1738 – 1740)

Поплавський Марко (1741 – 1746)

Макаренко Григорій Петрович (1747 – 1769)

Павловський (1773)

Редька Яків (1777)

Додаток АЯ
Городнянські сотники
та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Романів (Романович) Грицько (1672.05.25)
 Войцехович Іван (1672)
 Півень Василь (1690)
 Стахович Андрій (1691 – 1699)
 Стахович Василь (1700 – 1715)
 Жданович Яків (1717 – 1726)
 Войцехович Іван (1728)
 Молявка Федір (1729.3.10. – 1738)
 Молявка Григорій (1738 – 1745)
 Пирятинський Іван (1746 – 1755)
 Стахович Іван (1755 – 1759)
 Дубовик Григорій (1759 – 1770)
 Красовський Іван (1770.03.05 – 1770.11)
 Харченко Микифор (Ничипір) (1771 – 1781)
 Миткевич Василь (1781)

НАКАЗНІ СОТНИКИ

Холодович Самійло (1725)
 Дубовик Корнило (1725)
 Євдокименко Тит (1731)
 Лемешовський Петро (1734)
 Серафимович Леонтій (1739, 1751)

* *Складено за: [37, арк. 3; 101, арк. 39; 108, арк. 103; 114, арк. 5 зв., 21 зв., 25 зв., 30 зв.; 122, арк. 3; 176, с. 19; 178, с. 40; 181, с. 39; 315, с. 42; 318, с. 98–99; 319, с. 61–62; 430, с. 92].*

сотенні отамани

Карнаух Степан (1719)
 Євдокименко Тит (1723, 1731)
 Ластовка Леонтій (1725)
 Шуляк Хома (1729)
 Серафимович Леонтій (1739)
 Карнаух Петро (1743)
 Ярошевич Іван (1752 – 1755)
 Сукнецький Дмитро (1767)
 Курка Василь (1771 – 1773)
 Лаворка Федір (1777 – 1780)
 Котляревський Сава (1780)

сотенні писарі

Страсевич Григорій (1725)
 Драчевський Леонтій (1739 – 1745)
 Олексієвський Іван (1746)
 Сукнецький Дмитро (1754 – 1755)
 Лаворка Федір (1771 – 1777)
 Гузеєв Сизон (Дизеєв Сазон) (1777 – 1779)

сотенні осавули

Нога Костянтин (1725)
 Бояринов Денис (1737)
 Григорович Герман (1739)
 Кожем'яченко Мирон (1743 – 1746)
 Костюченко Максим (1755)
 Нехаєвський Іван (1767)
 Кисіль Тиміш (1769 – 1777)

сотенні хорунжі

Дубовик Корній (1725 – 1732)

Нодецький Костянтин (1737)

Черевач Павло (1739 – 1746.05)

Колодкевич Микита (1755)

Харченко Никифор (Ничипір) (1762 – 1770)

Лопутко Іван (1770 – 1777)

Харченко Дмитро (1770 – 1779)

Додаток ААА
Киселівські сотники та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Сава (1649)
 Вовк Влас (1650)
 Киселівський Тихін (1654, 1660)
 Свіонтицький Федір (1659, 1668)
 Тищенко Мартин (1660)
 Михайлів Герман (1669.02.12, 1678)
 Бутович (Бутожалов) Кіндрат (1672 – 1675, 1678)
 Тищенко Андрій (1681)
 Сахновський Гнат (1681.08, 1696.02)
 Лазовський Тимофій (1685 – 1687)
 Доценко-Бобонок Григорій (1687)
 Стаховський Василь Антонович (1688, 1709)
 Пікуль Назар (1698)
 Купчинський (Окупчинський) Михайло (1700 – 1706, 1720)
 Андрусенко Роман (1715)
 Шарий Дмитро (1720)
 Сангурський Павло Омелянович (1720 – 1723.02)
 Лисенко Іван (1723.02 – 1743)
 Лисенко Василь (1744 – 1760)
 Мизенко Іван (1752)
 Лисенко Іван (1752 – 1753)
 Шаршанович Іван (1760.10.20 – 1769.05.31)

* *Складено за:* [4, арк. 508–534 зв., 623–663; 43, арк. 2; 108, арк. 102 зв., 137 зв.; 114, арк. 5 зв., 20 зв., 24 зв., 28 зв., 32 зв.; 122, арк. 4 зв.; 178, с. 47; 179, с. 351–353; 315, с. 42; 318, с. 99; 319, с. 58–59; 430, с. 94].

Демидовський Іван (1770.30.04 – 1782)

наказні сотники

Ковтун Яків (1717, 1725)

Лавринович Василь (1723)

Ковтун Іван (1737)

сотенні отамани

Степаненко Гнат (1701)

Корж Іван (1725)

Передер'я (Передерій) Іван (1772.17.12 – 1779)

сотенні писарі

Дяк Матвій (1654)

Миколайович Роман (1725)

Печаров Юхим (1739)

Ковтун Василь (1743 – 1753)

«за писаря правящий Филип Кузобович» (1754)

Губенко Онисим (1756 – 1776)

Коломійцев Андрій (1776 – 1779)

сотенні осавули

Рогозенко Василь (1654)

Гербен Мартин (1737)

Туровський Михайло (1739)

Яцьківський Михайло (1743 – 1751)

Передерій Іван (1761.9.02 – 1772)

Терещенко Сільвестр (1773 – 1781)

Терещенко Петро (1779)

сотенні хорунжі

Григорович Філон (1654)

Коляда Аврам (1725)

Шарий Ничипір (1736 – 1737)

Ковтун Іван (1739 – 1747, 1753, 1765 – 1769)

Губенко Онисим (1747 – 1756)

Терещенко Сільвестр (1771 – 1773)

Дашевський Йосип (1773 – 1779)

Передер'я Степан (1779 – 1781)

Ковтун Іван (1779 – 1781)

Заєць Онисим (1779 – 1781)

Додаток ААБ
Любецькі сотники
та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Рубанка (1651)
 Унучко Сава (1656.03 – 1657.10, 1660.07, 1668, 1669)
 Іван Гуштинівич (Гуштин Гнат) (1658.06, 1660.03)
 Ращенко Хома (1659.02 – 1660)
 Посудевський Сава (1660, 1669)
 Васильович Гаврило (1661.04, 1671)
 Мокрієвич Іван (1668, 1688, 1690, 1693)
 Колос Іван (1671)
 Войцехович Стефан (1671.08)
 Решутько-Пригара Іван (1673 – 1681.19.06)
 Матвіїв Іван (1675, 1677.11.17, 1681)
 Устимович Василь (1681.05 – 1687, 1689.09 – 1690, 1698.05,
 1699.24.09, 1701, 1704)
 Олександрович Юрій (1687 – 1688)
 Ворошило Павло (1689, 1698.01, 1699.02 – 1700.11)
 Юркевич Тимофій (1689 – 1691, 1695 – 1697)
 Мокрієвич Іоанікій (1690 – 1693)
 Пиріг Йосип (1697)
 Шепеленко Фрол (1697)
 Полонецький Василь (1698, 1701.06 – 1702.01, 1708.04, 1726 – 1727)

* *Складено за:* [4, арк. 508–534 зв., 623–663; 52, арк. 32; 108, арк. 103, 107; 114, арк. 18 зв., 22 зв., 28 зв., 32 зв.; 122, арк. 3 зв.; 178, с. 33; 211, с. 621; 310, с. 36–38; 315, с. 42–43; 318, с. 99–100; 319, с. 63–65; 357, с. 65; 430, с. 96–97].

Радич Іван (1705)

Силич Василь (1706)

Савич Іван (1709 – 1725, 1727 – 1733)

Савич Іван Іванович (1733.28.03 – 1747)

Савич Василь (1747.06.01 – 1759, 1760 – 1763)

Силич Василь (1747.25.09)

Величковський Сава (1750.03)

Емов Зарецький (1759 – 1760)

Посудевський Іван Федорович (1763 – 1773)

Репчицький Семен (1773)

Корицький Матвій (1781 – 1782)

Сапиґа Василь (1782)

наказні сотники

Герасим (1656.08)

Водоводенко Петро (1656.12)

Михайлович Михайло (1656)

Грищенко Хилько (1658, 1659)

Орловський Прокіп (1687)

Дуброва Мина Михайлович (1688.04, 1691)

Юркевич Тиміш (1689, 1701, 1703)

Устимович Василь (1693)

Худолій Кирило (1695)

Васильович Семен (1699, 1703)

Савич Костянтин (1733 – 1735)

Константинович Тихін (1734, 1735, 1737, 1739, 1740, 1742)

Посудевський Сава (1740, 1747)

Василь Юревич (1743)

сотенні отамани

Герасим (1656.08)

Слоцький Петро (1671.06 – 08)
 Федорович Лазар (1673.06 – 1675.06, 1681.04 – 1684.11, 1687.11)
 Дуброва Мина Михайлович (1677.04, 1685.22.11)
 Івашковський (1685)
 Бурдюк (Дудук) Гришко (1687 – 1688.06)
 Васильович Семен (1689, 1699, 1703 – 1705.07)
 Орловський Микифор (Ничипір) (1689.05 – 1690.24.10)
 Терещенко Петро (1697 – 1698, 1701.08)
 Юрійович Тиміш (1698, 1699, 1700, 1702.01.08 – 1703.03, 1708)
 Пиріг Йосип (1699)
 Шепеленко Фрол (1699)
 Мілкович Кирило (1707)
 Терещенко Павло (1708)
 Шумейко Григорій (1710.06 – 1725.12)
 Пушка Петро (1729, 1735, 1739, 1740, 1742, 1743, 1746, 1767)
 Васильович Семен (1743)
 Голубовський Никифор (Ничипір) (1743)
 Федорович (1743)
 Красковський Федір (1746)
 Савич (1765)
 Красиловець Лук'ян (1766.25.04 – 1779)
 Каменецький Данило (1781)

сотенні писарі

Дробний Богдан Корнійович (1656.12, 1676)
 Худолій Кирило (1683.06 – 1688.06)
 Зжурський (Здурський) Іван (1699, 1739 – 1746)
 Щербина Семен (1746.03 – 1752)
 Володьковський Григорій (1751)
 Пухтяновський Корній (1754)

Красиловець Лук'ян (1760 – 1766)

Камянецький-Скачковський Данило (1766.21.04 – 1779)

сотенні осавули

Герасименко Яків (1725)

Красковський Григорій (1737)

Максименко Григорій (1739)

Сохотський Яків (Сокоцький Йова) (1746 – 1749)

Мартиненко Іов (1750)

Красковський Павло (1762 – 1772)

Єнченко (Ємченко) Герасим (1775 – 1779)

сотенні хорунжі

Тарасович Микола (1697)

Губар Карпо Опанасович (1725)

Зубар Яків (1725.12)

Губа Данило (1737)

Кулаковський Іван (1739)

Красковський Федір (1742 – 1755)

Єнченко (Ємченко) Герасим (1770 – 1775)

Савич Семен (1775 – 1779)

Красиловець Лук'ян Тихонович (1781)

Додаток ААВ
Менські сотники
та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Дорошенко Онисим (1649 – 1651)
 Данилів (Данилович) Степан (1654.01)
 Сахновський Василь (1662)
 Пилипенко Михайло (1669.04)
 Лисенко Іван (1669.04)
 Дорошенко Федір Ониськович (1671, 1672.03 – 1677.16.12)
 Корсун Роман (1672.02)
 Левченко Тарас (1672.03)
 Курський (Курка, Курочка) Іван (1681, 1685.09 – 1696.02)
 Леонтійович Іван (1681.08, 1689.11.24)
 Крупинський Євсей (Овсій) (1683.03)
 Сахновський Гнат (1696.03 – 1722.05)
 Лисенко Федір (1709.04.09)
 Васютинський (Сахновський) Іван (1723 – 1739.30.01)
 Сахновський Яким (1739.01.06 – 1742)
 Кузьминський Григорій (1742. 14.12. – 1753)
 Сахновський Павло (1753. 27.07. – 1770)
 Селиванович Константин (1770 – 1782)

наказні сотники

Перекуда (1651)
 Стефанович Федір (1693)

* *Складено за: [41, арк. 130; 71, арк. 397 зв., 400 зв.; 114, арк. 6 зв., 19 зв., 22 зв., 28 зв., 31 зв.; 151, с. 105; 161, с. 18; 176, с. 20; 178, с. 45; 179, с. 320, 328; 315, с. 43; 318, с. 100; 319, с. 67-68; 430, с. 99–100].*

Гуринович Кузьма (1700)
 Богдановський (1735.02)
 Самійленко Кирило (1737)
 Троцький Іван (1735, 1741, 1744)
 Дейнека Костянтин (1741)

сотенні отамани

Сахновський Василь (1677)
 Стефанович Федір (1696)
 Курський Григорій (1700.12 – 1702)
 Павлович Захар (1725 – 1732)
 Павлович Василь (1739)
 Оникійович Кирило (1743)
 Павловський Василь (1753)
 Климович Іван (1754, 1757, 1765 – 1769)
 Омелюта (Омелета) Яків (1772 – 1779)

сотенні писарі

Мартинович Семен (1654)
 Ісаєвич Ничипір (1725 – 1726)
 Лободовський Михайло (1743, 1746)
 Барановський Михайло (1744)
 Тимченко Григорій (1754)
 Романовський Гнат (1760.9.03 – 1778)
 Омелета Данило Якович (1778 – 1782)

сотенні осавули

Найденовський Богдан (1654)
 Войченко Хома (1725)
 Дейнека Костянтин (1739 – 1746, 1765 – 1769)
 Корнієвський Прокіп (1769 – 1772)
 Якименко Василь (1773 – 1779)

Соломяник (1779 – 1781)

сотенні хорунжі

Богданов Прокіп (1654)

Омелюта Євстафій (1739)

Омелета Юхим (Омелюта Єфим) (1743 – 1746, 1757, 1768)

Корнієвський Прокіп (1768 – 1769)

Падалка Трохим (1773 – 1779)

Додаток ААД
Понорницькі сотники
та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Коваленко Данило (1654.01)
 Ходко Матвій (1657)
 Лихаренко (1660.03)
 Ковтуненко Федір (1669.02 – 1672.06, 1678)
 Свириденко Василь (1674.11 – 1678)
 Костомаха Андрій (1682 – 1685)
 Шаболтанський (Савицький, Савенко) Микифор (Ничипір) (1693.01 – 1723)
 Савицький (Савенко) Тихін (1723.01.11 – 1737)
 Савицький (Савенко) Костянтин (1737 – 1738)
 Максимович Василь (1738 – 1741)
 Брежинський Олександр (1741 – 1761)
 Брежинський Богдан (1761. 28.09. – 1772)
 Брежинський Петро (1772. 31.12. – 1781.1.12.)

НАКАЗНІ СОТНИКИ

Савицький (Савенко) Федір (1723)
 Григорович Василь (1743)

СОТЕННІ ОТАМАНИ

Самійло (1751)
 Холодовський Павло (1766)
 Оболонський Федір (1772 – 1775, 1779 – 1781)

* *Складено за:* [1, арк. 1; 101, арк. 41; 114, арк. 21 зв., 26 зв., 29 зв., 31 зв.; 122, арк. 5; 178, с. 52; 179, с. 26–28; 315, с. 43; 318, с. 100; 319, с. 68–69; 430, с. 102].

Ходотов (Ходот) Семен (1775 – 1779)

Залозний Денис (1779 – 1781)

сотенні писарі

Миколайович Михайло (1725)

Романович Яків (1739 – 1746)

Петровський Григорій (1751)

Станіславський Омелян (1754)

Рудницький (1765)

Осадчий Стефан (1771.19.09 – 1775)

Хоменко Григорій (1775 – 1779)

Холопцев (1779-1781)

сотенні осавули

Кирилович Прокіп (1725)

Китян Іван (1737)

Жадков Кирило (1739 – 1743)

Бобрин Кирило (1746)

Савицький Григорій (1751)

Коструб Степан (1772 – 1779)

сотенні хорунжі

Кафтановський Дем'ян (1706)

Огієнко Роман (1725)

Жуков Кирило (1737)

Прищ Прокіп (1739)

Кузьминський Федір (1751)

Дем'янович Давид (1743 – 1746)

Ширай Костянтин (1775 – 1779)

Додаток ААЕ

Ройські сотники та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Ращенко Хома (1659.02 – 1660.03)
 Ращенко (Рашевський) Іван (1676 – 1678)
 Шихуцький Степан (1680.03 – 1681)
 Грембецький Микола (1685, 1689 – 1690, 1692)
 Рашевський (Малик) Іван (1690 – 1692)
 Шихуцький Петро (1699.08.23 – 1715.01)
 Бакуринський Яків (1716 – 1738)
 Бакуринський Леонтій (1738.13.04 – 1760.04)
 Круп'янський Яків (1760 – 1771)
 Нехаєвський Іван (1771 – 1782)
 Красовський Петро (1777.10.31, 1782)

“сиберізькі сотники”

Свецький (Саваєцький, Свяцький, Звяцький, Звякой) Філон (Пилип)
 (1669 – 1772)

наказні сотники

Шихуцький Микола (1733.10 – 12)
 Шихуцький Яків (1738)
 Девасв Артем Федоренко (1738, 1739)

сотенні отамани

Коробка Лаврін (1694.08)
 Девасв Артем Федоренко (1739, нак.)
 Петро (1743)

* Складено за: [78, арк. 2; 101, арк. 40; 112, арк. 6; 114, арк. 6 зв., 20 зв., 25 зв.; 115, арк. 6 зв.; 122, арк. 5; 151, с. 165; 178, с. 30; 241, с. 43, 45; 243, с. 63, 92; 244, с. 61–65; 246, с. 33; 282, с. 144–145; 315, с. 44; 318, с. 100–101; 319, с. 62–63; 343, с. 7; 430, с. 104].

Рашко Василь (1761.15.12 – 1768)

Росовський Степан (1768 – 1773)

Шихуцький Іван (1774 – 1779)

сотенні писарі

Деренковський Михайло (1725)

Деваєв Яків (1739 – 1741)

Філіповський Юхим (1743 – 1746)

Іванов Онисим (1754)

Маслаковець Мартин (1760.27.10 – 1773)

Зубок Іван (1774, 1777 – 1779)

сотенні осавули

Шовкун Юрій (1724)

Соколовський Михайло (1724 – 1725)

Іван (1737)

Красновський Яків (1739 – 1741)

Барабаш Федір (1743 – 1746)

Нехаєвський Іван (1761 – 1770)

Терехно Степан (1768 – 1777).

сотенні хорунжі

Шихуцький Тиміш (1725)

Шихуцький Степан (1725)

Шихуцький Семен (1734)

Шихуцький Степан (1737 – 1766, 1770 – 1774)

Маслаковець Федір (1765.9.06 – 1766)

Нехаєвський Лев (1769 – 1774)

Додаток ААЖ
Седнівські сотники
та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Нечипір Григор (1658.09.16 – 1659)
 Півень (1665 – 1666)
 Коломбецький (Голомбецький) Ян (1671.04)
 Петличний (Савенко) Михайло (1671.04 – 1673.03.01)
 Давидович Кирило (1673)
 Полетика Василь (1674)
 Пекур Григорій (1676)
 Полетика Іван (1677)
 Паришковський Казимир (1678)
 Войцехович Богдан (1680)
 Опанас (1683)
 Давидович Рафаель (1688.06)
 Стахович Андрій (1691.04 – 1695.12, 1699)
 Бутович Степан (1697 – 1698)
 Фридрикевич Криштоф (1699 – 1700)
 Домонтович Федір (1705.05)
 Войцехович Петро (1712 – 1723.02)
 Милутинович Дмитро (1723 – 1726)
 Римша Іван (1727.12 – 1760.04)
 Римша Федір (1760 – 1773)
 Дубовик Федір (1773 – 1782)

* *Складено за:* [38, арк. 2; 101, арк. 41; 114, арк. 7 зв., 18 зв., 23 зв., 27 зв.; 122, арк. 3; 315, с. 44; 318, с. 101; 319, с. 63; 430, с. 106–107].

наказні сотники

Павлович Адам (1681, 1688)

Княжиковський-Базилевич Федір (1723)

Мокрієвич Іван (1726, 1730)

Воснов Іван (1734)

Гавізов Григорій (1743.01.17).

сотенні отамани

Півень Йосип (1689)

Стефанович Федір (1691 – 1694.1.07)

Тимофійович Омелян (1695.10 – 1697)

Баран Стефан (1703)

Борецький Федір (1716 – 1728.13.03)

Давиденко Григорій (1734 – 1755)

Якименко Карпо (1770 – 1779)

сотенні писарі

Знайко Роман (1694)

Данилевич (1725)

Долбинський Павло (1739 – 1746)

Вільневський Семен (1752)

Колодкевич Роман (1762.12.11, 1770 – 1779)

Передерев Яків (1765 – 1769)

сотенні осавули

Нуско Семен (1725)

Богданенко Степан (1737, 1746)

Пекур Федір (1739)

Петров Матвій (1755)

Вилкевецький (Вільневський) Семен (1764 – 1779)

сотенні хорунжі

Давидович Іван (1715.1.02)

Іванов Іван (1725)

Петличний Федір (1737 – 1746)

Марченко Леонтій (1755)

Вільневський Семен (1764)

Якименко Карпо (1765 – 1770)

Додаток ААЗ
Синявські сотники
та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Дашевич (Дашевський) Овсій (1654)
 Юненко Степан (1654.01)
 Борзненський Тихін (1660)
 Рубан Ілля (1661.12 – 1662)
 Марків (Марченко) Василь (1669.02 – 1686.08)
 Стефанович Яків (1690)
 Княгницький Іван (1690)
 Грищенко Василь (1691.22.07)
 Мищенко Василь (1694.05 – 1696.01)
 Долматович Федір Стефанович (1700.01 – 1703)
 Бородуха Максим (1709, 1730)
 Мандрика Петро (1710, 1721)
 Устинович Тихін (1711.03)
 Свириденко Василь (1723)
 Свириденко Клим (Яким) (1723)
 Полянський Андрій (1723.8.02 – 1753.03.03)
 Петрунkevич Степан (1753. 12.03. – 1774.7.07)
 Жуковський Максим (1774 – 1782)

наказні сотники

Татарин Павло (1733.02)
 Бородуха Максим (1743)

* *Складено за:* [42, арк. 38, 942; 101, арк. 41; 114, арк. 7 зв., 18 зв., 22 зв., 30 зв., 32 зв.; 122, арк. 4 зв.; 176, с. 20; 178, с. 42; 179, с. 332–333; 315, с. 44; 318, с. 101; 319, с. 69; 430, с. 116].

Петрів(Петрович) Петро (1743 – 1744)

сотенні отамани

Татарин Павло (1725)

Троян Омелян (1725)

Бородуха Максим (1743)

Каменецький Федір (1764 – 1779)

Іщенко (1779 – 1781)

сотенні писарі

Гаврилович Андрій (1654)

Струтинський Данило (1731.04)

Тимошевський Антін (1739 – 1746)

Яновський Кіндрат (1744)

Драч Леонтій (1754)

Дроздовський Омелян (1762.20.12 – 1781)

сотенні осавули

Рубаник Іван (1654)

Кобиляков Яків (1737 – 1746)

Шульгин Олексій (1768 – 1770)

Матус(Матис) Іван (1777 – 1779)

сотенні хорунжі

Мелентійович Ничипір (1654)

Киценко Федір (1725)

Беливенко Андрій (1737)

Борисов Опанас (1739, 1746)

Борисенко Іван (1744)

Шульгін Олексій (1762 – 1768)

Демидів Павло (1777 – 1779)

Додаток ААИ
Слабинські сотники
та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Домонтович Іван (1659.08 – 10)
 Іванів Агей (1669.02, 1677)
 Утвенко Іван (1672.05 – 1677.02)
 Тризна Іван (1687 – 1701)
 Гуневич Михайло (1710.06 – 1711.05)
 Філоненко Семен (1724 – 1735)
 Філоненко Стефан (1735 – 1741)
 Купчинський Тиміш (1742 – 1743)
 Левандовський Самійло (1743.29.06 – 1760.04)
 Будлянський Трохим (1761.01 – 1771)
 Тризна Петро (1771 – 1782)

наказні сотники

Філоненко Семен (1713, 1723, 1725)
 Тризна Микола (1725)
 Яків Іванович (1727)
 Філоненко Стефан (1741)
 Купчинський Тиміш (1741 – 1742)

сотенні отамани

Левененко Григорій (1755)
 Михневич Яків (Яким) (1763.15.02 – 1779)

* *Складено за:* [34, арк. 182; 67, арк. 2; 72, арк. 5; 78, арк. 15, 17 зв.; 101, арк. 50; 114, арк. 17 зв., 25 зв.; 122, арк. 2 зв.; 161, с. 1; 164, с. 61; 178, с. 26; 315, с. 45; 318, с. 101–102; 319, с. 70–71; 430, с. 109].

сотенні писарі

Петличний Іван (1739 – 1743)

“за писаря правящий полковой канцелярист Борис Малафеев” (1754)

Чернявський Григорій (1755)

Данилович Осип (1759 – 1776)

Позняков Трохим (1776 – 1779)

сотенні осавули

Мянчук Сидір (1725)

Верех Григорій (1737)

Верех Кузьма (1739 – 1743)

Дундарь Василь (1755)

Петровський Опанас (1765 – 1769)

сотенні хорунжі

Ланкович Герасим (1724 – 1725)

Паливода Іван (1737 – 1743)

Євдаченко Кузьма (1755)

Додаток ААК
Сосницькі сотники та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Жураковський Михайло (1649.10.10)
 Красовський Іван (1651.10)
 Філонов (Філонович) Савелій (1654.01)
 Галенко Дем'ян (1656)
 Омеляненко Василь (1657.12 – 1662.04)
 Павленко Семен (1662.09)
 Скидан Яків (1663.07, полк. нак. сосницький)
 Холод Федір (1668, полк. нак. сосницький)
 Тищенко Андрій (1669.02.12)
 Литовченко Микита (1670.08 – 1672, 1701)
 Беличенко Федір (1672)
 Зорченко Степан Тимофійович (1672. 25.05 – 1676.05)
 Дорошенко Андрій Дорофійович (1677, 1689 – 1692.10)
 Крачевський Павло (1677.28.12 – 1685.03)
 Дорошенко Іван Андрійович (1692 – 1694, 1699 – 1704.12)
 Омеляненко Семен Васильович (1696.12 – 1697, 1710)
 Омелянович Павло (1707, 1709, 1723.02, 1724, 1732)
 Дорошенко Василь Андрійович (1707.08, 1715, 1718.08, 1723.02)
 Сангурський Павло Омелянович (1707 – 1709, 1711, 1719 – 1721,
 1723.02 – 1734.05)
 Степанович Євстафій (Башкирець Остап Степанович) (1712)
 Каневський – Оболенський Василь Іванович (1714, 1719.07)
 Волковський Василь (1734 – 1735)

* *Складено за:* [4, арк. 531 зв.; 25, арк. 1; 44, арк. 2; 89, арк. 23; 93, арк. 54; 101, арк. 40; 103, арк. 41; 108, арк. 103; 114, арк. 6 зв., 19 зв., 24 зв., 27 зв., 33 зв.; 121, арк. 237–237 зв.; 122, арк. 4; 178, с. 49; 185, с. 22; 315, с. 45; 318, с. 102; 319, с. 71–73; 322, с. 14; 377, с. 235; 430, с. 111–112].

Ломиковський Павло Іванович (бунчуковий товариш, тримав сотенне правління 1735.06 – 1737)

Полетановський Павло (1738 – 1750)

Йосип Гаврилович (значковий товариш, правив 1751.04)

Шафонський (Шатило) Филимон Йосипович (1751.22.07 – 1754, 1760 – 1768)

Лисянський Іван (1754 – 1760)

Петровський Григорій (значковий товариш, правив 1764)

Шишка Йосип (1765.12 – 1768)

Станіславський Омелян (1768 – 1771)

Лисянський Петро Іванович (1771.04 – 1782)

сотники 2-ї Сосницької сотні

Шатило Филимон (1751.07.22 – 1768)

Станіславський Омелян (1768)

наказні сотники

Литовченко Микита Микифорович (1684, 01 – 09)

Запорожченко Остап Петрович (1717, 1722, 1724)

Гаврилович Кирило (1723)

Петрункевич Опанас (1724)

Омельяненко Леонтій (1737)

Поручко Григорій (1738)

Можчуров Іван (1739)

Івасенко Левко (1741)

Ярошевич Іван (1747 – 1749)

Гаврилович Йосип (1751)

Дорошенко Василь (1763, 1764)

Тихонович Павло (1765.05)

сотенні отамани

Свириденко Тиміш (1663.07)

Бельченко Федір (1670 – 1672.03)
Дмитро Остапович (1677.28.12)
Ляшко Іван (1678)
Тишина Андрій (1679.09 – 1680.14.06)
Гладущенко Роман (1684.04 – 1685.03)
Парфенович Опанас (1691.07)
Крестянович Опанас (1692.10)
Денисович Омелян (1696 – 1697.01)
Огонь Павло (1698)
Іващенко Дорош (1705.01)
Омелянович Семен Васильович (1707.02, 1708)
Дубовик Сава (1707.12, 1710.08)
Стефан Романович (1712, 1718)
Стрижевський Опанас (1714)
Запорожченко (Запорожець) Остап (1717, нак, 1728 – 1729.10)
Івасенко Василь (1724.12 – 1725)
Омеляненко Леонтій (1727.02)
Башкіровець Остап (1728)
Хоменко Федір (1730 – 1735)
Івасенко Павло (1736, 1739)
Волковський Василь (1734 – 1738, нак)
Поручка Григорій (1738)
Івасенко Леонтій (1740)
Можчуров Іван (1741 – 1744)
Слишевський Прокіп (1747 – 1748, 1752 – 1753, 1755 – 1768)
Павловський Іван (1750, 1755)
Коленко (1767)
Сербякович (Сербинович) Семен (1772.17.02 – 1779)

сотенні писарі

Найденовський Семен (1654)

Трушевський Іван (1724.12 – 1731)

Павловський Іван (1738)

Шкільний Дмитро (1738 – 1740)

Станіславський Омелян (1741 – 1744, 1749 – 1752, 1755.12 – 1763)

Петровський Григорій (1748, 1753 – 1755.12)

Якимович Ярема (1764.18.02 – 1775)

Ковалевський Іван (1775 – 1779)

сотенні осавули

Носовський Софрон (1654)

Костирка Мартин (1725)

Івасенко Павло (1732)

Чинчик Василь (1738 – 1739)

Авраменко Сидір (1740)

Хоменко Павло (1741 – 1757)

Хоменко Андрій (1761 – 1767)

Івасенко Михайло (1767 – 1777)

Максименко Павло (1777 – 1779)

сотенні хорунжі

Тимофійович Овсій (1654)

Поручка Григорій (1725, 1737)

Хоменко Григорій (1738)

Масалій Василь (1739)

Можчуров Іван (1739 – 1740)

Авраменко Сидір (1741 – 1746)

Івасенко Федір (1747 – 1768)

Івасенко Степан (1768 – 1774)

Маска (Мосалій) Кирило (1772 – 1779)

Додаток ААЛ
Стольненські сотники
та сотенна старшина *

СОТНИКИ

Марченко Пилип (1669.02 – 1680, 1697 – 1698.06)

Басличенко Григорій (1688)

Романович Сава (1696)

Гаврилович Юсухно (1698)

Семенович Юхим (1705)

Бобир Роман (1707)

Селецький Осип (1709.31.03– 1726)

Бобир Іван (1727.21.10 – 1754)

Бобир Роман (1754.2.04 – 1769.13.12)

Бобир Іван Романович (1770.30.04 – 1779.23.01)

Бобир Степан (1779.07.12)

Городиський Іван (1780 – 1782)

наказні сотники

Стефан Михайлович (1741)

Купчинський Тиміш (1741)

сотенні отамани

Клименко Герасим (1666)

Губрій Іван (1725)

Городиський Іван (1772.26.02 – 1780)

сотенні писарі

Загальський Іван (1725)

* *Складено за:* [40, арк. 1; 101, арк. 42; 112, арк. 10; 114, арк. 19 зв., 23 зв., 31 зв.; 115, арк. 7 зв.; 122, арк. 5; 147, с. 93; 178, с. 43; 315, с. 45; 318, с. 102; 319, с. 70; 430, с. 114].

Семенов (Семенович) Павло (1739, 1746, 1754)

Городиський Іван (1763 – 1772)

Головкін(Головня) Михайло (1772 – 1779)

сотенні осавули

Маценко Семен (1725)

Левтас Стефан (1737 – 1739)

Верех Григорій (1738)

Половець Іван (1741)

Гутор Максим (1743 – 1746)

сотенні хорунжі

Одересенко Іван (1725)

Губрій Василь (1737)

Іван (1738)

Севський Клим (1739 – 1746)

Охріменко Олексій (1772 – 1779)

Додаток ААМ
Сотники сотень, що входили до складу
Чернігівського полку у 1649 – 1654 рр. *

Бахмацькі

Панко Омелянович (1649.10.10)

Павло Тищенко (1654.01)

Батуринські

Степан Окша (1649.10.10)

Савелій Михайлів (1654.01)

Борзнянські

Пилип (1649.10)

Забіла Петро (1652 – 1661)

Івангородські

Дорошенко Онисько (1649.10.10)

Радимірський Леонтій (1654.01)

Конотопські

Рибальченко Іван (1649.10.10)

Тимко (1652.06.05)

Михайлів Семен (1654).

* *Складено за:* [185, с. 22; 430, с. 152–159, 169–172].

Додаток ААН
“Ведомость о порядке следования
генеральных, полковых и сотенных старшин” 1756 р. *

Войскового правления	Артиллерийского правления	Статского правления	Полков охочимонны х
Генеральный обозный			
		2. Генеральный судья	
		3. Генеральный подскарбий	
		4. Генеральный писарь	
5. Генеральный асаул			
6. Генеральный хорунжий			
7. Генеральный бунчужный			
8. Полковник			
9. Бунчуковые товарищи			
			10.Полковник
	11.Асаул артиллерийский		
	12. Обозные полковые		
		13. Писарь суда Генерального	
		14.Скарбник войсковой канцелярии	
		15. Судьи полковые	
	16. Хорунжий артиллерии генеральной		

* Складено за: [117, арк. 1].

			17. Обозные полковые
		18. Писари полковые	
19. Асаулы полковые			
20. Хорунжие полковые			
21. Сотники			
22. Войсковые товарищи			
	23. Писарь артиллерии генеральной		
		24. Писарь суда полкового	
			25. Писари полковые
			26. Асаулы полковые
			27. Хорунжие полковые
28. Капитаны жолдацкой команды			
		29. Переводчик	
		30. Протоколист	
	31. Атаман артиллерии генеральной		
		32. Атаманы городов	
		33. Архивариус	
		34. Канцеляристы войсковые	
			35. Сотники и ротмистры
36. Значковые товарищи			
	37. Асаулы артиллерии полковой		

		38. Атаманы сотен городских	
		39. Городничие полков городских	
40. Атаманы ротные жолдацкие			
		41. Писарь сотни городской	
	42. Писарь артиллерии полковой		
		43. Канцеляристы полковые	
44. Асаулы сотенные			
	45. Хорунжие артиллерийских полков		
46. Хорунжие сотенные			
	47. Атаманы артиллерийских полков		
			48. Сотенные асаулы
			49. Сотенные хорунжие
			50. Сотенные писари
			51. Сотенные атаманы
52. Атаманы куренные			
		53. Городничие сотен городских	
		54. Атаманы сельские	
55. Козаки			

Додаток ААП
Субординація чинів за О. Шафонським *

Войскового правления	Артиллерийского правления	Статского правления	Полков охочемонных
Полковник	Полковник	Полковник	Полковник
Бунчуковые товарищи	Обозный полковой	Полковой судья	Обозный
Асаулы полковые	Асаул полковой артиллерии	Подкоморий	Писарь полковой
Хорунжие полковые	Писарь полковой артиллерии	Земский судья	Асаулы полковые
Сотники	Хорунжий полковой артиллерии	Писарь полковой	Хорунжие полковые
Войсковые Товарищи	Атаманы полковой артиллерии	Атаманы городовые	Сотники или ротмистры
Значковые товарищи		Писари сотенные	Капитаны жолдацкие
Асаулы сотенные		Канцеляристы полковые	Сотенные старшины компанейские
Хорунжие сотенные		Городничие	Атаманы жолдацкие
Атаманы куренные		Атаманы сельские	
Казак выборные			Жолдаки

* Складено за: [199, с. 124].

Додаток ААР

**Маєтності Чернігівського магістрату, війта та бурмистрів згідно з
“Генеральним слідством про маєтності Чернігівського полку
1729 – 1730 рр.” ***

Сотня	Населений пункт	Кількість дворів магістратських селян на 1731 рік
Ройська	с. Петрушин	55
Білоуська	с. Хмільниця	25
Білоуська	с. Свиня	12
Білоуська	с. Березанка	8
Білоуська	с. Погорілки	2
Білоуська	с. Киселівка	1

* *Складено за: [151, с. 184].*

Додаток ААС
Чернігівські воєводи
за даними О. Шафонського *

1. Владимир Михайлович Новосильцев (29.03.1660)
2. Иван Загрязской (29.03.1660)
3. Стольник и воевода князь Игнатий Волконский (14.09.1665)
4. Думный дворянин, стольник и воевода Андрей Васильевич Толстой (1666)
5. Воевода Иван Загрязской (1667)
6. Стольник и воевода князь Семён Андреевич Хованский (31.12.1673)
7. Никон Иевлевич Чаплин (31.12.1673)
8. Стольник и воевода Кондратий Иванович Леонтьев (5.03.1679)
9. Стольник и воевода Семён Семёнович Колтовский (3.03.1680)
- 10 Воевода Данила Трофимов сын Наумов (5.03.1681)
11. Стольник и воевода князь Михайло Кропоткин (1682)
12. Стольник, воевода и полковник Степанов Иван сын Яков (28.11.1683)
13. Воевода Григорий Калиник (28.11.1683)
14. Стольник и полковник Семён Евстратов сын Войейков (1683)
15. Стольник, воевода и полковник Пётр Иванович Борисов (8.08.1684)
16. Стольник и полковник Борис Фёдорович Дементьев (3.03.1685)
17. Окольный и воевода Иван Афанасьев Желябужский (23.10.1686)
18. Окольный и воевода Матвей Петрович Измайлов (23.02.1687)

* *Складено за:* [199, с. 253–255].

19. Окольничий и воевода князь Фёдор Иванович Шаховский
(8.02.1688)

20. Окольничий и воевода князь Фёдор Фёдорович Волконский
(1690)

21. Окольничий и воевода Богдан Фёдорович Полюбин (1691 – 1696)

22. Окольничий и воевода князь Иван Степанович Хатетовский
(1700, 1701)

Додаток ААТ
Чернігівські коменданти
за даними О. Шафонського *

1. Полковник Ушаков (1712 – 1723, 1726)
2. Комендант и черниговский полковник Михайло Семёнович Богданов
(1723 – 1734, 1735)
3. Комендант майор Сяксаров (1734)
4. Капитан Шалыгин (1734, 1736)
5. Комендант и Черниговский полковник Владимир Васильевич Измайлов (1737 – 1748)
6. Комендант и черниговский полковник Иван Божич (1748 – 1760)
7. Комендант майор Григорий Троцкий (1760 – 1764)
8. Полковник Ермолов (1764 – 1765)

* *Складено за:* [199, с. 255].

Додаток ААУ
Чисельність виборних козаків Чернігівського полку,
відправлених на Українську оборонну лінію *

Сотня	Виборні козаки
Полкова	13
Білоуська	16
Вибельська	26
Слабинська	14
Ройська	21
Любецька	14
Седневська	27
Городницька	32
Березинська	25
Столинська	15
Менська	42
Синявська	25
Сосницька	25
Волинська	14
Понорницька	18
Киселівська	18
Всього:	345

* Складено за: [69, арк. 1–108].

Додаток ААФ
Чисельність посполиті Чернігівського полку,
мобілізованих для участі у військових походах
станом на 16 червня 1757 р. *

Сотня	Посполиті
Березинська	4
Білоуська	7
Городницька	4
Киселівська	9
Любецька	6
Менська	12
Понорницька	19
Ройська	4
Седнівська	3
Синявська	2
Слабинська	8
Сосницька	1
З Чернігівського полку загалом:	79

* Складено за: [71, арк. 73–76 зв.].

Додаток ААХ
Чисельність посполитих Чернігівського полку,
мобілізованих для участі у військових походах
станом на 17 серпня 1757 р. *

Сотня	Посполиті
Киселівська	6
Менська	1
Седнівська	5
Сосницька	1
Чернігівська полкова	3
З Чернігівського полку загалом:	16

* *Складено за: [71, арк. 275–276].*

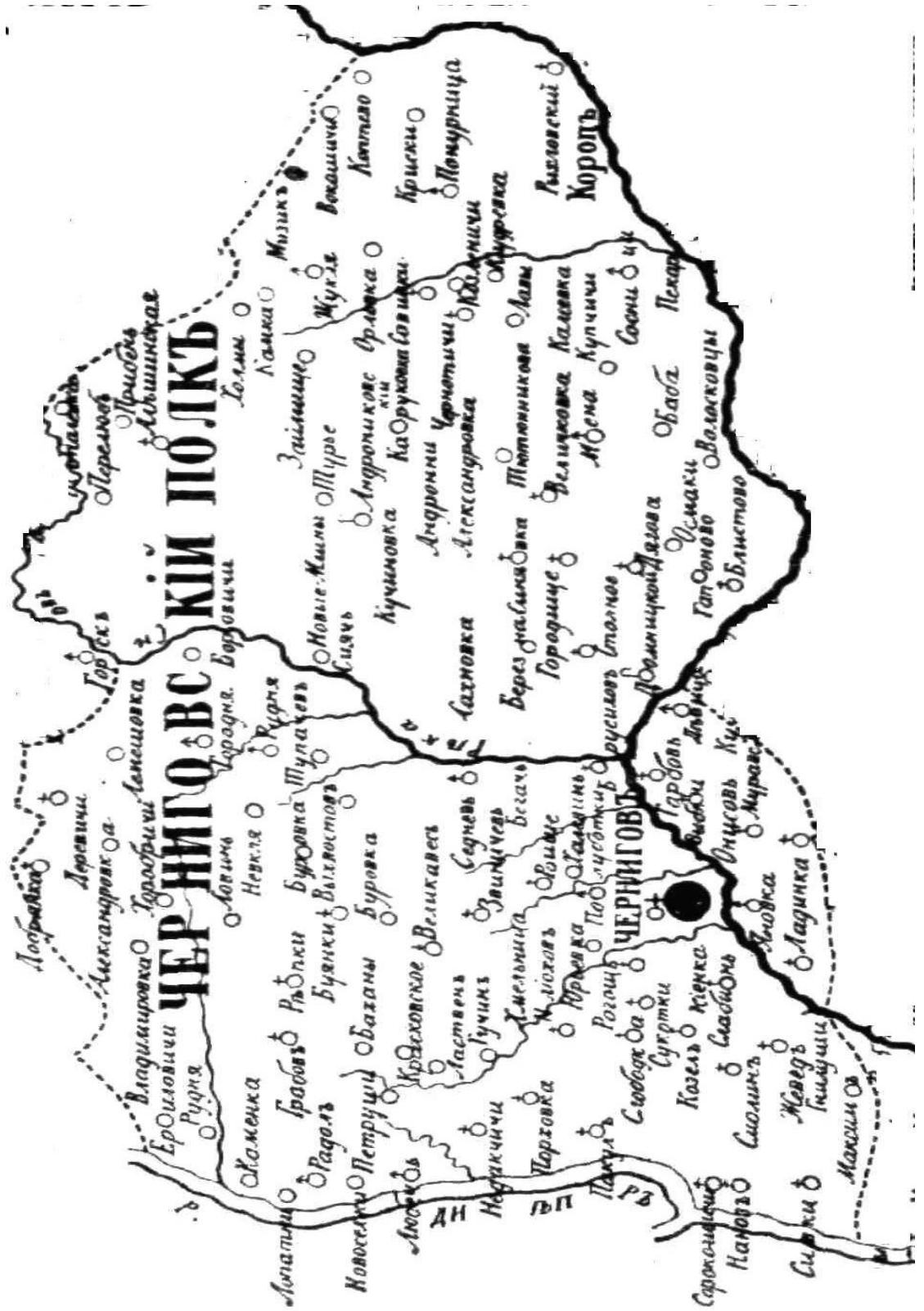
Додаток ААЦ

**Чисельність посполитих Чернігівського полку,
мобілізованих для участі у військових походах
станом на 29 листопада 1757 р. ***

Сотня	Посполиті
Березинська	2
Білоуська	5
Городницька	3
Любецька	4
Менська	8
Понорницька	9
Ройська	10
З Чернігівського полку загалом:	41

* *Складено за: [71, арк. 452–454].*

Додаток ААЧ
Карта Чернігівського полку *

* Складено за: [199].